

П. С. Лютіков, Ж. М. Мельник-Томенко

**ТЛУМАЧЕННЯ ЗАГАЛЬНИХ ПРИНЦИПІВ
АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА:
ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ ЗАСАДИ ЗАСТОСУВАННЯ
ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ**

Монографія

Видавничий дім
«Гельветика»
2021

УДК 347.998.85:341.231.145ЄС
Л96

Рецензенти:

Ю. О. Легеза – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного, господарського та екологічного права Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»;

Д. В. Лученко – доктор юридичних наук, професор, проректор з наукової роботи Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Університету митної справи та фінансів
(протокол № 4 від 26.10.2020 р.)*

Лютіков П. С.

Л96 Тлумачення загальних принципів адміністративного судочинства: теоретико-прикладні засади застосування практики Європейського суду з прав людини : монографія / П. С. Лютіков, Ж. М. Мельник-Томенко. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. – 182 с.

ISBN 978-966-992-587-9

Монографія присвячена визначенню на підставі аналізу доктринальних та нормативних джерел теоретико-прикладних засад застосування практики ЄСПЛ при тлумаченні загальних принципів адміністративного судочинства.

Для науковців, практичних працівників, викладачів і студентів.

УДК 347.998.85:341.231.145ЄС

ISBN 978-966-992-587-9

© П. С. Лютіков, Ж. М. Мельник-Томенко, 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
Розділ 1 ПРИНЦИПИ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ	6
1.1 Поняття та класифікація принципів адміністративного судочинства	6
1.2 Загальні (універсальні) принципи адміністративного судочинства як об'єкт дослідження	26
1.2.1 Принципи верховенства права та законності	27
1.2.2 Рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом та принцип доступності правосуддя. Справедливий розгляд справи, незалежність та безсторонність суду	46
1.2.3 Принципи гласності судового процесу і відкритості інформації щодо справи	59
Розділ 2 ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ЗАГАЛЬНИХ ПРИНЦИПІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА	69
2.1 Поняття та сутність тлумачення загальних принципів адміністративного судочинства	69
2.2 Мета, завдання та функції тлумачення загальних принципів адміністративного судочинства	88
2.3 Способи тлумачення загальних принципів адміністративного судочинства	108
РОЗДІЛ 3 ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА: ПІДХОДИ ДО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИМ СУДОМ З ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНИМИ АДМІНІСТРАТИВНИМИ СУДАМИ	127
ВИСНОВКИ	156
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	160

ПЕРЕДМОВА

Постійні реформаційні процеси судової гілки влади та систематичне оновлення адміністративно-процесуального законодавства зумовлюють поглиблену увагу до галузі адміністративного судочинства, практики застосування адміністративно-процесуальних норм. Незважаючи на вищезгадані трансформаційні явища непорушними залишаються фундаментальні принципи судочинства, універсальний характер яких забезпечує сталість та стабільність у сфері правосуддя, зокрема такі, як принципи верховенства права та законності, рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом, принципи доступності правосуддя, справедливого розгляду справи, незалежності та безсторонності суду, гласності судового процесу і відкритості інформації щодо справи тощо.

Поряд із цим слід відзначити, що неоднозначна судова практика щодо трактування змісту окремих засад адміністративного судочинства, багатоваріативність у наукових підходах до окреслення системи принципів адміністративного процесу та визначення сутності окремих із них суттєво утруднюють їх розуміння та тлумачення як досвідченим правозастосовувачем, так і пересічним громадянином.

У цьому контексті варто наголосити, що під час експлікації змісту загальних засад адміністративного судочинства суттєве значення для встановлення точного та повного змісту принципів має практика ЄСПЛ, у рішеннях якого систематично розкривається суть та призначення універсальних засад судочинства, у т. ч. й адміністративного процесу, що істотно актуалізує необхідність ґрунтовного наукового аналізу відповідної правозастосовчої практики ЄСПЛ.

У різні історичні періоди становлення та розвитку правової доктрини проблематика тлумачення норм адміністративно-процесуального законодавства привертала увагу багатьох вчених-юристів, що забезпечило надійний теоретичний фундамент для відповідних галузевих досліджень. Зокрема, різноманітними питаннями тлумачення норм права (у т. ч. адміністративно-процесуальних)

у різні історичні періоди розвитку юридичної науки займалися В.Б. Авер'янов, С.С. Алексєєв, М.М. Антонович, Ю.П. Битяк, О.В. Білоус, О.М. Беляєва, Є.В. Васьковський, Ю.Л. Власов, М.М. Вопленко, В.Р. Гадьмаші, Є.А. Гетьман, В.В. Доненко, О.В. Капліна, В.Я. Карабань, М.С. Кельман, Т.О. Коломоєць, В.В. Копейчиков, О.П. Коренєв, М.М. Коркунов, О.І. Костенко, М.В. Котенко, Ю.Д. Кунєв, В.В. Лазарєв, П.І. Люблінський, П.С. Лютіков, А.В. Мазур, М.М. Марченко, Л.Г. Матвеєва, Д.М. Михайлович, Й.В. Михайловський, М.П. Молибога, П.О. Недбайло, А.С. Піголкін, С.П. Погребняк, С.В. Прийма, Д.В. Приймаченко, В.В. Прокопенко, П.М. Рабінович, М.В. Савчин, І.Л. Самсін, А.О. Селіванов, В.М. Сирих, О.Ф. Скакун, І.Д. Сліденко, Ю.Г. Ткаченко, Ю.М. Тодика, Є.М. Трубецької, С.Є. Федик, Т.І. Фулей Р.О. Халфіна, М.В. Цвік, О.Ф. Черданцев, Л.І. Чулінда, А.С. Шабуров, С.В. Шевчук, Г.Ф. Шершеневич та ін.

Разом з тим, слід звернути увагу, що, незважаючи на достатньо розвинений рівень наукової розробки порушеної проблематики, питання тлумачення загальних принципів адміністративного судочинства (у т. ч. кризь призму правозастосовчої практики ЄСПЛ) безпосередньо не були предметом монографічних чи дисертаційних робіт, що також актуалізує обраний вектор наукового пошуку.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що вони становлять як науково-теоретичний, так і практичний інтерес та можуть бути використані у:

- науково-дослідній діяльності – для подальшого розроблення теоретичних і прикладних проблем застосування практики ЄСПЛ при тлумаченні загальних принципів адміністративного судочинства;
- правотворчій та правозастосовній діяльності – результати дослідження містять низку пропозицій щодо внесення змін до чинного адміністративно-процесуального законодавства, викладені рекомендації можуть бути використані для підвищення ефективності практичної діяльності суб'єктів правозастосування у цій сфері;
- навчальному процесі – у викладанні студентам вищих навчальних закладів дисциплін «Адміністративне право України», «Адміністративне судочинство», для підготовки відповідних підручників і навчальних посібників із курсу «Адміністративне судочинство України».

Розділ 1

ПРИНЦИПИ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Поняття та класифікація принципів адміністративного судочинства

Принципи є основою, наріжним каменем будь-якої соціальної діяльності, яка уособлює собою сукупність соціально-значимих дій, здійснюваних суб'єктом (суспільство, група, особа) в різних середовищах і на різних рівнях соціальної організації суспільства, який має певні соціальні цілі та інтереси. Правильність та послідовність такої діяльності, рівень її позитивної результативності та передбачуваності залежить від того, наскільки ґрунтовно та системно дотримується відповідних вихідних засад та ключових ідей її провадження певний суб'єкт. Не є виключенням також і діяльність адміністративних судів щодо здійснення судочинства в адміністративних справах, яка провадиться на основі правових принципів, закріплених Конституцією України та галузевим законодавством.

Слово «принцип», яке походить від лат. «*principium*» (у перекладі з лат. означає «початок», «першооснова», «первинність» [1, с. 34]), у різноманітних тлумачних словниках розкривається як: 1) основні, вихідні положення будь-якої системи, теорії, ідеологічного напрямку і т. ін.; основний закон будь-якої точної науки; 2) особливість, покладена в основу здійснення або створення чогось; 3) правило, покладене в основу діяльності будь-якої організації, товариства

і т. ін. [2, с. 941]; 4) внутрішнє переконання, погляд, що визначає норму поведінки; 5) основа устрою, дії будь-якого механізму, пристрою [3, с. 409; 4, с. 66]; 6) основні вихідні положення теорії, вчення, науки, світогляду, політичної організації [5, с. 202; 6, с. 39].

Як слушно зауважує В.Б. Пчелін, використання цієї категорії почалося ще за античних часів, коли словом «принцип» позначалося поняття «архе», що означало «першоначало», яке лежить в основі світобудови та зумовлює спосіб його існування. Наприклад, Аристотель вважав, що принцип в об'єктивному значенні є першопричиною, виходячи з якої дещо буде існувати чи існує [7, с. 88]. За великим рахунком значення цієї категорії із плином часу та невпинним розвитком філософської думки суттєво не змінилося, хоча поряд із об'єктивним тлумаченням категорії «принцип», її почали розкривати й у суб'єктивному сенсі. Так, наприклад, автори Філософського словнику за редакцією І.Т. Фролова вважають, що принципи постають центральним поняттям, основою системи, узагальнення та поширення будь-якого положення на всі явища тієї галузі, із якої цей принцип було абстраговано [8, с. 362], а В.Л. Петрушенко, окрім вищенаведеного, вважає за необхідне підкреслити, що принципи є сформульованими на основі переконань людини загальними положеннями, стислими тезами або висловлюваннями, якими вона керується у своїх діях. У цьому значенні, як зазначає вчений, принцип є формою зв'язку внутрішнього світу людини із її діяльністю [9, с. 167].

У науках правового циклу принципам приділяється ґрунтовна увага, як правило, або в контексті певного виду діяльності (у т. ч. процесуальної), або права як сукупності норм, що регулює ті чи інші суспільні відносини (принципи права, принципи адміністративного права, принципи фінансового права тощо). При цьому, процеси тлумачення категорії «принципи права» та пошуку єдино правильної формули її визначення навряд чи можна вважати завершеними.

Так, ще у середині минулого століття С.С. Алексєєв називав принципи права глибинними елементами, що знаходяться у надрах правової тканини [10, с. 240]. Вчений, якого також підтримують у цих думках Є.А. Лукашева та В.С. Нерсесянц, розглядає принципи права

як сферу правосвідомості, правової ідеології і науки [11, с. 102–105; 12, с. 21–23; 13, с. 110–112]. При цьому, С.С. Алексєєв вважає, що вказані засади є основними началами, що характеризують зміст норм, правозастосовчих актів, головними напрямками їх функціонального впливу на суспільні відносини [10, с. 261–262].

У свою чергу, А.М. Васильєв, використовуючи метафору, досить показово розкриває суть цієї категорії, називаючи принципи права «ідейною пружиною» [14, с. 225]. Так само й Р.З. Лівшиц надає принципам фундаментальності, вказуючи, що вони є ідеями, нормами і відносинами, що охоплюють усю правову матерію і надають їй логічності, послідовності, збалансованості, звільняють її від конкретики та подробиць [15, с. 195]. Існують й інші варіанти тлумачення цієї категорії. Зокрема під принципами права також розуміють універсальні, імперативні, загальнообов'язкові вихідні нормативно-юридичні положення, що характеризують зміст права, його сутність і призначення у суспільстві, визначають зміст правового регулювання і становлять моральну й організаційну основу виникнення, розвитку та функціонування права [16, с. 73].

О.Ф. Скакун принципи права розглядає як об'єктивно властиві праву відправні начала, незаперечні вимоги (позитивні зобов'язання), які висуваються до учасників суспільних відносин з метою гармонійного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів [17, с. 221; 4, с. 67]. Т.І. Фулей вважає, що принципи права – це основні засади, ключові ідеї права, які визначають його сутність. При цьому, вчена наполягає на тому, що принципи є об'єктивними властивостями права, які відображають закономірності суспільного розвитку, потреби даного суспільства, і в них «зосереджений світовий досвід розвитку права, досвід цивілізації та втілюються загальнолюдські цінності» [18, с. 24]. Схожу точку зору висловлює й А.М. Колодій, який зауважує, що принципи права – це такі відправні ідеї існування права, які виражають найважливіші закономірності і підвалини даного типу держави і права, є однопорядковими із сутністю права і становлять його головні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальною значимістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови і зміцнення певного

суспільного ряду; спрямовують і надають синхронності усьому механізму правового регулювання суспільних відносин, досконаліше інших розкривають місце права у суспільному житті і його розвитку; є критерієм законності й правомірності дій громадян і посадових осіб, адміністративного апарату і органів юстиції [19, с. 26–27].

Дещо інші акценти у визначенні цієї категорії розставляє Л.А. Луць, яка вважає, що принципи права визначають сутність і зміст права, відображають його внутрішню побудову і весь процес його застосування; виступають орієнтиром для правотворчої, правозастосовчої діяльності, координують функціонування механізму правового регулювання; виступають критерієм оцінки права і методологічною основою його вдосконалення. Принципи права, як наголошує вчена, є основою для формування юридичних норм [20, с. 68]. Схожу точку зору висловлює О.О. Уварова, яка вважає, що принципи права мають першість перед нормами права, що проявляється ще на стадії правотворення: формування правил поведінки правового характеру в суспільстві відбувається під безпосереднім впливом і на захист визнаних у цьому суспільстві цінностей, які становлять зміст принципів права, спрямовані на захист суспільно визнаних цінностей; є загальнообов'язковими, розрахованими на неодноразове застосування; повністю формуються в суспільстві і не обов'язково мають здобувати закріплення в джерелах права, щоб мати регулятивне значення; обов'язковий характер принципів права має своїм джерелом цінності, які знаходять вираз у принципі [21, с. 81–82].

У свою чергу, як певний різновид норм права правові принципи розглядає С.П. Погребняк, який вважає, що, порівняно з іншими правовими нормами, принципи права відрізняються більшою стійкістю, залишаються незмінними протягом тривалого часу, що не заважає їм еволюціонувати разом із суспільством. Поряд із цим, на думку вченого, принципи права є концентрованим виразом найважливіших сутнісних рис та цінностей, притаманних певній системі права; мають найбільш загальний характер, найвищий ступінь абстрагування [22, с. 23–24].

О.А. Мілієнко, узагальнивши існуючі з цього приводу наукові підходи та думки, вважає, що принцип права необхідно розуміти

як вихідне положення, яке виражає сутність права як особливого правового регулятора, відображає і висловлює основні цінності, на які орієнтується право, визначає зміст та спрямованість правового регулювання. Принцип права, як підкреслює О.А. Мілієнко, є загальнообов'язковим, розрахованим на неодноразове застосування правилом поведінки, особливостями якого є стійкість, а також те, що воно концентровано виражає найважливіші сутнісні риси та цінності тієї чи іншої системи права, має найбільш загальний характер, впливає на зміст багатьох норм права, породжується об'єктивною дійсністю та має регулятивне значення, незалежно від його нормативного закріплення [23, с. 16–17]. Незважаючи на різноманіття поглядів на зміст категорії «принципи права» та, у певному сенсі, навіть їх різночитання, правові принципи характеризуються певними, незаперечними ознаками, до яких ми схильні відносити зокрема те, що принципи права:

- є сукупністю фундаментальних засад, ключових ідей права;
- виражають сутність, перманентні риси та цінності права;
- є загальнообов'язковими орієнтирами для правотворчості та правозастосування;
- мають першочерговий характер перед нормами права;
- мають загальний та універсальний характер;
- відображають закономірності суспільного розвитку;
- характеризуються наявністю спільної мети та спрямованості, тісними зв'язками між окремими принципами права.

Уявлення про принципи права, пристосовані до особливостей тих чи інших суспільних відносин, є основою для формування засад їх правового регулювання. Як влучно підкреслює В.В. Городовенко, принципами (засадами) судочинства взагалі (незалежно від галузевої належності) є передбачені законодавством основні, пов'язані з метою і завданням останнього ідеї, які відображають специфіку його стадій, інститутів, особливості процесуальної діяльності суду та всіх інших учасників процесу [24, с. 125]. Натомість, розуміння принципів адміністративного судочинства ґрунтується на вищевикладених міркуваннях про принципи права, з урахуванням завдання адміністративного судочинства [23, с. 17].

Вказаний галузевий різновид правових принципів також має певну варіативність у своєму визначенні та класифікації. Зокрема, М.В. Ковалів та І.Б. Стахура надають досить розгорнуту «формулу» визначення принципів адміністративного судочинства. На думку вчених-адміністративістів, це основні засади, вихідні положення, що становлять його якісні особливості та специфічні властивості, в яких у концентрованому вигляді виявлена заінтересована воля народу наділити право такими якостями, які найбільш повно мали б можливість задовольняти його ідеї і погляди у визначенні основ організаційної побудови адміністративного судочинства, а також відображають перспективи його розвитку та забезпечують захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, у т. ч. на виконання делегованих повноважень [25, с. 182–183].

На думку вчених, у судовому процесі принципи виступають найбільш загальними правилами поведінки визначеного характеру: вони прямо передбачені в законі; звернені до всіх учасників процесу; мають загальнообов'язковий характер; забезпечуються засобами державного примусу; мають правовий механізм реалізації. При цьому основне призначення принципів полягає у тому, що їх втілення в судочинство надає йому якості правосуддя, та, навпаки, їх ігнорування веде до порушення права на судовий захист, а відтак – до неправосудності рішень суду [26, с. 69].

У контексті класифікації вказані дослідники схильні до того, що віднесення того чи іншого принципу адміністративної юстиції до певної класифікаційної підгрупи на сьогодні має не лише суто теоретичне, але й практичне значення. Загалом же, на думку М.В. Коваліва, М.Т. Гаврильців, І.Б. Стахури, за характером закріплення та застосування принципи адміністративного судочинства можна поділити на загальні та галузеві. До загальних вчені відносять ті засади, що закріплені у Конституції України, зокрема: верховенство права; законність; державна мова судочинства; рівність

усіх учасників судового процесу перед законом і судом; повага до гідності особи, невтручання в її особисте і сімейне життя; право людини на свободу та особисту недоторканність; з'ясування істини; здійснення правосуддя виключно судами; участь народу у здійсненні правосуддя; незалежність і недоторканність суддів, їх підкорення лише закону; змагальність сторін, свобода в наданні ними своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості; гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом; обов'язковість рішень суду; забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, підсудному права на захист; презумпція невинуватості; свобода від самовикриття, викриття членів сім'ї чи близьких родичів тощо [26, с. 71–72].

Висловлюючи власну думку з приводу загальних принципів адміністративного судочинства, запропонованих вченими, відзначаємо, що на наше переконання, окреслення серед вказаних засад принципів, що визначають вихідні положення кримінального процесу, як мінімум, не доречно, оскільки деякі процесуальні інститути або поняття відсутні в адміністративному судочинстві.

Основними критеріями в окресленні відповідних галузевих засад, на переконання М.В. Ковалів, М.Т. Гаврильців, І.Б. Стахура, мають стати передусім, специфічна матеріально-правова природа публічно-правових спорів, юридичні наслідки їх вирішення, а також особлива мета адміністративного судочинства в цілому. Враховуючи це, вчені вважають, що найбільш доцільно до галузевих принципів адміністративного судочинства відносити наступні засади: організаційної незалежності органів адміністративної юстиції; судового керівництва процесом; змагальності сторін, диспозитивності та офіційного з'ясування всіх обставин справи; забезпечення права на захист і доступність такого захисту; повного та всебічного розгляду справи; економічності процесу; доступності судочинства; юридичної визначеності та відкритості судових рішень адміністративних судів; незалежності, безсторонності та професіоналізму суддів адміністративних судів та ін. [26, с. 71–73].

Зауважимо, що, на нашу думку, до галузевих принципів адміністративного судочинства не слід відносити ті, що притаманні й іншим різновидам судових процесів. Зокрема такі засади, як забезпечення права на захист; економічності та доступності судочинства; юридичної визначеності та відкритості судових рішень; незалежності, безсторонності та професіоналізму суддів без сумніву притаманні цивільному та кримінальному процесу також¹.

Принципи адміністративного судочинства, на думку авторів підручника «Адміністративне судочинство» за загальною ред. О.М. Пасенюка, відображають його основні риси, а також визначають структуру, засади побудови, логіку розміщення норм про адміністративне судочинство [27, с. 72]. Автори цього видання, хоча і поділяють точку зору вище згаданих М.В. Коваліва, М.Т. Гаврильців та І.Б. Стахури (надаючи аналогічне визначення категорії «принципи адміністративного судочинства» та класифікуючи їх на загальні та галузеві), проте у питаннях наповнення відповідних груп правових засад пропонують відштовхуватися у першу чергу не від Конституції України, норми якої, на думку вчених, також закріплюють загальні засади судочинства, а від положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., протокола до неї та Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. При цьому, як абсолютно слушно наголошують вчені-адміністративісти, зміст принципів, закріплених у вказаних міжнародних актах, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, конкретизується у застосуванні права при здійсненні правосуддя ЄСПЛ. До таких принципів вчені схильні відносити: 1) верховенство права; 2) справедливий судовий розгляд; 3) розгляд впродовж строку; 4) незалежність і безсторонність суду; 5) публічність проголошення судового рішення [27, с. 73]. Натомість, О.М. Пасенюк та інші автори вказаного підручника вважають, що принцип верховенства права, законність, рівність усіх учасників адміністративного процесу, змагальність сторін та ін. можна відносити не тільки до загальних, але

¹ Така сама, на наш погляд, неточність у формулюванні галузевих засад адміністративного судочинства притаманна переважній більшості наявних у адміністративно-правовій літературі класифікацій.

і до галузевих засад судочинства, оскільки вказані принципи закріплено у КАС України [27, с. 74]. Із вказаною точкою зору важко погодитися, оскільки сам факт закріплення вихідних положень судового процесу у тому чи іншому процесуальному кодексі не є запорукою їх «зарахування» до відповідних галузевих принципів, оскільки власне галузевими є ті принципи, що притаманні виключно певній галузі права, визначають її характер та напрями подальшого розвитку. Окрім того, справедливим буде відзначити, що, як правило, у процесуальних кодексах закріплюються як загальні, так і міжгалузеві та галузеві принципи адміністративного судочинства.

У цьому контексті слід навести тези з цього приводу О.І. Корчинського, який зокрема вважає, що принципи адміністративного судочинства – це базисні, первісні засади його існування, які опосередковують закономірність такого існування і взаємний зв'язок цього явища з іншими правозахисними явищами [28, с. 152]. На думку вченого, у КАС України, поряд із галузевими принципами, закріплені загальні засади судочинства, до яких вчений відносить принцип верховенства права, законності, рівності учасників судового процесу перед законом і судом, змагальності сторін; диспозитивності, гласності та відкритості, забезпечення апеляційного та касаційного оскарження судових рішень, обов'язковості судових рішень тощо [28, с. 153]. Окрім традиційного підходу до класифікації принципів, О.І. Корчинський пропонує їх систематизувати за такими критеріями:

- за способом нормативного закріплення – принципи, закріплені у Конституції України або у законодавчих нормативно-правових актах, і принципи, які реалізуються в судовій практиці і виводяться із положень законодавства про адміністративне судочинство;

- за об'єктом впливу – принципи, які визначають процесуально-правову діяльність адміністративного суду, і принципи, які визначають процесуальну діяльність осіб, які беруть участь у справі (сторін, третіх осіб, представників сторін і третіх осіб);

- за предметом правового регулювання:

- а) принципи організації правосуддя (судоустрою і судочинства), а також функціональні (принципи процесуальної діяльності – судочинства);

б) принципи, які визначають зміст процесуальної діяльності (офіційне з'ясування всіх обставин справи, диспозитивність, змагальність тощо);

в) принципи, які визначають процесуальну форму виконання процесуальних дій (гласність, відкритість) [28, с. 104].

Колектив авторів навчального посібнику «Основи адміністративного судочинства в Україні» за загальною редакцією Н.В. Александрової та Р.О. Куйбіди, хоч і лаконічно, проте достатньо виразно наголошують, що принципами (заходами) судочинства називаються найбільш абстрактні правила розгляду і вирішення судових спорів, які реалізуються у нормах процесуальних кодексів [29, с. 23]. Поряд із традиційною класифікацією принципів судочинства на загальні та галузеві, зазначені дослідники поділяють вказані принципи й на писані (закріплені у Конституції України, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та інших міжнародних договорах, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, КАС України) та неписані (ті, що реалізуються у судовій практиці) [29, с. 23].

Н.В. Шевцова, яка поділяє тезу Н.В. Александрової та Р.О. Куйбіди про абстрактність принципів, зазначає, що втілення принципів у судочинство забезпечує його якість, а також законність та обґрунтованість судових рішень. Принципи адміністративного судочинства, на думку Н.В. Шевцової, також є інструментом, за допомогою якого усуваються прогалини в правових нормах, та орієнтиром для тлумачення норм законодавства про адміністративне судочинство. Саме за допомогою принципів, шляхом втілення їх у судочинство, як зауважує вчена, адміністративні суди здатні виконувати покладений на них обов'язок щодо захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку суб'єктів владних повноважень [30, с. 72–73]. Як і переважна більшість інших вчених, Н.В. Шевцова класифікує засади адміністративного судочинства на загальні² та галузеві³.

² Н.В. Шевцова вважає, що до загальних можна віднести принципи верховенства права, законності, рівності учасників процесу перед законом та судом, змагальності сторін, диспозитивності, гласності й відкритості, забезпечення апеляційного та касаційного оскарження судових рішень, обов'язковості судових рішень.

³ До вказаних засад вчена відносить лише принцип офіційності [30, с. 73–74].

Однак при цьому вчена робить декілька важливих та слушних уточнень. Зокрема, вона стверджує, що, незважаючи на те, що принцип диспозитивності є загальним принципом судочинства, в адміністративному процесі відповідно до його завдань та сфери регулювання суспільних відносин його змістовне наповнення є дуже специфічним. У класичному вигляді принцип диспозитивності покладає на суд обов'язки вирішувати лише ті питання, за вирішенням яких позивач звернувся до суду. Інакше кажучи, суд «зв'язаний» предметом та підставою позову, але, на відміну від класичного принципу диспозитивності, в адміністративному судочинстві суд може, а в деяких випадках зобов'язаний, як правильно підкреслює Н.В. Шевцова, вийти за межі вимог адміністративного позову. У такий спосіб реалізація судом принципу диспозитивності можлива, якщо спосіб захисту, який пропонує позивач, є недостатнім для повного захисту його прав, свобод та інтересів (ч. 2 ст. 11 КАС України)⁴.

Як уточнює вчена, принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі (принцип офіційності) є особливим (галузевим) принципом, властивим лише адміністративному судочинству, який полягає в активній ролі суду і за своїм змістом може проявлятися в адміністративному судочинстві як обмеження принципу класичної змагальності сторін та класичного підходу до диспозитивності [30, с. 73]. В цілому поділяючи вказані тези, відзначимо, що запропоноване змістовне наповнення відповідних класифікаційних груп принципів є досить дискусійним, оскільки деякі із «загальних» засад (у розумінні Н.В. Шевцової) за своїм змістом цілком можна віднести до міжгалузевих принципів судочинства (змагальності, диспозитивності, гласності й відкритості, обов'язковості судових рішень тощо).

⁴ Між тим, як слушно зауважує дослідниця, така змістовна наповненість принципу диспозитивності існує не у всіх моделях адміністративної юстиції. На відміну від української моделі адміністративного судочинства, у деяких країнах адміністративні суди «зв'язані» підставою вимог (фактичним і правовим обґрунтуванням). Тобто, якщо аргументація щодо протиправності дій адміністрації у позивача помилкова, це тягне за собою відмову в задоволенні позовних вимог, незважаючи на те, що дії відповідача насправді можуть бути визнані протиправними, але на інших підставах. У Франції є винятки з цього правила у справах, які стосуються «мотивів публічного порядку». Насамперед мова йде про оскарження правових актів. Якщо адміністративний суд встановить, що оскаржений правовий акт виходить від некомпетентного органу влади, він його скасовує, навіть якщо позивач не заперечував компетентність органу влади [32; 30, с. 73].

У свою чергу, В.С. Стефанюк вважає, що для адміністративного судочинства, як для судочинства, основним завданням якого є захист прав і свобод людини та громадянина, законних інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин, цілком зрозумілою є спрямованість принципів адміністративного судочинства та їх сутність. Вони, як підкреслює вчений, виступають як гарантії реалізації завдань судочинства, так і гарантії дотримання процесуальної форми цього захисту [31, с. 49]. При цьому, як вважає В.С. Стефанюк, судовому адміністративному процесу притаманні такі принципи, що значною мірою визначають його сутність:

«1. Принцип синхронності означає, що виникнення норм матеріального і процесуального права, а звідси і головних елементів судового адміністративного процесу має бути одночасним.

2. Принцип рівності означає, що адміністративні процесуальні норми і принципи за юридичною силою мають бути того ж рівня, що і матеріальні.

3. Принцип збалансованості означає, що адміністративні, матеріальні і процесуальні принципи та норми мають бути узгодженими, взаємно несуперечними. Основою такого узгодження повинні стати зміст і сутність норм та принципів адміністративного матеріального права: процесуальні принципи і норми пов'язуються з матеріальними, а не навпаки.

4. Принцип поділу сфер регулювання встановлює, що процесуальні норми і принципи не повинні стосуватися змістової сторони принципів і норм матеріального права, а тим більше суперечити їм.

5. Принцип демократичності передбачає, що судовий адміністративний процес, який регламентує порядок реалізації відносин влад, передбачених матеріальним правом, має бути демократичним, тобто здійснюватись із забезпеченням прав, свобод і обов'язків громадян, визнанням їх верховенства тощо.

6. Принцип неоднomanітності вимагає, щоб судовий адміністративний процес, по можливості, був багатоваріантним, тобто він має передбачати різні варіанти реалізації матеріальних норм і принципів, а інколи навіть надавати суб'єктам право самим обирати порядок здійснення своїх прав і обов'язків, наприклад, за договірних відносин.

7. Принцип законності судового адміністративного процесу забезпечує відповідність його нормативної основи, тобто відповідність норм і принципів нормативним актам, нормам і принципам більшої юридичної сили, нормам і принципам матеріального права.

8. Принцип дієвості судового адміністративного процесу вказує, що останній з високим ступенем ймовірності має забезпечувати настання результату, що передбачався, гарантувати досягнення поставленої мети.

9. Принцип доступності передбачає наявність двох аспектів. По-перше, має бути зрозумілою і доступною модель судового адміністративного процесу з точки зору її пізнання. По-друге – це забезпечення реальних дій у межах судового адміністративного процесу, наприклад, відкритість діяльності судових органів тощо.

10. Принцип раціональності має забезпечувати необхідний для досягнення правового результату ступінь деталізації поведінки і водночас відповідати вимозі достатності.

11. Принцип послідовності належить до змістової сторони судового адміністративного процесу і означає наявність вимоги суворої черговості виконання дій у ньому, нормативного визначення, що і за яких умов повинно робитися спочатку, а що і за яких умов – потім» [33, с. 42–43].

Справедливим буде зазначити, що така, доволі нетрадиційна модель системи принципів адміністративного судочинства, які, як сам же вчений і наголошує, є, насамперед, засадами співвідношення адміністративного матеріального і процесуального права [33, с. 41], була запропонована вченим ще до формування адміністративної юстиції в сучасному її вигляді. Тим не менш варто наголосити, що вклад такого роду наукових досліджень у процес формування адміністративної юстиції є безцінним, а деякі із сформульованих вченим принципів стали основою для сучасного уявлення про суть та завдання адміністративного процесу.

Продовжуючи узагальнений аналіз доктринальних джерел, присвячених порушеній проблематиці, зробимо посилання на О.А. Мілієнко, яка вважає, що принципи адміністративного судочинства є стійкими абстрактними правилами поведінки, які втілюють цінності, на

яких має ґрунтуватись адміністративне судочинство, визначаючи цим зміст і спрямованість правового регулювання адміністративного судочинства, впливають на зміст багатьох норм про адміністративне судочинство, виступають підґрунтям для їх тлумачення, а також інструментом для заповнення прогалин та усунення колізій [34, с. 5].

Варто зазначити, що вчена пропонує доволі розгорнуту класифікацію принципів адміністративного судочинства, в основі якої покладено декілька різноманітних критеріїв. Зокрема, на думку вченої, вказані принципи варто класифікувати на загальні (впливають як на суд, так і на судочинство), інституційні (висувають вимоги до суду) та процесуальні (висувають вимоги до судочинства). До групи загальних принципів, на переконання вченої, належать верховенство права, законність, правова визначеність, остаточність судових рішень, єдність судової практики. До інституційних вона відносить забезпечення апеляційного та касаційного оскарження, доступність правосуддя, незалежність та неупередженість суддів.

Процесуальними принципами, відповідно, на її думку, є передбачуване та гнучке застосування законодавства (передбачуваність застосування законодавства та недопустимість надмірного формалізму), рівність, змагальність, диспозитивність, офіційне з'ясування всіх обставин справи, гласність і відкритість судового процесу, обґрунтованість судових рішень, розгляд справи у розумний строк, процесуальна економія.

За характером дії принципи адміністративного судочинства О.А. Мілієнко поділяє на принципи прямої дії (не потребують конкретизації, доповнення, розвитку у інших нормах права для реалізації у процесуальних відносинах) та принципи непрямої дії (потребують того). Без конкретизації, як вважає вчена, можуть діяти такі принципи: остаточність судових рішень, передбачуване та гнучке застосування законодавства (передбачуваність застосування законодавства та недопустимість надмірного формалізму), рівність, змагальність, диспозитивність, обґрунтованість судових рішень, розгляд справи у розумний строк, процесуальна економія.

Натомість, потребують «розгортання» у інших нормах права такі принципи: єдність судової практики, забезпечення апеляційного та

касаційного оскарження, доступність правосуддя, незалежність та неупередженість суддів, офіційне з'ясування всіх обставин справи, гласність і відкритість судового процесу.

При цьому О.А. Мілієнко припускає, що іншим критерієм класифікації принципів адміністративного судочинства може бути допустимість їх обмеження. Абсолютними (такими, що не допускають обмежень) принципами є верховенство права, законність, правова визначеність, передбачуване та гнучке застосування законодавства (передбачуваність застосування законодавства та недопустимість надмірного формалізму), єдність судової практики, незалежність та неупередженість суддів, рівність, диспозитивність, офіційне з'ясування всіх обставин справи, обґрунтованість судових рішень, розгляд справи у розумний строк. Відповідно, не є абсолютними (можуть бути обмежені) такі принципи: забезпечення апеляційного та касаційного оскарження, доступність правосуддя (вимогами до звернень, строками звернень та процесуальних дій, судовим збором тощо), змагальність, диспозитивність, гласність і відкритість судового процесу.

Окрім вищенаведеного, принципи адміністративного судочинства, як переконує О.А. Мілієнко, можна класифікувати залежно від наслідків їх порушення на:

1) принципи, порушення яких є безумовною підставою для скасування судового рішення (верховенство права, законність, незалежність та неупередженість суддів, правова визначеність, забезпечення апеляційного та касаційного оскарження, передбачуване та гнучке застосування законодавства (передбачуваність застосування законодавства та недопустимість надмірного формалізму), доступність правосуддя, рівність, змагальність, диспозитивність, офіційне з'ясування всіх обставин справи, обґрунтованість судових рішень);

2) принципи, порушення яких тягне за собою скасування судового рішення за певних обставин (єдність судової практики, гласність і відкритість судового процесу);

3) принципи, порушення яких не може бути підставою для скасування судового рішення (розгляд справи у розумний строк, процесуальна економія) [35, с. 137].

Так само багатоваріантну класифікацію принципів адміністративного судочинства здійснив й С.В. Потапенко, який розглядає принципи адміністративного процесу як обумовлені соціально-правовими умовами суспільного життя нормативно-правові засади, що визначають характер, зміст і побудову адміністративного судочинства; регламентують процесуальну діяльність адміністративного суду й інших учасників адміністративного процесу [36, с. 6]. Зокрема, вчений класифікує принципи адміністративного процесу за наступними критеріями: 1) сферою поширення – загальноправові, галузеві, міжгалузеві; 2) способом нормативного закріплення – конституційні та законодавчі; 3) об'єктом впливу – принципи, що визначають процесуально-правову діяльність адміністративного суду, і принципи, що визначають процесуальну діяльність осіб, які беруть участь у справі (сторін, третіх осіб, представників сторін і третіх осіб); 4) предметом правового регулювання – принципи організації правосуддя (судоустрою і судочинства); принципи, які визначають зміст процесуальної діяльності (офіційне з'ясування всіх обставин справи, диспозитивність, змагальність тощо); принципи, які визначають процесуальну форму виконання процесуальних дій (гласність, відкритість) [36, с. 6].

Окрім вищенаведених тез, надзвичайно слушними є думки С.В. Потапенка щодо загальних рис та особливостей системи принципів адміністративного процесу, до яких він відносить: 1) множинність її елементів – принципів; 2) ієрархічність та обґрунтованість її побудови; 3) розміщення елементів у певному взаємозв'язку; 4) взаємодію елементів системи з правовими інститутами та процесуальними положеннями зазначеної підгалузі процесуального права; 5) єдність та цілісність як системи в цілому, так і її складових – принципів адміністративного судочинства [36, с. 6–7]⁵. Розділяючи думки вченого щодо системності принципів адміністративного судочинства, відзначимо, що, на нашу думку, все ж таки більш точно та виправдано вести мову про адміністративний процес не

⁵ Справедливим буде зазначити, що принципи адміністративного судочинства як певну систему у своїх працях описують й інші вчені, у т. ч. А.В. Руденко [37, с. 30], Т.О. Коломець [38], В.М. Бевзенко, А.Т. Комзюк та Р.С. Мельник [39], П.С. Лютіков [40] та ін.

як про підгалузь права, а як про окрему, самостійну правову галузь. У цій площині видаються справедливими та обґрунтованими міркування В.Б. Авер'янова про те, що після прийняття КАС України у 2005 р., була утворена самостійна процесуально-правова галузь, яка, власне, й врегульовує засади судочинства в цій сфері правовідносин [41, с. 73; 42, с. 52].

У свою чергу, П.О. Баранчик, розглядаючи відповідні засади адміністративного судочинства, вважає за необхідне підкреслити, що «принципи організації судочинства» не варто ототожнювати із принципами процесуальної галузі права (принципи здійснення судочинства), адже вони є суто організаційними і, як правило, здійснюють незначний вплив на процесуальну діяльність [43, с. 131]. Принципи здійснення адміністративного судочинства, на думку вченого, це імперативні, безумовні, універсальні, закріплені однією або декількома нормами КАС України керівні положення, які визначають порядок порушення та розгляду справи адміністративним судом, визначають процесуальну діяльність суду та інших учасників процесу щодо руху справи у суді [44, с. 174]. Як вбачається, у згаданому визначенні вчений помилково окреслює межі нормативного закріплення принципів адміністративного процесу лише нормами КАС України. Однак, класифікуючи відповідні засади, П.О. Баранчик уточнює, що за критерієм юридичної сили нормативно-правових актів варто виділяти: 1) конституційні принципи; 2) принципи, закріплені у кодифікованих нормативно-правових актах; 3) принципи, закріплені в інших (некодифікованих) законах [43, с. 183]. На сторінках його спільної монографії із Т.О. Коломоєць також висловлюється підтримка поділу принципів адміністративного судочинства за сферою поширення на загальні (загально-правові), міжгалузеві та галузеві [45, с. 136].

Схожий підхід сповідує й В.Б. Пчелін, на думку якого також доцільно вести мову як про принципи здійснення, так і організації адміністративного судочинства. Однак, при цьому, останні, на переконання вченого, нерозривно пов'язані із принципами, що мають місце у правовідносинах, які виникають (розвиваються, видозмінюються) під час розгляду та вирішення публічно-правових спорів

адміністративними судами, тобто принципами адміністративного процесу [46, с. 16]. На думку В.Б. Пчеліна, принципи організації адміністративного судочинства – це закріплені в положеннях чинного законодавства керівні, основоположні та непорушні засади функціонування адміністративних судів щодо розгляду та вирішення публічно-правових спорів, а також суб'єктів, які, відповідно до нормативних приписів, зобов'язані забезпечувати таку діяльність [7, с. 93]. Вчений-адміністративіст досить традиційно класифікує вказані засади на загальноправові, міжгалузеві та галузеві принципи. Разом з цим, В.Б. Пчелін резюмує, що: «до ключових принципів організації даного правового інституту віднесено: верховенство права; законність; гласність і відкритість; рівність; змагальність і диспозитивність; забезпечення апеляційного й касаційного оскарження судових рішень; обов'язковість судових рішень; здійснення правосуддя виключно судами; принцип справедливого та поважного суду; забезпечення та дотримання мови судочинства; офіційне з'ясування всіх обставин у справі; презумпції вини суб'єкта владних повноважень» [46, с. 16].

Загалом підтримуючи вченого у тезі про нерозривність принципів організації правосуддя та засад його справляння, дозволимо собі висловити певні міркування, що не співпадають із деякими умовиводами дослідника. По-перше, відзначимо, що висновок про нерозривність вказаних вихідних положень (принципів організації та здійснення адміністративного судочинства) не може слугувати підставою для визнання правильним того, що групи вказаних принципів, у баченні В.Б. Пчеліна, мають фактично одні і ті самі складові принципи. На нашу думку, такий підхід прямо суперечить загальновідомим правилам класифікації. По-друге, із описаної групи принципів, які вчений називає «ключовими», незрозуміло, які саме засади є загальними, які міжгалузевими, а які галузевими, що у певній мірі ускладнює уявлення про принципи адміністративного судочинства як певну систему.

У свою чергу А.В. Руденко пропонує таку класифікацію засад адміністративного судочинства: принципи, що відображають сутність адміністративного судочинства як форми здійснення правосуддя

(верховенство права, законність, поділ влади, незалежність судів); принципи, що відображають сутність адміністративного судочинства як процесу з його окремими самостійними стадіями, такі принципи відображають сам хід судочинства (правова рівність, доступність та гарантованість судового захисту, мова судочинства, гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами, диспозитивність, змагальність, активна роль суду, офіційність, швидкість розгляду адміністративних справ, обов'язковість судових рішень, апеляційне та касаційне оскарження). Така класифікація, на думку вченого, дозволяє простежити послідовність реального втілення принципів на різних стадіях адміністративного судочинства. Критерій наведеної класифікації, як стверджує А.В. Руденко, має складну структуру, по-перше, принципи поділяються на загальні та спеціальні, а, по-друге, спеціальні принципи розташовуються залежно від стадій процесу, де їх прояв є більш вагомим [37, с. 31; 47, с. 9; 48, с. 79–84]. Визнаючи підхід вченого в цілому логічним та обґрунтованим, все ж таки уточнимо, що такі засади, як, наприклад, правова рівність, доступність та гарантованість судового захисту, мова судочинства, враховуючи їх змістовну суть, логічно було б віднести до групи тих, що відображають сутність адміністративного судочинства як форми здійснення правосуддя.

Підсумовуючи узагальнений аналіз різноманітних підходів до вирішення вказаного наукового питання, відзначимо, що, як правило, в основу переважної більшості класифікацій принципів адміністративного судочинства покладено традиційний критерій їх розмежування за сферою їх поширення – на загальні та галузеві. Однак, вбачається, що вказане ранжування не досить коректно відбиває суть вказаних принципів, їх взаємозв'язки та призводить до плутанини у визначенні місця окремих засад в системі принципів адміністративного судочинства, прикладом чого слугують вищенаведені класифікації засад адміністративного процесу, запропоновані окремими вченими.

Видається, що більш гнучкою є класифікація принципів на загальні, міжгалузеві та галузеві, однак і у цьому випадку окремі вчені помилково визначають місце того чи іншого принципу

у вказаній системі принципів адміністративного судочинства, що призводить до порушення її горизонтальних зв'язків.

Разом з тим, заслуговує на підтримку тенденція до багатоваріантної класифікації принципів адміністративного судочинства, в основу якої покладено одразу декілька критеріїв, що дозволяє більш глибоко дослідити усю сукупність вихідних положень адміністративного процесу. Підтримуючи вище запропоновані ідеї класифікації принципів адміністративного судочинства (зокрема С.В. Потапенка, О.А. Мілієнко та ін.), відзначимо, що принципи адміністративного судочинства доцільно класифікувати:

- за сферою поширення (загальні, міжгалузеві та галузеві);
- за способом нормативного закріплення (конституційні та законодавчі);
- за об'єктом впливу (принципи, що визначають процесуальну діяльність адміністративного суду, і принципи, що визначають процесуальну діяльність осіб, які беруть участь у справі);
- за предметом правового регулювання (принципи організації правосуддя; засади здійснення адміністративного судочинства);
- за цільовою спрямованістю (загальні (універсальні) та функціональні).

При цьому, вбачається, що базовою класифікацією слід вважати поділ принципів адміністративного судочинства за їх цільовою спрямованістю на загальні (універсальні) та функціональні.

Універсальними принципами є ті, що сприяють створенню належних умов для реалізації мети та завдань адміністративного судочинства та закріплені Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, іншими міжнародними актами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, Конституцією України (у т. ч.: принцип верховенства права, законність, рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом, справедливий розгляд справи, незалежність та безсторонність суду, принципи доступності правосуддя, гласності судового процесу і відкритості інформації щодо справи тощо).

Натомість, функціональними принципами є правові засади, що безпосередньо спрямовують процесуальну діяльність суду і учасників

адміністративного процесу на досягнення його завдань (змагальність сторін, диспозитивність та офіційне з'ясування всіх обставин у справі; забезпечення права на апеляційний перегляд справи; забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, визначених законом; принцип обов'язковості судового рішення; розумність строків розгляду справи судом; неприпустимість зловживання процесуальними правами; відшкодування судових витрат фізичних та юридичних осіб, на користь яких ухвалене судове рішення тощо).

Вказані принципи адміністративного судочинства утворюють стійку ієрархічну систему, яка складається із підсистем загальних та функціональних принципів, складових елементів (власне принципів), пов'язаних між собою зв'язками внутрішнього та зовнішнього характеру, та які мають спільну мету [49, с. 52].

На підставі вищевикладеного, вбачається, що принципи адміністративного судочинства – це система фундаментальних засад адміністративного процесу, реалізація яких спрямована на досягнення кінцевої мети та завдань адміністративного судочинства, виражають його сутність, перманентні риси та цінності, є загальнообов'язковими орієнтирами для правотворчості та правозастосування.

1.2 Загальні (універсальні) принципи адміністративного судочинства як об'єкт дослідження

Попередньо сформулювавши авторське уявлення про принципи адміністративного судочинства в цілому, визначивши основні критерії класифікації вказаних засад та їх різновиди, спробуємо визначити зміст окремих так званих універсальних принципів адміністративного судочинства. Однак перед цим, варто уточнити – чому загальні принципи адміністративного судочинства ми одночасно іменуємо й універсальними. Уявляється, що таке уточнення дасть змогу більш точно зрозуміти авторську логіку у питанні – чому саме окреслені нами засади були віднесені до категорії загальних принципів адміністративного процесу.

Отже, у першу чергу, ми виходили з того, що слово «універсальний» буквально означає: «1. Який охоплює все або багато чого у якійсь ділянці, галузі життя; всеосяжний. Придатний для всього або для багато чого; який має різноманітне призначення. 2. Який має різноманітні знання, навички і т. ін.; різнобічний [50, с. 450]. Таким чином, у контексті порушеної проблематики універсальний правовий принцип, у нашому розумінні, це той, що охоплює усе явище або діяльність, основою якої він є, пронизує усю сукупність відповідних засад, є загальним для всіх інших принципів тощо. Іншими словами, підкреслюючи таку перманенту властивість універсальних принципів, ми намагаємось кристалізувати їх вплив на адміністративний процес в цілому, створення ними необхідних передумов для справляння правосуддя в адміністративних справах. Саме встановлення наявності таких змістовних характеристик у того чи іншого процесуального принципу і стало передумовою їх ранжування за запропонованими нами критеріями.

1.2.1 Принципи верховенства права та законності

Одним із фундаментальних «стовпів» системи принципів адміністративного процесу, її основою, безумовно, є принцип верховенства права. Його визначна роль для адміністративного процесу у т. ч. знаходить своє відображення та закріплення в положеннях Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України), де у ст. 6 вказано, що «Суд при вирішенні справи керується принципом верховенства права, відповідно до якого, зокрема, людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини. Звернення до адміністративного суду для захисту прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується. Забороняється відмова в розгляді та вирішенні адміністративної справи з мотивів неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює спірні відносини» [51].

Як слушно зазначається на сторінках адміністративно-правової літератури, принцип верховенства права останнім часом ґрунтовно та фундаментально досліджувався і продовжує вивчатися в юридичній, у т. ч. й галузевій науці [6, с. 95; 52, с. 22]. Важко також не погодитись й з П.М. Рабіновичем, що питання інтерпретації феномена і принципу верховенства права становлять неабиякий інтерес як у теоретичному аспекті, так і в практичній площині, адже, без перебільшення, уся новітня історія розвитку права невіддільна від ідеї про примат останнього над державою [53, с. 9].

Широта та певна неоднозначність у поглядах на цю категорію дозволяє виокремити одразу кілька інтерпретацій принципу верховенства права у вітчизняній правовій (у т. ч. адміністративно-правовій) доктрині. Так, верховенство права традиційно розглядається як: мета діяльності держави; принцип діяльності органів держави (насамперед судових), її різних структур, а також професійної діяльності її службових осіб; конституційна основа правопорядку (зокрема, у сфері господарювання); європейський стандарт адаптації національного законодавства; орієнтир правоосвітньої діяльності (правоосвітній орієнтир); принцип, що відображає й забезпечує пріоритет прав і свобод людини та громадянина; найважливіший елемент правової державності, передумова її здійснення [54, с. 118–119; 55, с. 63; 56, с. 29]. Разом із цим, П.М. Рабінович вважає, що верховенство права не обмежується виключно межами правової дійсності і може розглядатися ще в одному розрізі – як соціально-природний феномен, оскільки, як зауважує вчений, «верховенство права – це, по-перше, не стільки верховенство, так би мовити, статичних, «природних» прав людини, скільки їх реалізація, узгоджена з такими ж правами інших індивідів, людських спільнот, об'єднань й усього суспільства; а, по-друге, реалізація не тільки таких прав, а й «природних» обов'язків» [57, с. 20]. До речі, в аспекті верховенства права саме як правового принципу П.М. Рабінович розкриває його зміст через порівняльну характеристику його тлумачення ЄСПЛ та Конституційним Судом України [58, с. 40–41]. При цьому П.М. Рабінович акцентує, що без рішень ЄСПЛ навряд чи можна мати належне

уявлення про верховенство права [58, с. 37]⁶. На переконання вченого, верховенство права – це взаємозумовлене існування та взаємоузгоджена реалізація основоположних прав і обов’язків (тобто природних соціальних – точніше, соціально-природних – можливостей і необхідностей) людини, а також людських спільнот, об’єднань й усього суспільства [53, с. 125].

Деякі автори, досліджуючи феномен цієї правової засади, робили спробу дослідити верховенства права комплексно – одразу у кількох її «іпостасях». Так, наприклад, у цьому аспекті слід відзначити фундаментальне дослідження С.П. Головатого, у якому вчений ґрунтовно аналізує принцип верховенства права як ідею, як доктрину і як юридичний принцип [59, с. 18].

Зокрема С.П. Головатий вважає, що положення ст. 3 Конституції (яка багатьма вченими вважається своєрідною формулою принципу верховенства права) є засадничим принципом українського конституційного ладу, який пронизує увесь текст Конституції України, є інтегральним системотворчим принципом. На цілком слушну думку вченого, інтегральна та системотворча роль ст. 3 проявляється щонайменше у двох площинах. «Перша – це уся система конституційних положень стосовно людських прав. На вершині цієї системи – задекларовані у ч. 1 ст. 3 людина та її гідність. У цьому аспекті присутнє значення положення ч. 1 ст. 3 українського основоположного акта («людина, її ... гідність ... визнається в Україні найвищою ... цінністю») є спільномірним із поняттям людських прав як цінності у системі тріади європейських цінностей. Завдяки саме такій своїй якості зазначене положення ст. 3 слід сприймати, з одного боку, як установчий принцип усієї системи основоположних прав, що їх офіційно закріплено у тексті Конституції України (зокрема, у розділі II), а з іншого – як скерований до держави наказ, зміст якого у подальшому розкривають три формули, що містяться у ч. 2 ст. 3, і який стисло можна висловити формулою: держава існує для блага людини. Із цієї формули однозначно випливає те, що немає іншого призначення держави, ніж одне і єдине – захист людини (людської гідності)» [60, с. 65].

⁶ Більш детально про практику ЄСПЛ у частині тлумачення принципу верховенства права буде зазначено у розділі третьому цього дослідження.

При цьому С.П. Головатий вважає, що тлумачення принципу верховенства права побудовано на застосуванні панівної на той час (момент прийняття Конституції України) методології радянського юридичного позитивізму. У цьому аспекті, як зауважував вчений, деякі дослідники [58; 61; 62; 63; 64] висловили різноманітні міркування, проте зі спільним знаменником, виходячи з того, що до розуміння верховенства права слід підходити крізь призму розуміння права як сукупності юридичних норм. Вчений, посилаючись на праці П.М. Рабіновича, підкреслює, що за десять років після ухвалення Конституції України тенденція в науковому середовищі пояснювати верховенство права шляхом його, так би мовити, розчленування на два окремішні поняття – «верховенство» і «право» – не те що не зазнала істотних змін, а й навіть посилилась [58, с. 38; 65, с. 71–72]. Сам же науковець пропонує інший погляд на зміст категорії «верховенство права». Критикуючи правотлумачну практику з цього питання Конституційного Суду України (у т. ч. Рішення Конституційного Суду України від 02 листопада 2004 р., про яке більш детально буде згадано далі за текстом), вчений стверджує, що цілком логічно з офіційного тлумачення постає, що без з'ясування сутності того, що охоплено власне поняттям «право», неможливо вийти на з'ясування сутності самого поняття «верховенство права» загалом. На погляд С.П. Головатого, у такий спосіб Конституційний Суд України як вітчизняний орган офіційного тлумачення українського засадничого закону став на позицію юридичного позитивізму радянської доби. Вчений підкреслює, що Конституційний Суд не спромігся побачити у цьому словосполученні нерозкладне поняття, яке відповідало б сутності англійського *the rule of law*, а побачив у ньому всього-на-всього вираз, складений із двох слів. Тим самим, наголошує С.П. Головатий, було спотворено значення англійського поняття *the rule of law* та унеможливлено його правдиве розуміння. Вчений не тільки запропонував визнати такий інтерпретаційний підхід хибною та неприйнятною методологією для пізнання сутності поняття «верховенство права» [66, с. 1395–1397, 1657–1663], але й висунув пропозицію застосовувати український однослівний

відповідник, якому властиві ті переваги, що цілковито дозволяють усунути недоліки двослівного виразу, – правовладдя [65, с. 72].

Автори монографії «Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики» за загальною редакцією Ю.С. Шемшученка слушно зазначають, що можна виділити ряд визначальних ознак, які дозволяють встановити міру забезпечення і практичної реалізації принципу верховенства права, до яких належать: зв'язаність державної влади правом, поділ державної влади, відповідність закону праву, конституційне встановлення прав і свобод людини і громадянина, пряма дія конституційних норм, рівна відповідальність за порушення закону як окремими громадянами, так і органами державної влади, наявність демократичної процедури прийняття законів, взаємна відповідальність держави і особи, існування інститутів контролю за дотриманням чинного законодавства всіма суб'єктами суспільно-політичних відносин [67, с. 125; 56, с. 29].

У свою чергу, автори Науково-практичного коментаря до Конституції України зазначають, що існують певні, так би мовити, структурні одиниці, які наповнюють конкретним змістом верховенство права як інтегральний принцип українського конституційного права. У контексті Конституції України такими структурними одиницями є: принцип демократії (ст. 1), принцип прав людини та відповідальності держави перед людиною за свою діяльність (ч. 2 ст. 3), принцип народовладдя (ст. 5 та ст. 7), принцип поділу влади (ч. 1 ст. 6), принцип законності (ч. 1 ст. 6; ст. 19), принцип незалежності суду та суддів (ч. 1 ст. 124; ст. 126; ч. 1 ст. 129; ст. 130 та ін.), принцип доступу до суду (ч. 3 ст. 8, ч. 2 ст. 55), принцип поваги до прав людини і основоположних свобод (ч. 2 ст. 3; ст. 21; ч. 3 ст. 22), принцип рівності перед законом (ч. 1 ст. 24), принцип заборони дискримінації (ч. 2 ст. 24) і т. ін. [68, с. 60].

Як підсумок узагальненого аналізу різноманітних підходів до тлумачення принципу верховенства права, можна, із посиланням на П.М. Рабіновича, резюмувати, що на сьогодні у правознавстві більш-менш чітко сформувалися два основних підходи до інтерпретації верховенства права – «інтегральний» та «поелементний». З позицій першого з них для з'ясування сутності верховенства права

необхідно встановити, по-перше, яке ж соціальне явище відображається за посередництва поняття «право», а, по-друге, – в чому дістає прояв, власне, верховенство цього явища. «Поелементний» же підхід полягає, з одного боку, у запереченні можливості дати визначення загального поняття верховенства права й, з іншого, – у розкритті змісту верховенства права лише через вказівку на його складові, тобто на так звані «важливі» (за іншою термінологією – «істотні», «необхідні», «ключові», «стрижневі») елементи.

Сутність феномена верховенства права, а також його співвідношення з іншими суміжними явищами в рамках кожної з розглянутих інтерпретацій залежать від обраного дослідником підходу («інтегрального» чи «поелементного») та обумовлюються підтримуваним різновидом останнього. Так, у межах «інтегрального» підходу верховенство права інтерпретується як панування: закону (позитивного юридичного права); прав людини; загально-соціального права; природного права; правового закону; конституції. «Поелементний» же підхід пов'язує досліджуваний принцип із пануванням держави, законністю та демократичним політико-правовим режимом (формальні концепції) або ж доповнює його розуміння певними змістовними елементами (формально-матеріальні концепції) [53, с. 122–124].

У царині наук адміністративно-правового циклу, як правило, принцип верховенства права уявляється як конституційна формула, що міститься у положеннях ст. 3 Конституції України. Зокрема, у Словнику термінів з адміністративного права зазначається, що верховенство права – це базовий, основний принцип адміністративного права, сутність якого полягає у підпорядкованості держави в цілому, діяльності публічної адміністрації зокрема соціально-природним, основоположним правам людини, визнанні її пріоритету перед іншими соціальними нормами у разі невідповідності останніх таким правам. Верховенство права слід відмежовувати від суміжного принципу – верховенства закону, оскільки останній означає «панування правового закону», є за змістом більш конкретизованим, верховенство права передбачає акцент на пануванні соціально-природного права [69, с. 67].

Конституційну формулу принципу верховенства права як основний його зміст розглядає Р.С. Мельник. Зокрема, вчений вказує, що аналіз відповідних положень Основного Закону (ст. 3), безперечно, дозволяє погодитися з тими науковцями, які вважають, що ці положення є фактично складовими елементами «принципу верховенства права», який сприяє формуванню нового, порівняно з радянськими часами, стандарту взаємовідносин між державою (і в цілому публічною владою) і людиною, який вже тривалий час панує у розвинених країнах світу [70, с. 236].

А.А. Пухтецька тлумачить принцип верховенства права як правовий принцип, який характеризується сукупністю обов'язкових критеріїв (вимог), що покликані, перш за все, забезпечувати пріоритет прав і свобод, законних інтересів людини і громадянина у суспільстві, в т. ч. у взаємостосунках з органами публічної адміністрації усіх рівнів [71, с. 5], а О.І. Корчинський – як сукупність засад, положень, ідей – вимог, що ґрунтуються на природних правах особи та її автономії відносно держави. Втілення цих вимог, як зауважує вчений, повинно знаходити вияв у діяльності всіх гілок влади [72, с. 105].

В.В. Юровська, яка також пов'язує принцип верховенства права з відповідною конституційною формулою, закріпленою у ст. 3 Конституції України, яка має застосовуватися з обов'язковим урахуванням судової практики ЄСПЛ, вважає, що верховенство права як принцип адміністративного права – це вихідна, сформована з таких складових засад, як законність, юридична визначеність, запобігання зловживанню повноваженнями, рівність перед законом і недискримінація та доступ до правосуддя, фундаментальна основа адміністративного права, відповідно до якої відносини у публічно-правовій сфері та законодавство, що їх регулює, будуються за формулою: людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [73, с. 72].

Принцип верховенства права називає засадничим принципом адміністративного права і П.О. Баранчик, який цілком справедливо наголошує на його значущості та необхідності визнання головним, першорядним серед усіх принципів адміністративного права [45, с. 98, 167]. Вчений-адміністративіст зокрема переконує,

що його значення та роль недооцінюються під час підготовки документів загальнодержавного значення, ефективна реалізація яких неможлива без всебічного врахування принципу верховенства права та принципів, які розвинулися на його основі, зокрема, принципів належного урядування та принципів належної адміністрації. Сьогодні, як наголошує П.О. Баранчик, нагальною є проблема комплексного запровадження та нормативного закріплення принципу верховенства права у вітчизняному законодавстві, проте здійснюватися це повинно не лише шляхом текстуального відтворення цього принципу в актах вітчизняного законодавства [74, с. 142].

У свою чергу В.Б. Авер'янов слушно пропонує розглядати принцип верховенства права як «принцип функціонування держави», що, на його думку, означає: по-перше, пріоритетність прав людини перед будь-якими іншими цінностями демократичної, соціальної, правової держави; по-друге, підпорядкування діяльності всіх без винятку державних інститутів потребам реалізації та захисту зазначених прав [75, с. 33]. Вчений-адміністративіст наголошує, що принцип верховенства права не може ототожнюватися з принципом верховенства закону, який «за панівною у вітчизняній юридичній науці ідеологією юридичного позитивізму означає пріоритетність законів перед іншими формами нормативно-правового регулювання суспільних відносин» [75, с. 33; 76, с. 23]. Він цілком слушно вважає, що існує принаймні два складника доктринального тлумачення цього принципу, які розкриваються через вимоги: а) підпорядкування діяльності всіх без винятку державних інститутів потребам реалізації та захисту прав людини; б) пріоритетності цих прав перед усіма іншими цінностями демократичної, соціальної, правової держави [56, с. 31; 76, с. 3], й робить акцент не лише на «утвердженні» прав людини завдяки зазначеному принципу, а й на проблемі «забезпечення реалізації» цих прав [75, с. 34].

У площині адміністративного судочинства верховенство права, як правило, вченими також пов'язується із вище згаданими положеннями ст. 3 Основного Закону України, оскільки, як вже зазначалося, вказана конституційна формула знайшла своє відображення у нормах КАС України, однак поміж загальних висновків дослідники

намагаються виокремити особливості реалізації та тлумачення цього принципу саме в розумінні положень КАС України та його завдань.

Так, А.В. Руденко вважає, що для адміністративного судочинства головним елементом принципу верховенства права є обов'язок держави здійснювати свою діяльність, визначати шляхи подальшого розвитку відповідно до пріоритетності прав та свобод людини і забезпечити гарантії їх реалізації. Діяльність державних інституцій має підпорядковуватися потребам реалізації й захисту прав людини. Тому в сучасних умовах, на думку дослідника, основними функціями адміністративного суду мають стати правозабезпечувальна та правозахисна, а основними його завданнями – забезпечення реалізації прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина, захисту й поновлення порушених прав. Саме тому, як слушно наголошує А.В. Руденко із посиланнями на праці Ю.П. Битяка та Н.Б. Писаренко, для реалізації цього завдання, відповідно до КАС України, адміністративний суд при вирішенні справ керується принципом верховенства права. Людина, її права та інтереси стають головними об'єктами захисту при відправленні адміністративного судочинства, а завданням адміністративного суду стає захист прав людини і громадянина у випадку їх порушення органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими та службовими особами [77, с. 208; 37, с. 32].

М.А. Бояринцева зауважує, що найважливішою парадигмою всієї діяльності органів адміністративного судочинства є чітке і неухильне слідування принципу верховенство права. На її думку, стандартами щодо його втілення у практичну площину є можливість доступу до суду кожної особи в разі виникнення конфлікту з адміністративних правовідносин; незалежність судової системи та самостійність адміністративного правосуддя; наявність систем спеціалізованих судів або спеціальних судових підрозділів, які здійснюють адміністративне судочинство; незалежність і неупередженість суду, створеного на підставі закону; ефективне відправлення правосуддя; наявність нормативно зафіксованого особливого порядку вирішення адміністративно-правових конфліктів; дотримання судовими інстанціями при розгляді справ балансу між законними інтересами всіх

сторін, що забезпечує не лише невідкладний розгляд скарги, але й ефективну та дієву роботу державної адміністрації; право на відкритий судовий розгляд (зокрема публічне проголошення рішення); ефективність судового контролю за актами та діями чи бездіяльністю адміністрації; забезпечення кожній із зацікавлених сторін права отримати копію судового рішення в їх справі, можливість ознайомитися з судовим рішенням, щодо якого його учасники мають законний інтерес, та забезпечення доступності судового рішення, яке містить не тільки певні усталені формули для громадськості у вигляді публікації чи в електронній формі; дієвість рішення суду на підставі правової певності (якщо судом остаточно вирішено конфлікт, це рішення не може піддаватися сумніву); ефективність судового контролю за актами та діями (чи бездіяльністю) органів публічної влади; розумні строки [78, с. 206–207; 79, с. 120].

П.О. Баранчик стверджує, що стосовно адміністративного судочинства принцип верховенства права означає, що суди не повинні застосовувати положення правового акту, у т. ч. закону, якщо його застосування суперечить конституційним принципам права або порушуватиме права та свободи людини і громадянина [43, с. 143]. Як зазначає В.М. Соколов, верховенство права визначає спрямованість судочинства на досягнення справедливості. При цьому справедливим повинен бути як судовий процес, так і результат судочинства. Принцип верховенства права, як наголошує вчений, має особливе значення в адміністративному судочинстві, зокрема й тому, що предметом розгляду в адміністративних судах є правомірність рішень, дій або бездіяльності суб'єктів владних повноважень [80].

На думку О.С. Духневича, в межах адміністративного судочинства цей принцип не слід зводити лише до ієрархії нормативно-правових актів, оскільки реалізація принципу верховенства права у діяльності адміністративних судів полягає в поєднанні ієрархії нормативно-правових актів (ст. 8, 9 Конституції України) з принципом пріоритетності прав, свобод та інтересів людини і громадянина [81, с. 150].

Приблизно схожу точку зору висловлює й В.Б. Пчелін, який зокрема стверджує, що принцип верховенства права є одним із основоположних і головних принципів діяльності всіх державних

інституцій. Як вважає вчений, значення вказаної засади в організації адміністративного судочинства полягає у тому, що при розгляді і вирішенні публічно-правового спору по суті адміністративні суди, насамперед, повинні виходити із того, що право є вищим за закон, а природні права й свободи людини і громадянина не можуть бути безпідставно порушені або обмежені [7, с. 90].

На думку О.А. Мілієнко, уявлення про верховенство права, відображене у КАС України, не відбиває всіх аспектів верховенства права як такого, але воно дає можливість узагальненого розуміння спрямованості адміністративного судочинства, а також є своєрідним орієнтиром для створення системи критеріїв оцінки правомірності діяльності суб'єктів владних повноважень. На переконання вченої, очевидним є те, що верховенство права охоплює багато вихідних положень, які законодавство України не включає до його змісту. Отже, верховенство права є основоположним принципом, який, як вважає О.А. Мілієнко, включає в себе декілька інших принципів адміністративного судочинства [23, с. 20–21]. Зокрема, на думку вченої, принцип верховенства права увібрив у себе принципи законності (гарантією якої є можливість апеляційного та касаційного оскарження), правової визначеності (принципи остаточності судових рішень; ясності, точності та передбачуваності застосування норм права поряд із їх гнучкістю (недопустимістю надмірного формалізму), доступності правосуддя (суд, встановлений законом; обов'язковість та ефективність судових рішень, доступність правової допомоги, право на доступ до суду, незалежність і неупередженість судів), заборони свавілля, дотримання прав людини та рівності. Вони є гарантіями справедливого судового розгляду [23, с. 28].

Важливим в усвідомленні змісту принципу верховенства права для правозастосовчої практики є офіційна позиція з приводу його інтерпретації Конституційного Суду України (далі за текстом – КСУ), яка була оголошена єдиним органом конституційної юрисдикції у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України положень ст. 69 Кримінального кодексу України (рішення від 02 листопада 2004 р.), згідно якої

«верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо» [82].

Як слушно вказують В.М. Шаповал та В.В. Юровська, КСУ, нерідко посилаючись у своїх рішеннях саме на ч. 1 ст. 8 Конституції України, як правило, уникає конкретики у визначенні верховенства права. Це підтверджує тезу про складність або неможливість визначення його поняття. Вчені зазначають, що поняття соціальної справедливості для багатьох асоціюється із соціальною, чи «класовою», рівністю, можливості по-справжньому правового забезпечення якої не є реальними. За змістом аналізованого рішення загалом справедливість охарактеризовано як одну з «основних засад права», що є визначальною в його ролі як регулятора суспільних відносин, як один із «загальнолюдських вимірів права», як «властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки».

Така характеристика справедливості відповідає концепту природного права. Крім того, згідно з позицією КСУ, «одним з проявів верховенства права є те, що об'єктивне право не обмежується лише законодавством як однією із його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства» [82]. Наведене трактування права виходить за межі явищ позитивного і природного права і їх взаємозв'язку. Як підкреслює В.М. Шаповал, запропоноване єдиним органом конституційної юрисдикції трактування права нівелює таку якість відповідних норм, як їх юридичну обов'язковість, практично унеможливує правозастосування як системно організовану діяльність державних органів і посадових осіб, «розмиває» предмет юридичної науки. Тому його не можна вважати прийнятним [83, с. 28; 84, с. 44]. Вказану тезу шановного вченого підтримуємо і ми, оскільки, незважаючи на абстрактний характер принципу верховенства права, його тлумачення як «панування права в суспільстві» явно не дає чіткої відповіді на питання про те, яким чином проявляється вказане

«панування» та яким же чином його можна застосувати під час вирішення тієї чи іншої адміністративної справи?

Для повноти з'ясування суті принципу верховенства права вартує аналіз його нормативного закріплення у актах міжнародного правового регулювання. Так, верховенство права згадано в преамбулі до Статуту Ради Європи як один із трьох «принципів, що становлять підвалини цілком правдивої демократії» поряд зі свободою особи та політичною свободою. Стаття 3 Статуту вказує на принцип верховенства права як передумову вступу нових держав-членів до Організації. Таким чином, правовладдя є одним із трьох – поряд із демократією та людськими правами – стрижневих принципів Ради Європи, що переплітаються та частково збігаються один з одним [65, с. 8; 84, с. 37].

Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй (далі за текстом – ГА ООН) Резолюцією 67/1 від 24 вересня 2012 р. прийняла Декларацію наради на високому рівні Генеральної Асамблеї з питання про верховенство права на національному та міжнародному рівнях. У Декларації, зокрема, закріплено, що права людини, верховенство права і демократія взаємопов'язані і взаємно доповнюють одне одного і що вони належать до універсальних і неподільних основних цінностей і принципів ООН.

На своєму 86-му пленарному засіданні (25–26 березня 2011 р.) Венеційська Комісія ухвалила Доповідь щодо верховенства права (CDL-AD(2011) 003rev). Ця доповідь виявила спільні риси у таких поняттях, як the Rule of Law, Rechtsstaat та État de droit. У Доповіді Венеційська Комісія дослідила поняття правовладдя на розвиток Резолюції Парламентської Асамблеї 1594(2007), де було привернуто увагу до необхідності забезпечити правильне тлумачення термінів «Rule of Law», «Rechtsstaat» і «État de droit» чи «prééminence du droit», що містять у собі принципи законності та справедливої процедури.

Позиція Венеційської Комісії полягала у тому, що ідея верховенства права передбачає систему чітких та передбачуваних приписів права, відповідно до яких кожному належить право на ставлення до нього з боку всіх суб'єктів ухвалення рішень на основі гідності, рівності й розумності та відповідно до приписів права, а також право на можливість звернутися за оскарженням рішень до незалежних

і безсторонніх судів у рамках справедливих судових процедур. Комісія застергла від ризиків суто формалістичного сприйняття ідеї верховенства права, що зводиться всього-на-всього до вимоги, щоб на будь-яку дію посадовця публічної влади існував дозвіл у приписах права. «Здійснення влади шляхом корисливого застосування приписів права» («Rule by Law»), чи «здійснення влади шляхом корисливого застосування закону» («Rule by the Law»), чи навіть «зведення поняття «право» лише до писаних норм» («Law by Rules») – усе це є прикладами спотвореного тлумачення правовладдя [65, с. 9].

У Доповіді, зокрема, вказано, що принцип верховенства права (the Rule of law) поєднує законність, юридичну визначеність, заборону свавілля, доступ до правосуддя, дотримання прав людини, заборону дискримінації та рівність перед законом [85, с. 162]. При цьому юридична визначеність як складник принципу верховенства права вимагає, щоб юридичні норми були «чіткими» і «точними», спрямованими на забезпечення того, щоб «ситуації та правовідносини залишались передбачуваними». Заборона свавілля, у свою чергу, полягає у тому, що дискреційні повноваження не мають здійснюватися у свавільний спосіб. Доступ до правосуддя як наступний елемент принципу верховенства права означає надання кожному можливості оскаржувати дії та рішення влади, якщо вони не відповідають правам чи інтересам особи. Щодо дотримання прав людини, то, згідно з матеріалами 86-го пленарного засідання Венеційської Комісії, мають на увазі такі права, як: право на доступ до правосуддя, право на законного і компетентного суддю, право на виклад своєї позиції, неприпустимість подвійної загрози (подвійного покарання за одне й те саме діяння), юридичний принцип, згідно з яким заходи, що накладають обтяження, не можуть мати зворотної сили, право на ефективні засоби юридичного захисту в будь-якому спорі, презумпція невинуватості (будь-яка особа вважається невинуватою в скоєнні злочину, доки її вину не доведено) та право на справедливий суд. Заборона дискримінації як елемент принципу верховенства права передбачає, що закони «стримують дискримінацію окремих фізичних осіб чи груп осіб». Будь-який необґрунтований неоднаковий підхід за законом заборонений, і всі особи мають гарантований

рівний та ефективний захист від дискримінації за будь-якою ознакою – раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, власності, народження чи іншого статусу [86, с. 178–182].

02 березня 2012 р. Венеційська Комісія у співпраці з Міністерством закордонних справ і у справах Співдружності Сполученого Королівства та з Центром Бінгема в питаннях верховенства права (Bingham Centre for the Rule of Law) організувала конференцію на тему «Верховенство права як практична ідея» («The Rule of Law as a practical concept»). У висновках цієї конференції наголошувалось, що Венеційська Комісія мала б опрацювати мірило з урахуванням, *inter alia*, певних пропозицій, що їх було висунуто на конференції. Група експертів підготувала докладну версію документа «Мірило правовладдя», яка, як міжнародно-правовий акт, була предметом обговорення на засіданнях підкомітету Венеційської Комісії з верховенства права 17 грудня 2015 р. та 10 березня 2016 р. та в подальшому був ухвалений Венеційською Комісією на її 106-му пленарному засіданні (Венеція, 11–12 березня 2016 р.) [65, с. 7–8].

Як слушно зауважує В.В. Юровська, узагальнений огляд цього документа дає чіткі підстави стверджувати, що він має стати стандартом для вітчизняної системи юрисдикційних суб'єктів, що здійснюють тлумачення та застосування правових норм, у т. ч. й тих, що стосуються реалізації прав конкретної особи (фізичної чи то юридичної). Особливого значення він має набути для тих уповноважених суб'єктів, що вирішують публічно-правові спори (зокрема, адміністративні суди), органів та посадових осіб публічної адміністрації у взаємовідносинах із приватними особами, що виникають із приводу реалізації прав та інтересів останніх. Вбачається, що Мірило стане не тільки еталоном законотворчості, оскільки закріплює конкретні критерії цього процесу та його результатів, але й дасть змогу спростити доступ особи до правосуддя та участі в публічному адмініструванні, позбутись того формалізму, що характерний як для судового порядку вирішення спорів, так і для численних адміністративних процедур (зокрема, Мірила містить такі критерії як: «Чи наявні чіткі юридичні обмеження дискреційних повноважень, зокрема

коли їх здійснюють органи виконавчої влади в управлінській діяльності?», «Чи наявні механізми запобігання зловживанню дискреційними повноваженнями (*détournement de pouvoir*), реагування на зловживання ними та покарання за це?», «Якщо посадовцям надано дискреційні повноваження, чи передбачено судовий нагляд за їх здійсненням?», «Чи зобов'язані органи публічної влади надавати достатнє обґрунтування своїх рішень, особливо коли рішення зачіпають права особи?», «Чи брак обґрунтованості є справжньою підставою для оскарження таких рішень у суді?», «Чи в особи є легкодоступна і дієва можливість оскаржити акт публічного або приватного суб'єкта, якщо має місце втручання в її права?», «Чи гарантовано право на захист, включно з можливістю мати дієву правничу допомогу? Якщо так, то що є юридичним джерелом цієї гарантії?», «Чи є правнича допомога доступною для сторін, що не мають достатніх статків для її оплати, але при цьому інтереси справедливості вимагають цього?», «Чи є розумними формальні вимоги, строки та розміри судового збору?» тощо) [65; 87, с. 69–72].

Підсумовуючи, відзначимо, що принцип верховенства права як універсальна засада адміністративного судочинства – це вихідна, фундаментальна основа адміністративного процесу, відповідно до якої адміністративний суд під час вирішення справи виходить із того, що право «вище» за закон, а адміністративно-процесуальні відносини в цілому будуються за формулою: людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Слід підкреслити, що у нашому розумінні принцип верховенства права, наразі, поміж загальних характеристик, є певною сукупністю керівних правил та вимог до адміністративного судочинства, сформульованих ЄСПЛ, серед яких зокрема принцип доступності правосуддя, законність, правова визначеність, заборона чинити свавілля, дотримання прав людини, недискримінації та рівності перед законом і судом тощо. При цьому зауважимо, що принцип верховенства права не вичерпується лише названими вимогами та характеристиками, оскільки ЄСПЛ під час вирішення конкретних справ (у т. ч. і тих, стороною яких є Україна) систематично збагачує

його значення новими перманентними рисами та умовами дотримання, про що більш детально буде вказано у наступних розділах цього дослідження [88, с. 94].

Безумовно, до групи універсальних принципів адміністративного судочинства слід відносити й принцип законності, який деякі вчені, як вже зазначалося, розглядають як складову принципу верховенства права. Вказаний підхід до визначення місця законності серед засад адміністративного процесу має раціональну аргументацію, оскільки він поміж іншого заснований на Доповіді Венеційської Комісії щодо верховенства права. Актуальності подібному підходу надає й те, що в межах закріплених новою редакцією КАС України принципів судочинства вказаної засади вже немає. Натомість у редакції КАС України від 06 липня 2005 р. у ст. 7 принцип законності було зафіксовано серед принципів адміністративного судочинства, а зміст самої засади розкривався у ст. 9 КАС України «Законність», згідно якої суд при вирішенні справи керується принципом законності, відповідно до якого: 1) суд вирішує справи відповідно до Конституції та законів України, а також міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; 2) суд застосовує інші нормативно-правові акти, прийняті відповідним органом на підставі, у межах повноважень та у спосіб, передбачені Конституцією та законами України [51]. Навіть поверховий аналіз запропонованого законодавцем розуміння принципу законності дає вагомій підставі припустити, що у такій інтерпретації вказана засада суперечить змісту принципу верховенства права, згідно якого у т. ч. адміністративний суд не повинен застосовувати ті положення закону, що суперечать загальним принципам права, порушує права та свободи людини і громадянина. Вбачається, що в межах адміністративного судочинства вказана керівна ідея процесу має дещо інший зміст, що у т. ч. підтверджується окремими представниками правової науки.

В Юридичній енциклопедії за загальною редакцією Ю.С. Шемшученка законність розглядається як фундаментальна юридична категорія, яка є критерієм правового життя суспільства і громадян. Вона визначається як комплексне політико-правове явище, що

відображає правовий характер організації суспільного життя, органічний зв'язок права і влади, права і держави [89, с. 498; 90, с. 274].

У вже неодноразово згаданій Доповіді Венеційської комісії про верховенство права № 512/2009 зазначено, що принцип законності, по-перше, означає, що приписів права (law) слід неухильно дотримуватись. Ця вимога поширюється не лише на фізичних осіб, а й на владні структури, суб'єктів публічного та приватного характеру. Позаяк необхідна умова законності висувається до діяльності посадових осіб, то вона також вимагає, щоб посадові особи мали уповноваження на свої дії та діяли в межах наданих їм повноважень. Законність також передбачає, що жодна особа не може зазнати покарання, якщо вона не порушила раніше ухвалених приписів права, що вже набули чинності, та що за порушення закону (the law) має наставати відповідальність. Здійснення приписів права має бути, в рамках можливого, забезпечене практично (п. 42 Доповіді Венеційської комісії про верховенство права № 512/2009) [86].

Надзвичайно точними є слова з цього приводу І.Л. Невзорова. На його думку, «...оскільки провідною ідеєю принципу верховенства права є ідея пріоритету прав людини над інтересами держави, а права та інтереси людини визначають цілі і зміст законів та інших нормативно-правових актів, зміст і спрямованість діяльності органів законодавчої та виконавчої влади, пріоритетною базовою цінністю, що охороняється в результаті дії обох принципів, варто визнати невідчужувані права людини. Таким чином, обидва принципи – тісно взаємопов'язані явища. З одного боку, цей взаємозв'язок полягає в тому, що права та свободи громадянина, як правило, реалізуються через законність, яка є їх найважливішою гарантією. З іншого боку, самі права та свободи, їхня наявність і здійснення є показником стану законності і демократії в суспільстві. Саме принцип законності є важливою гарантією реалізації принципу верховенства права» [91, с. 6].

Як доречно зазначають автори монографії «Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики» за загальною редакцією Ю.С. Шемшученка, в останні десятиліття із урахуванням докорінних реформаційних змін у суспільстві нерідко лунають думки про

необхідність відмови від такого суто формального тлумачення законності. Остання фактично означає режим реального виразу права в самій законотворчості і підзаконній нормотворчості, що має відбиток в уточненій термінології – визначенні законності як «правозаконності», і це є цілком слушним, оскільки відповідно до такого її розуміння, її призначення і основне завдання полягає у досягненні суворого і неухильного дотримання і виконання законів (та інших нормативних актів) всіма учасниками суспільних відносин [56, с. 49].

У свою чергу В.Б. Пчелін наголошує, що принцип законності має досить тісний взаємозв'язок із принципом верховенства права, обумовлений ним і походить із нього. Законність як принцип організації адміністративного судочинства означає, що всі суб'єкти правовідносин, пов'язані із розглядом і вирішенням публічно-правових спорів адміністративними судами, повинні здійснювати свою діяльність відповідно до приписів чинного національного законодавства з урахуванням юридичних зв'язків нормативно-правових актів, що входять до його складу [7, с. 90, 91].

У цій же тональності висловлюються й М.В. Ковалів, М.Т. Гаврильців та І.Б. Стахура, які зокрема стверджують, що принцип законності в адміністративному судочинстві визначається тим, що суд у своїй діяльності при вирішенні справ повинен правильно застосовувати норми матеріального права до конкретних правовідносин, а також тим, що здійснення правосуддя неможливе без додержання норм адміністративного судочинства. Вся діяльність суду підпорядкована чинному законодавству щодо здійснення адміністративного судочинства і здійснюється у визначеному ним процесуальному порядку, а прийняте судом рішення у справі має бути законним і обґрунтованим [26, с. 76]. При цьому вчені додають, що законність є комплексним поняттям, що охоплює всі без винятку аспекти права: від створення норми – до її застосування на практиці [25, с. 179].

Підтримуючи тезу про те, що законність більш логічно розглядати як складову верховенства права, зазначимо, що вона є своєрідним продовженням, невід'ємною частиною такої інтегруючої засади всього адміністративного судочинства, як принцип верховенства права. У свою чергу, законність як процесуальна засада означає

неухильне дотримання і виконання законів (та інших нормативних актів) всіма учасниками адміністративно-процесуальних відносин, пов'язаних із розглядом і вирішенням публічно-правових спорів адміністративними судами [92, с. 58].

1.2.2 Рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом та принцип доступності правосуддя. Справедливий розгляд справи, незалежність та безсторонність суду

В тлумачних словниках української мови слово «рівність» розкривається як «рівне становище людей у суспільстві, що виражається в однаковому ставленні до засобів виробництва, предметів чи послуг сфери вжитку, в користуванні тими самими політичними і громадянськими правами» [2, с. 1032; 93, с. 636]. В суто юридичному значенні, як наголошується у словниково-енциклопедичній літературі, рівність фактично означає рівноправність – учасники відповідних правових відносин, як рівні члени однієї спільноти, мають однакові один до одного матеріальні, процедурні і процесуальні права, які захищені від дискримінуючих проявів у діяльності громадських і державних інститутів стосовно них [2, с. 1033].

Принцип рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом заснований на конституційних засадах, закріплених у ст. ст. 22 і 24 Конституції України, згідно яких усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах; громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками [94].

В рамках судового процесу принцип рівності деталізується у нормативних приписах, а його зміст об'єктивується специфікою процесуальних відносин. Як зауважує у цьому контексті В.В. Городовенко, принцип рівності перед судом є основою сучасної концепції справедливого правосуддя. При цьому, як абсолютно слушно стверджує

дослідник, у адміністративному процесі принцип рівності має ряд особливостей, зумовлених природою цього виду судочинства. Враховуючи суб'єктний склад правовідносин, спори в яких розглядає адміністративний суд і які зумовлюють певну нерівність позивача і відповідача у публічних матеріально-правових відносинах, суд посідає більш активну позицію в судовому розгляді. В адміністративному судочинстві суддя не просто відіграє роль арбітра, а й має вживати всіх заходів щодо вирівнювання процесуальних позицій сторін з метою забезпечення їх реальної рівності перед законом і судом. При цьому тягар доказування має бути покладено на відповідача, що означає звільнення позивача від доказування протиправності, незаконності акта, який оскаржується [95, с. 178, 182–183].

У підсумку дослідження вказаної засади судочинства В.В. Городовенко резюмує, що зміст цього принципу розкривається в таких елементах: а) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак; б) рівність процесуальних прав щодо доведення своєї правової позиції перед судом, а також рівність обов'язків, які впливають із процесуального законодавства; в) застосування судом матеріального і процесуального закону однаково для всіх незалежно від правового і соціального статусу особи, фактичних і юридичних обставин справи; г) існування єдиної для всіх судової системи, яка передбачає можливість розгляду справи по суті, а також оскарження рішення у справі у вищих судах [95, с. 185–186].

У свою чергу, П.О. Баранчик наголошує, що дотримання цього принципу є обов'язковим під час розгляду будь-якого адміністративного спору в суді, тому, незважаючи на нерівність правового положення учасників адміністративних правовідносин (відносини владного підпорядкування), в адміністративному процесі такі владні засади регулювання правовідносин нівелюються. Учасники адміністративних правовідносин наділяються рівними можливостями обстоювати правомірність своєї позиції. Зміст цього принципу, як вважає вчений, виявляється, насамперед, у рівності прав

і свобод; рівності юридичних властивостей, у межах яких суб'єкти права здійснюють свою діяльність, а також рівності перед законом і судом, відсутності будь-яких не передбачених законом привілеїв та заборони дискримінації з будь-яких підстав [43, с. 147–148].

Досить абстрактно вказану засаду розглядають й деякі інші вчені-адміністративісти. Так, В.Б. Пчелін вважає, що принцип рівності під час організації адміністративного судочинства означає, що всі суб'єкти таких правовідносин у рівній мірі можуть використувати надані їм права, незалежно від будь-яких ознак їх правосуб'єктності [7, с. 91]. А О.І. Корчинський, із посиланням на роботи В.С. Стефанюка, вважає, що принцип рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом спрямований на вирівнювання становища приватної особи у відносинах із публічною адміністрацією, адже при чіткому визначенні прав і обов'язків приватної особи та адміністративного органу в адміністративній процедурі обидва суб'єкти «зв'язані» законом. Вчений-адміністративіст додає, що принцип рівності перед законом означає також рівність різних приватних осіб перед законом, оскільки однакові адміністративні справи повинні вирішуватись однаково [72, с. 106; 28, с. 17].

М.В. Ковалів та І.Б. Стахура (які В.В. Городовенко) звертають увагу на певні особливості застосування принципу рівності в адміністративному процесі. Зокрема вчені вказують, що ці особливості полягають у активній ролі суду в розгляді справ, що зумовлено публічно-правовим характером справ адміністративної юрисдикції, а це, своєю чергою, забезпечує баланс можливостей осіб, які беруть участь у справі, та принцип рівності учасників процесу перед законом і судом. Посилаючись на відповідні положення Основного Закону та КАС України, вчені-адміністративісти підтверджують, що вказані законодавчі норми передбачають рівну можливість усіх громадян брати участь у судовому процесі, здійснювати закріплені процесуальним законом права та обов'язки [25, с. 180]. Принцип рівності учасників процесу перед законом і судом визначає відсутність будь-яких обмежень та надання переваг з боку суду учасникам процесу щодо реалізації їх матеріальних та процесуальних прав, а також застосування законів щодо правовідносин, учасниками яких вони є [25, с. 180].

Дещо на інших аспектах цього принципу наголошують Р.О. Куйбіда і О.А. Банчук. Зокрема вчені цілком слушно зазначають, що рівність прав (обов'язків) не обов'язково означає, що вони мають бути однаковими. Вона полягає у тому, що кожна зі сторін наділена правами і має обов'язки, адекватні правам і обов'язкам іншої сторони [96, с. 135].

Натомість, деякі вчені вважають за необхідне акцентувати увагу на співвідношенні двох складових цієї засади – принципу рівності перед законом і принципу рівності перед судом, підкреслюючи принциповість вказаного питання. Зокрема, М.С. Бондар стверджує, що за очевидної нормативної єдності вимог рівності перед законом, з одного боку, і рівності перед судом – з іншого, це відносно самостійні конституційно-правові імперативи. Зовнішні відмінності між ними виявляються вже у тому, що рівність громадян перед законом – поняття більш широке, ніж їх рівність перед судом, оскільки перший принцип характеризує правове положення громадян в усіх галузях життя суспільства, а другий стосується лише сфери здійснення правосуддя [97, с. 151–153]. Варто відзначити, що особисто ми не вбачаємо принциповості у визначенні співвідношення понять «рівність перед законом» і «рівність перед судом», оскільки у нашому розумінні, по-перше, відмінність між ними очевидна, а, по-друге, ці дві складові формують різні аспекти змісту зазначеного принципу та лише підкреслюють його комплексність.

Як принцип верховенства, так і принцип рівності, ставав предметом інтерпретації з боку КСУ. У своєму рішенні від 12 квітня 2012 р. у справі № 9–рп/2012 (за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу) КСУ зокрема звернув увагу на те, що рівність та недопустимість дискримінації особи є не тільки конституційними принципами національної правової системи України, а й фундаментальними цінностями світового співтовариства, на чому наголошено у міжнародних правових актах з питань захисту прав і свобод людини і громадянина.

В аспекті конституційного звернення, положення ст. 24 Конституції України стосовно рівності громадян у конституційних правах,

свободах та перед законом у взаємозв'язку з положеннями ч. 1 ст. 55, п. 2 ч. 3 ст. 129 Основного Закону України щодо захисту судом прав і свобод людини і громадянина та рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом, на переконання КСУ, треба розуміти так, що кожен, тобто громадянин України, іноземець, особа без громадянства, має гарантовані державою рівні права на захист прав і свобод у судовому порядку та на участь у розгляді своєї справи у визначеному процесуальним законом порядку у судах усіх юрисдикцій, спеціалізацій та інстанцій, у т. ч. й особа, яка засуджена і відбуває кримінальне покарання в установах виконання покарань [98]. Вбачається, що формула принципу рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом, запропонована єдиним органом конституційної юрисдикції, є досить обґрунтованою та повною з точки зору відображення сутності цієї правової засади [99, с. 60].

У цьому контексті слід навести слова І.К. Полховської, яка зазначає, що сутність рівності громадян перед судом полягає в безперешкодному доступі громадян до правосуддя незалежно від їх соціального чи майнового стану. Дія цього принципу поширюється на всі органи судової влади, а також на всі без винятку інстанції. Нікого не може бути позбавлено права на розгляд його справи у суді, до підсудності якого вона віднесена процесуальним законом [100, с. 35]. Іншими словами, проявом принципу рівності перед законом і судом є принцип доступності правосуддя⁷.

Варто відзначити, що принцип доступності правосуддя, як і всі інші процесуальні засади судочинства, має основу, сформульовану в Конституції України. Зокрема ст. 55 Основного Закону закріплює, що кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб [94].

⁷ Правова категорія «доступність правосуддя» є досить уживаною і її можна зустріти в роботах таких правознавців, як В.М. Семенов [102], В.М. Сидоренко [103], І.А. Приходько [104], І.Є. Марочкін [105; 106], Н.В. Сібільова [107], О.М. Толочко [108], Ю.П. Битяк [109], Н.Ю. Сакара [110] та ін. Поряд із нею, як зазначає О.М. Овчаренко, деякі науковці використовують поняття «вільний доступ до правосуддя», (О.Б. Абримова [111, с. 102–118], П.І. Шевчук [112, с. 3], О.С. Безнасюк, Х.У. Рустапов [113, с. 71]), «доступність суду» (В.С. Смородинський [114, с. 157]), «свобода доступу до суду» (В.Є. Чиркін [115, с. 339]) [116, с. 28].

В положеннях Закону України від 02 червня 2016 року «Про судоустрій і статус суддів» цей принцип прямо передбачений ч. 3 ст. 7, де зокрема вказано, що доступність правосуддя для кожної особи забезпечується відповідно до Конституції України та в порядку, встановленому законами України, а у ст. 8 «Право на повноважний суд» наголошується, що ніхто не може бути позбавлений права на розгляд його справи в суді, до юрисдикції якого вона віднесена процесуальним законом [101].

Як слушно зазначає О.М. Овчаренко, аналіз принципу доступності правосуддя потребує передусім з'ясування семантики слів «доступ» і «доступність», які є спільнокореновими й часто вживаються як синоніми [116, с. 17]. Так слово «доступ» буквально означає – 1) місце, по якому можна підійти, наблизитися до чого-небудь; прохід до чого-небудь; 2) можливість входити куди-небудь, відвідувати кого-, що-небудь, зустрічатися з ким-небудь і т. ін. [2, с. 323]. Натомість «доступний» – 1) який годиться багатьом, усім; який відповідає силам, здібностям, можливостям кого-небудь; 2) легкий для розуміння; дохідливий; 3) до якого або по якому можна пройти тощо [2, с. 323].

З урахуванням викладеного, О.М. Овчаренко вважає, що буквальне значення слів «доступ» і «доступний» при застосуванні їх як якісної характеристики судової влади передбачає, що вона, з одного боку, є територіально наближеною до пересічного громадянина (тобто не виникає складнощів, щоб дістатися до суду), а, з іншого, – так би мовити, зручною у використанні, тобто зрозумілим і досить економічним для кожної людини незалежно від рівня її освіти, статку та інших індивідуальних особливостей. Доречно зауважити, що така «зручність» щодо судової влади стосується як її організації (структури), так і процедури здійснення [116, с. 18].

В цілому серед вчених-правників (у т. ч. й адміністративістів) є загалом спільне бачення змісту принципу доступності правосуддя, але деякі вчені поміж загально визнаних характеристик цього принципу вважають за необхідне акцентувати увагу на деяких його специфічних властивостях, що знаходять своє відображення під час тлумачення цієї засади. Так С.В. Шевчук у контексті аналізу принципу

доступності правосуддя наголошує, що особа повинна мати можливість подати справу на розгляд, а суд має розглянути її без зайвих і неналежних правових чи практичних перешкод. Як слушно підкреслює вчений, таке право покладає на державу як негативний обов'язок, тобто утриматись від створення неналежних процесуальних перешкод, так і позитивний, тобто забезпечити практичний та ефективний доступ до суду. Позитивний обов'язок може включати вжиття заходів, спрямованих або на забезпечення безоплатної правової допомоги, або на спрощення судової процедури [117, с. 288].

Колектив авторів підручника «Адміністративне судочинство України» за редакцією О.М. Пасенюка вважає, що при визначенні змісту доступності судового захисту слід виходити з комплексного характеру цього поняття, яке охоплює: організаційну процесуальну спроможність суду прийняти кожну особу, яка потребує захисту; наявність необхідних умов для реалізації кожним громадянином конституційного права на судовий захист; правову допомогу при здійсненні судочинства; забезпечення виконання судових рішень тощо. Громадяни можуть вести свої справи особисто або через своїх представників. З іншого боку, як стверджують вчені, судовий захист характеризується доступністю процесу: суд територіально наближений до населення, процесуальний порядок судочинства і процесуальні форми виконання процесуальних дій є простими, зрозумілими, дійсно демократичними, точно передбаченими у КАС України [27, с. 52].

Вже згадана О.М. Овчаренко розглядає доступність правосуддя у тісному зв'язку з таким філософсько-правовим поняттям, як справедливість. Доступність і справедливість, як вважає вчена, – це стандарти, що втілюють напрацьований людством ідеальний образ судової влади. Доступність правосуддя, як зауважує вчена, необхідно віднести до інституційних принципів, які стосуються організації та діяльності судової влади в цілому. Вони відіграють роль системоутворюючих чинників, що виражають сутність і призначення останньої, служать фундаментом, на якому ґрунтується устрій судової системи і процес вирішення юридично значущих справ, що належать до юрисдикції суду [116, с. 33].

О.М. Овчаренко доступність правосуддя трактує як стан організації судової системи та юрисдикційної діяльності суду в демократичному суспільстві, який задовольняє потребу суспільства у вирішенні юридично значущих справ і відповідає закріпленим у міжнародно-правових актах вимогам. Вченою сутність доступності правосуддя розкривається через сукупність його правових (інституційних і процесуальних), соціальних та економічних елементів. Зокрема, зміст вказаного принципу становлять такі інституційні елементи, як: а) територіальна наближеність суду, б) відкритість інформації про нього, в) універсальність юрисдикції суду, д) його компетентність, д) стабільність судової системи. У свою чергу, доступність судового процесу розкривається через: а) розумний строк розгляду справи, б) максимально можливу простоту процесу, в) доступ до судового рішення, г) виконання судового рішення.

На думку О.М. Овчаренко, доступність правосуддя включає такі соціальні елементи, як: а) потреба громадян у вирішенні правових конфліктів, що виникають у суспільстві, б) рівень розвитку правосвідомості суспільства в цілому й окремих громадян, що складається з правової обізнаності населення й довіри громадян до суду, в) рівень правосвідомості суддів як носіїв судової влади. У свою чергу, економічними елементами доступності правосуддя є витрати: а) держави на фінансування судової влади, б) сторін та інших учасників справи, передбачені процесуальним законодавством, в) держави, пов'язані із забезпеченням доступу до суду найбідніших верств населення [118, с. 8, 14–15].

Забігаючи наперед⁸, відзначимо, що принцип доступності правосуддя, як його тлумачить ЄСПЛ, складається з двох елементів: права на суд і права на доступ до суду. Як зазначає О.А. Мілієнко, яка, до речі, аргументує свою думку із посиланням на рішення ЄСПЛ, право на доступ до суду не є абсолютним і може підлягати обмеженням (позовна давність, обов'язок нести судові витрати, вимоги щодо представництва); вони дозволяються опосередковано, оскільки

⁸ Детально зміст принципу доступності правосуддя у правотлумачній практиці ЄСПЛ (із посиланням на конкретні рішення Суду) автором буде висвітлено у розділі третьому цього дослідження.

право на доступ до суду «за своєю природою потребує регулювання державою, регулювання, що може змінюватися в часі та місці відповідно до потреб і ресурсів суспільства й окремих осіб». Тим не менше, обмеження, що застосовуються, не повинні обмежувати доступ, що залишається для особи, у такий спосіб або такою мірою, щоб сама суть права була порушена. Більше того, обмеження має переслідувати легітимну ціль при тому, що є розумне співвідношення між засобами, які застосовуються, і метою, якої прагнуть досягти [119; 120, с. 49].

Зауважимо, що у контексті визначення сутності цієї засади логічним та найбільш виправданим підходом, на нашу думку, буде орієнтація на зміст вищенаведених положень ч. 1 ст. 55 Конституції України та правотлумачної діяльності ЄСПЛ з цього питання [121, с. 66].

Розкриваючи суть принципів рівності перед законом та судом, а також принципу доступності правосуддя, неможливо якось відокремити і абстрагувати вести мову про принципи справедливого розгляду справи, незалежність та безсторонність суду. Такий еkleктичний взаємозв'язок вказаних засад відображається не тільки у ч. 1 ст. 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», згідно якої, кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом [101], але й у нормах ст. 6 «Право на справедливий суд» Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, відповідно до яких, кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення [122].

Право на справедливий суд цілком слушно розглядається вченими як одна із важливих та комплексних правових засад правосуддя в цілому та адміністративного судочинства зокрема. Так, С.В. Степанова вважає, що в сучасній правовій європейській доктрині право на справедливий суд є невід'ємним елементом принципу верховенства права [123, с. 27]. На думку вченої, право на справедливий суд є основоположним правом людини, важливим елементом права

в демократичній та правовій державі. Наявність ефективної судової системи є гарантією забезпечення «формального» та «реального» верховенства права. Одночасно принципи верховенства права, правової визначеності та належного здійснення правосуддя становлять основу права на справедливий суд. Функціонування права на справедливий суд є підґрунтям для системи права загалом, гарантією захисту всіх інших прав. Оскільки принципи пріоритету загальнолюдських цінностей, справедливості, рівності та свободи є аксіологічними імперативами, то, як зауважує вчена-конституціоналіст, право на справедливий суд у цьому контексті передбачає втілення всіх морально-ціннісних надбань людства [123, с. 29].

Поглиблений та доктринальний аналіз тексту Конвенції дав можливість С.В. Степановій виокремити основні змістовні характеристики, які становлять онтологічний, аксіологічний та праксиологічний зміст права на справедливий суд. Зокрема, на думку вченої, вони такі:

1. Право на доступ до суду – реальна можливість доступу до національних судових інстанцій та участі в розгляді справи на зрозумілій та доступній особі мові спілкування.

2. Принцип рівності можливостей – справедливий баланс, відсутність обмежень чи привілеїв, рівність процесуальних можливостей.

3. Незалежний та неупереджений суд (із суб'єктивної та об'єктивної сторін), створений на підставі закону, що використовує законні повноваження для розгляду відповідної категорії справ.

4. Розумні строки розгляду, що також має включати виконання прийнятого судом акта та максимально скоротити період правової невизначеності для особи, яка зажадала захисту порушеного права.

5. Публічність розгляду справи – відкритість судового процесу для учасників судового розгляду та громадськості.

6. Презумпція невинуватості. Щодо особи, яка підозрюється у скоєнні злочину або правопорушення, припускається невинуватість доти, доки її вину не буде доведено в порядку, передбаченому законодавством, і встановлено вироком суду, що набрав законної сили.

7. Процедурні гарантії учасників правовідносин, недопустимість скасування чи обмеження судового контролю в певних сферах або щодо певних категорій справ [123, с. 31].

У свою чергу, М.М. Гімон, який досліджує особливості реалізації права на справедливий суд в адміністративному судочинстві, стверджує, що право на справедливий суд можна розглядати як в об'єктивному, так і суб'єктивному розумінні. Зокрема, на його думку, право на справедливий суд в об'єктивному розумінні – це сукупність норм адміністративного судочинського законодавства, якими регулюється та забезпечується реалізація всіх складників права на справедливий суд, у т. ч. незалежність суду, безсторонність та неупередженість суддів, змагальність та доступність адміністративного судочинства, розгляд адміністративної справи у розумні строки, право на оскарження рішень адміністративного суду, обов'язковість його рішень тощо. У свою чергу, право на справедливий суд в суб'єктивному розумінні М.М. Гімон тлумачить як закріплені нормами адміністративного судочинського законодавства потенційні можливості забезпечення реалізації права на справедливий суд усіх потенційних суб'єктів цього права шляхом врегулювання та надання гарантій у реалізації всіх його складників; сприяння реалізації всіх складників права на справедливий суд та захист прав сторін у разі створення перешкод з боку будь-яких суб'єктів у реалізації цього права [124, с. 5].

Окремо вчений звертає увагу на співвідношення права на справедливий суд та принципу справедливості та здійснює їх компаративістсько-правовий аналіз. У баченні М.М. Гімона, принцип справедливості є більш «потужною» правовою категорією, на підставі якої може реалізовуватись право на справедливий суд. Принцип справедливості є базовим правовим принципом. У «суб'єктивному контексті», як зауважує вчений, будучи нормативно закріпленим як «право на справедливий суд» у ст. 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», воно передбачає, що судочинство має здійснюватись із дотриманням відповідного принципу, адже останній є певною вихідною, базовою ідеєю, керівним положенням. Натомість, як зауважує М.М. Гімон, об'єктивне розуміння «права на справедливий суд» «...полягає у тому що, має бути норма, яка б закріплювала таке право, а вже реалізація положень цієї норми «переводить» це право з «об'єктивного» на «суб'єктивний» вимір». На підставі вказаного

вчений резюмує, що враховуючи, що принципам відводиться роль концентрованого відображення найсуттєвіших рис права, принцип справедливості має супроводжувати весь процес судового розгляду, починаючи з моменту, коли особа скористалась нормою права про можливість захисту своїх прав у судовому порядку (або вимушена проходити «судову процедуру» у випадках, коли суб'єкт є відповідачем), продовжуючи подальшою реалізацією права саме на справедливий суд (реалізація норми, в якій констатується наявність права на справедливий судовий розгляд (об'єктивний вимір поняття «право»), «перевівши» його тим самим у суб'єктивне право, адже воно набуло життєвості (втілено у життя у такій формі реалізації правових норм, як «використання»), та закінчуючи справедливим результатом розгляду адміністративної справи [125, с. 66–67].

Міркуючи над дещо заплутаними умовиводами шановного вченого, ми дійшли висновку про те, що насправді «напрошується» цілком логічний висновок про те, що категорія «справедливість» як складова принципу права на справедливий суд є свого роду фундаментальною основою вказаної засади судочинства, уявлення про яку дає змогу визначити так би мовити «процесуальні» детермінанти справедливості, що, безумовно, має свою специфіку прояву в межах адміністративного судочинства.

Варто відзначити, що деякі вчені та юристи-практики також розглядають право на справедливий суд як принцип комплексного характеру, що увібрав у себе інші правові засади судочинства. Однак зміст окреслених окремими дослідниками цих складових викликає певне їх нерозуміння. Зокрема І.О. Коваль (посадова особа Міністерства юстиції України), із посиланнями на положення Конвенції, стверджує, що такі принципи, як принцип верховенства права та належного здійснення правосуддя, є основоположними елементами права на справедливий суд. Право на суд, як зауважує правник, «покриває» надзвичайно широке поле різноманітних категорій – воно стосується як інституційних та організаційних аспектів, так і особливостей здійснення окремих судових процедур [126]. Визнаючи комплексний характер цього принципу, дозволимо собі не погодитись із думкою представника Міністерства юстиції про

те, що вказана засада увібрала у себе інші принципи судочинства, а особливо – принцип верховенства права. По-перше, такий підхід явно не узгоджується із вже згаданою позицією Венеційської комісії щодо змісту верховенства права, а, по-друге, не відповідає загально-визнаному уявленню про цей принцип як основу, наріжний камінь усієї системи загальних принципів права.

Разом з тим слід визнати, що І.О. Коваль абсолютно обґрунтовано стверджує, що практика ЄСПЛ є своєрідним механізмом, який дозволяє розуміти, тлумачити та застосовувати Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, у т. ч. й положень про право на справедливий суд. А, враховуючи той факт, що право на справедливий суд, як слушно зауважує І.О. Коваль, займає основне місце у системі глобальних цінностей демократичного суспільства, Європейський суд у своїй практиці пропонує досить широке його тлумачення [126].

Звертає увагу на складність цього поняття й С.В. Рурич, який також обстоює аналогічну точку зору [127]. При цьому правник додає, що право на справедливий судовий розгляд є процесуальним правом кожної людини, чії права порушені, не визнані чи оспорюються. Суть цього права полягає у тому, що, по-перше, воно є правом для захисту інших прав, а, по-друге, це право має власну самодостатню цінність як складовий елемент принципу верховенства права [127]. Іншими словами, у тезах шановного правника-практика є певна суперечність, що не дозволяє дійти висновку про однозначність сприйняття права на справедливий суд як певної засади судочинства.

Підсумовуючи узагальнений аналіз доктринальних підходів до визначення принципу права на справедливий суд, відзначимо, що його результати підтвердили, що остаточний зміст цього принципу варто «шукати» у правозастосовчій діяльності ЄСПЛ, який неодноразово висловлював свою точку зору з приводу змісту цієї визначальної правової засади.

У свою чергу, принцип незалежності та безсторонності суду в адміністративно-правовій доктрині як засада адміністративного судочинства тлумачиться в цілому більш-менш одноманітно із посиланнями на відповідні положення Конституції України

та Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [27, с. 49; 38]. При цьому у переважній більшості сучасних джерел абсолютно слушно звертається увага на необхідність врахування під час визначення змісту цієї засади положень Конвенції та практики її застосування [23, с. 26; 120, с. 49].

Разом з тим вважаємо за необхідне підкреслити, що офіційну думку з цього приводу висловлював й КСУ. Так, у своєму рішенні у справі № 1–1/2004 за конституційним поданням Верховного Суду України про офіційне тлумачення положень частин першої, другої статті 126 Конституції України та частини другої статті 13 Закону України «Про статус суддів» (справа про незалежність суддів як складову їхнього статусу) від 01 грудня 2004 р. № 19-рп/2004 КСУ визначився з тим, що незалежність суддів є невід’ємною складовою їхнього статусу. Вона є конституційним принципом організації та функціонування судів, а також професійної діяльності суддів, які при здійсненні правосуддя підкоряються лише закону. Незалежність суддів забезпечується насамперед особливим порядком їх обрання або призначення на посаду та звільнення з посади; заборонаю будь-якого впливу на суддів; захистом їх професійних інтересів; особливим порядком притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності; забезпеченням державою особистої безпеки суддів та їхніх сімей; гарантуванням фінансування та належних умов для функціонування судів і діяльності суддів, їх правового і соціального захисту; заборонаю суддям належати до політичних партій та профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, займатися за сумісництвом певними видами діяльності; притягненням до юридичної відповідальності винних осіб за неповагу до суддів і суду; суддівським самоврядуванням [128].

1.2.3 Принципи гласності судового процесу і відкритості інформації щодо справи

В тлумачних словниках української мови слово «гласність» є абстрактним іменником слова «гласний», що означає «приступний для широкої громадськості; відкритий, публічний» [129, с. 80; 2, с. 244].

У свою чергу, слово «відкритість» – це властивість і стан за таким значенням слова «відкритий», як: а) прямий, відвертий, щирий (про вдачу, погляд і т. ін. або людину з такою вдачею); б) неприхований, нетаємний; явний; в) зовнішній; наземний тощо [2, с. 172]. Не важко звернути увагу на те, що зміст слова «гласність» розкривається у т. ч. через слово «відкритий», що підтверджує «лінгвістичну близькість» відповідних засад адміністративного судочинства.

Разом з тим, варто відзначити, що у новій редакції КАС України принципи гласності та відкритості розглядаються як окремі засади судочинства, що у т. ч. підтверджується їх нормативною фіксацією в окремих статтях Кодексу. В редакції КАС України від 03 жовтня 2017 р. у ст. 10 «Гласність судового процесу» зазначено, що розгляд справ в адміністративних судах проводиться відкрито, крім випадків, визначених цим Кодексом. Будь-яка особа має право бути присутньою у відкритому судовому засіданні. Від особи, яка бажає бути присутньою у судовому засіданні, забороняється вимагати будь-які документи, крім документа, що посвідчує особу. Особи, які бажають бути присутніми у судовому засіданні, допускаються до зали судового засідання до початку судового засідання та під час перерви. Суд може видалити із зали судового засідання осіб, які перешкоджають веденню судового засідання, здійсненню прав або виконанню обов'язків учасників судового процесу або судді, порушують порядок в залі судового засідання.

Слід звернути увагу на положення ч. 5 цієї статті, в якій так би мовити осучаснено такий аспект гласності, як фіксування присутніми особами або представниками ЗМІ перебігу судового процесу. Зокрема, Кодекс передбачає, що особи, присутні в залі судового засідання, представники ЗМІ можуть проводити в залі судового засідання фотозйомку, відео- та аудіозапис з використанням портативних відео- та аудіотехнічних засобів без отримання окремого дозволу суду⁹, але з урахуванням обмежень, встановлених цим Кодексом. Разом з цим, трансляція судового засідання здійснюється з дозволу суду. Якщо всі учасники справи беруть участь в судовому засіданні в режимі відеоконференції, здійснюється транслявання перебігу

⁹ У попередній редакції КАС така фіксація можлива була лише на підставі ухвали суду.

судового засідання в мережі Інтернет в обов'язковому порядку. Натомість проведення в залі судового засідання фотозйомки, відеозапису, а також трансляція судового засідання повинні здійснюватися без створення перешкод у веденні засідання і здійсненні учасниками судового процесу їхніх процесуальних прав [51].

Розгляд справи у закритому судовому засіданні проводиться у випадках, коли відкритий судовий розгляд може мати наслідком розголошення таємної чи іншої інформації, що охороняється законом, необхідності захисту особистого та сімейного життя людини, а також в інших випадках, визначених законом. Про розгляд справи у закритому судовому засіданні постановляється ухвала. Суд ухвалою може оголосити судові засідання закритим повністю або оголосити закритою його частину.

Розгляд справи та вчинення окремих процесуальних дій у закритому судовому засіданні проводиться з додержанням правил здійснення адміністративного судочинства. Під час такого розгляду можуть бути присутні лише учасники справи, а в разі необхідності – свідки, експерти, спеціалісти, перекладачі. Суд попереджає зазначених осіб про обов'язок не розголошувати інформацію, для забезпечення захисту якої розгляд справи або вчинення окремих процесуальних дій відбуваються в закритому судовому засіданні. Слід звернути увагу, що у випадку проведення закритого засідання, використання систем відеоконференц-зв'язку та транслявання перебігу судового засідання в мережі Інтернет не допускається.

Якщо під час закритого судового засідання буде встановлено, що інформація, для забезпечення нерозголошення якої розгляд справи або вчинення окремих процесуальних дій відбувалися в закритому судовому засіданні, вже є публічно доступною або обмеження доступу до інформації є безпідставним чи не відповідає закону, суд постановляє ухвалу про подальший розгляд справи у відкритому судовому засіданні.

Суд під час розгляду справи в судовому засіданні здійснює повне фіксування його перебігу за допомогою відео- та (або) звукозаписувального технічного засобу, крім випадків, визначених цим Кодексом. Порядок такого фіксування встановлюється КАС України.

При цьому офіційним записом судового засідання є лише технічний запис, здійснений судом у порядку, визначеному цим Кодексом. Судове рішення (повне або скорочене), ухвалене у відкритому судовому засіданні, оголошується прилюдно у порядку, визначеному цим Кодексом.

Якщо судовий розгляд проводився в закритому судовому засіданні, прилюдно оголошується лише вступна та резолютивна частини рішення, якщо такі частини не містять інформації, для забезпечення захисту якої розгляд справи або вчинення окремих процесуальних дій відбувалися в закритому судовому засіданні. Якщо вступна та (або) резолютивна частини рішення містять таку інформацію, їх оголошення здійснюється в закритому судовому засіданні. Якщо судове рішення оголошується прилюдно, учасники справи, інші особи, присутні у залі судового засідання, представники ЗМІ можуть проводити в залі судового засідання фотозйомку, відеозапис, транслявання проголошення рішення по радіо і телебаченню, в мережі Інтернет [51].

У свою чергу, ст. 11 «Відкритість інформації щодо справи» передбачає, що ніхто не може бути позбавлений права на інформацію про дату, час і місце розгляду своєї справи або обмежений у праві отримання в суді усної або письмової інформації про результати розгляду його судової справи. Будь-яка особа, яка не є учасником справи, має право на доступ до судових рішень у порядку, встановленому законом. Особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси та (або) обов'язки, які подали апеляційну чи касаційну скаргу на відповідне рішення, мають право ознайомлюватися з матеріалами справи, робити з них витяги, знімати копії з документів, долучених до справи, одержувати копії судових рішень в порядку, передбаченому Кодексом.

Інформація щодо суду, який розглядає справу, учасників справи та предмета позову, дати надходження позовної заяви (скарги) або будь-якої іншої заяви або клопотання у справі, у т. ч. особи, яка подала таку заяву, вжитих заходів забезпечення позову та (або) доказів, стадії розгляду справи, місця, дати і часу судового засідання, руху справи з одного суду до іншого, є відкритою та підлягає

невідкладному оприлюдненню на офіційному веб-порталі судової влади України в порядку, визначеному Положенням про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему. У разі постановлення судом ухвали про розгляд справи у закритому судовому засіданні інформація щодо справи не розкривається, окрім відомостей про сторони, предмет позову, дату надходження позовної заяви, стадії розгляду справи, місце, дату і час судового засідання, рух справи з одного суду до іншого [51].

Слід звернути увагу, що у новій редакції КАС України принцип відкритості одержав змістовно новий аспект свого нормативного закріплення, який полягає у визначенні законодавчих обмежень реалізації цього принципу, пов'язаних із забезпеченням захисту персональних даних. Зокрема у ч. 5 ст. 11 КАС України зазначено, що при розкритті інформації щодо справи (наприклад, про дату, час і місце розгляду справи, інформації щодо суду, який розглядає справу, учасників справи та предмета позову, дати надходження позовної заяви (скарги), місця, дати і часу судового засідання тощо) не можуть бути оприлюднені такі відомості:

- 1) місце проживання або перебування фізичних осіб із зазначенням адреси, номери телефонів чи інших засобів зв'язку, адреси електронної пошти, реєстраційні номери облікової картки платника податків, реквізити документів, що посвідчують особу, унікальні номери запису в Єдиному державному демографічному реєстрі;
- 2) реєстраційні номери транспортних засобів;
- 3) номери банківських рахунків, номери платіжних карток;
- 4) інформація, для забезпечення захисту якої розгляд справи або вчинення окремих процесуальних дій відбувалися в закритому судовому засіданні.

Такі відомості замінюються літерними або цифровими позначеннями [51].

Нагадаємо, що у попередній редакції КАС України принципи гласності та відкритості судового процесу закріплювались в однойменній статті. Так, згідно ст. 12 КАС України, особи, які беруть участь у справі, а також особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси чи обов'язки, не

можуть бути обмежені у праві на отримання в адміністративному суді як усної, так і письмової інформації щодо результатів розгляду справи. Ніхто не може бути обмежений у праві на отримання в адміністративному суді інформації про дату, час і місце розгляду своєї справи та ухвалені в ній судові рішення. Звернення особи, яка бере участь у справі, не підлягає розгляду та не потребує відповіді, якщо у ньому не зазначено місце проживання чи місцезнаходження (для юридичних осіб) або не підписано автором (авторами), а також якщо неможливо встановити його авторство, або таке, що містить вислови, що свідчать про неповагу до суду [130].

Окремо кодексом в межах деталізації вказаних принципів визначались засади ознайомлення із судовими рішеннями, засади відкритого та закритого розгляду справи, фіксування судового засідання за допомогою звукозаписувального технічного засобу, використання присутніми в залі судового засідання портативних аудіотехнічних засобів та проведення в залі судового засідання фото- і кінозйомки, відео-, звукозапису тощо.

Слід зауважити, що у колі вчених-адміністративістів лунали заклики з приводу необхідності встановлення співвідношення та уточнення змісту вказаних засад. Зокрема, О.А. Мілієнко висловлювала припущення про недоцільність подвійних чи потрійних назв відповідного принципу («гласність та відкритість», «гласність та доступність», «гласність та прозорість», «гласність та публічність»). Вчена, на підставі аналізу відповідних норм КАС України, доктринальних досліджень щодо змісту принципу гласності, аналізу кодифікованих процесуальних актів (ГПК України, ЦПК України, КАС України та КПК України) та їх історичних попередників щодо тлумачення змісту принципів гласності та відкритості прийшла до висновку, що «...найбільш оптимальною є назва «гласність»» [34, с. 4].

Разом з тим, О.А. Мілієнко, узагальнивши наявні доктринальні джерела, в яких досліджуються засади гласності та відкритості, формує дефініцію цих принципів під терміном із назвою «принцип гласності та відкритості адміністративного процесу», що суперечить висловленій нею ж тезі про певну помилковість у поєднанні двох схожих за змістом слів у назві відповідної засади. Так, на переконання

вченої, – це один з базових принципів, на якому ґрунтуються норми адміністративного процесуального законодавства, реалізація якого забезпечується проведенням відкритого та усного судового розгляду адміністративної справи, винятком з якого є встановлені відповідним законодавством випадки. При цьому, як окремо наголошує дослідниця, дотримання принципу гласності та відкритості адміністративного процесу передбачає здійснення судом певних дій, які можна розділити на окремі етапи. Кожна здійснена судом дія з реалізації цього принципу має наслідком можливість для учасників судового розгляду та громадськості скористатись (активні дії; реалізація прав) чи не скористатись (пасивна поведінка щодо реалізації своїх прав, або, іншими словами, «нереалізація наданих прав») своїми процесуальними правами [23, с. 71–72].

Однак, незважаючи на вищенаведені висновки та припущення вченої, вона цілком обґрунтовано визнає, що «відкритість» є однією із форм реалізації принципу гласності у адміністративному судочинстві та у загальному вигляді означає доступність, видимість для всіх бажаючих процесу розгляду і вирішення адміністративних справ.

Не ототожнюють вказані засади, розглядають їх окремо (або як загальне і частину) також і Р.О. Куйбіда та В.І. Шишкін [131], А.О. Маляренко [132], А.С. Амеліна [133, с. 192], колектив авторів навчального посібнику «Адміністративна юстиція в Україні» [134, с. 80], В.М. Кондратенко [135, с. 107] та ін. При цьому В.М. Бевзенко, Р.С. Мельник та А.Т. Комзюк повністю розділяючи наукові тези про розмежування вказаних засад, уточнюють, що принцип гласності адміністративного процесу полягає у вільному доступі до інформації про зміст та результати розгляду справи та у прилюдному проголошенні судових рішень, а «відкритість адміністративного процесу» означає можливість розгляду справ за участю сторонніх осіб, можливість використання портативних аудіотехнічних засобів та транслявання засідання по радіо та телебаченню [134, с. 80].

У свою чергу, В.М. Кондратенко вважає, що гласність адміністративного судочинства – це реалізована у процесуальній формі доступність учасників судового розгляду та всіх зацікавлених осіб до незаборонених законодавством відомостей, зафіксованих в електронному,

друкованому або словесному вигляді, щодо здійснення правосуддя під час розгляду адміністративних справ та ухвалених у них рішень; активна діяльність судів із надання визначеної законодавством інформації учасникам судового розгляду, поширення у суспільстві інформації про здійснення адміністративного судочинства, а також формування внаслідок цього громадської думки.

Відкритість адміністративного судочинства вчений вважає самостійним складовим елементом гласності адміністративного судочинства, що передбачає легальний доступ учасників судового розгляду та всіх зацікавлених осіб до приміщень суду та зали судового засідання з метою захисту прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина у публічно-правових відносинах, а також безпосереднього отримання інформації про перебіг і сутність здійснення правосуддя під час розгляду адміністративних справ для задоволення суспільних, особистих і професійних інтересів [136, с. 3–4].

Натомість П.О. Баранчик не вважає за необхідне проводити «водорозділ» між вказаними категоріями. На його думку, принцип гласності судового розгляду справи та його повного фіксування технічними засобами – це конституційно-правове положення, згідно з яким розгляд справ у всіх судах є відкритим [43, с. 159]. При цьому, як вважає вчений, гласність судового розгляду полягає також і у праві публікувати звіти і повідомлення про судові процеси в пресі, інформувати про них по радіо, телебаченню, в кіно та з використанням інших ЗМІ. Проте, як підкреслює П.О. Баранчик, доцільним було б закріплення не права, а обов'язку публікувати звіти і повідомлення про судові процеси [43, с. 162].

Так само у комплексі та єдності змісту двох складових (відкритості та гласності) розглядає цей принцип й М.В. Джафарова, на думку якої ознаками вказаного принципу є: 1) характеризує сутність і соціальний зміст права, являє собою одну із вихідних засад процесу формування, розвитку і функціонування конкретних правових норм і діяльності, що здійснюється на їх основі; 2) ґрунтується на конституційному праві доступу до інформації щодо здійснення правосуддя (розгляду адміністративних справ) та відповідно забезпечує його реалізацію; 3) отримав своє текстувальне та нормативне

закріплення високого рівня узагальнення; дістав не лише певне конституційне закріплення (визнання необхідності), але й загальні умови та гарантії його реалізації як сформульованої вимоги до суду; 4) його здійснення є формою реалізації громадського контролю, дієвим засобом формування громадської думки про адміністративне судочинство, перевірки соціальної сутності права і, як наслідок, підвищення соціально-політичної активності громадян та зміцнення авторитету адміністративного суду та правосуддя в цілому; 5) є дієвим засобом виховання правової, моральної та політичної культури громадян; 6) з його допомогою реалізуються завдання адміністративного судочинства; 7) виступає гарантією законності при розгляді адміністративних справ судами [137, с. 103].

С.А. Бондарчук, на праці якої, до речі, посилається М.В. Джафарова, також наводить ознаки цього принципу, серед яких виділяє зокрема такі: неможливість обмеження у праві на отримання інформації про результати розгляду справи (для певних осіб); право на ознайомлення із судовими рішеннями (для всіх, якщо відбувався відкритий розгляд); безпосередньо відкритий розгляд справ; забезпечення фіксування судового засідання; право використовувати портативні аудіотехнічні засоби, проводити фото- і кінозйомку, відео-, звукозапис, можливість трансляції судових засідань; прилюдне проголошення судових рішень, ухвалених у відкритому судовому засіданні [138, с. 14–15].

Підтримує такий підхід й О.О. Гаврилюк, який поєднуючи ці принципи в один, досліджує їх крізь призму таких категорій, як «узагальнення», «вимоги до суду», «завдання адміністративного судочинства», «форма громадського контролю», «засіб формування громадської думки», «соціальна сутність права», «соціально-політична активність громадян», «правова, моральна, політична культура громадян», «гарантії законності» тощо. На переконання вченого, реалізація засади гласності та відкритості сприяє не лише всебічному, повному й об'єктивному дослідженню матеріалів адміністративної справи, але й створює учасникам судового процесу реальну можливість для своєчасного та повного здійснення ними прав і обов'язків на будь-якій стадії адміністративного провадження. Гласний та

відкритий розгляд адміністративної справи, як підкреслює О.О. Гаврилюк, дозволяє переконатися у тому, чи досліджені всі обставини справи, чи дійсно всі учасники адміністративного процесу є рівними перед законом і судом, чи реалізується в судовому засіданні змагальність сторін тощо [139, с. 6; 140, с. 156–162; 141, с. 43–46].

У підсумку викладеного зауважимо, що в цілому підтримуючи окремі висловлені вище тези з приводу доктринального тлумачення змісту принципів гласності та відкритості (саме як засад судочинства) та їх співвідношення між собою, відзначимо, що наразі вказані засади варто розглядати окремо одна від одної. Цей висновок зокрема підтверджується й тим, що, як вже зазначалося, оновлене адміністративно-процесуальне законодавство відокремлює принципи гласності та відкритості.

У нашому розумінні, принцип гласності утверджує окремі процесуальні засади розгляду справи, у т. ч. встановлює обов'язкові правила його відкритості та умови, що їх виключають, правила застосування технічних засобів фіксації розгляду справи та використання режиму відеоконференції, вимоги щодо обмеження доступу до зали судового засідання та розгляду її в закритому режимі, засади оголошення судових рішень тощо [142, с. 52].

Натомість, принцип відкритості охоплює вимоги щодо оприлюднення інформації, пов'язаної із справою, і, у т. ч. утверджує право на інформацію щодо дати, часу і місця розгляду справи, порядок доступу до судових рішень, засади ознайомлення з матеріалами справи, правила оприлюднення інформації щодо суду, який розглядає справу, учасників справи та предмета позову, дати надходження позовної заяви (скарги) або будь-якої іншої заяви або клопотання у справі, у т. ч. особи, яка подала таку заяву, вжитих заходів забезпечення позову та (або) доказів, стадії розгляду справи, місця, дати і часу судового засідання, руху справи з одного суду до іншого тощо.

Розділ 2

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ЗАГАЛЬНИХ ПРИНЦИПІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА

2.1 Поняття та сутність тлумачення загальних принципів адміністративного судочинства

Тлумачення права є чи не найважливішою складовою процесу реалізації правових норм. Від правильності інтерпретації залежить не тільки так би мовити механічне застосування тієї чи іншої правової норми, але і рівень правової захищеності особи, забезпеченість реалізації її конституційних прав та свобод. Саме тому цілком слушними є слова О.М. Беляєвої про те, що тлумачення права – це необхідний і важливий елемент правореалізаційного процесу, оскільки неможливо застосувати норму права, не усвідомивши її точний сенс, а в деяких випадках і роз'яснити; тлумачення необхідно також при правовій кваліфікації та при винесенні рішення по справі [143, с. 39].

Неточне пояснення юридичного тексту, тобто помилкова інтерпретація, як правило, призводить до негативних наслідків. Тлумачення норм права охоплює всю юриспруденцію від правотворчості до правореалізації. Динамічність законодавства, необхідність його пристосування до зміни суспільної дійсності та забезпечення його відповідності об'єктивним факторам також визначають необхідність тлумачення, визначення сутності та особливостей змісту права у нових умовах [144, с. 258].

Надзвичайно «рельєфно» з цього приводу висловився С.С. Алексєєв, на думку якого в тлумаченні поєднуються разом, сходяться в єдиному фокусі і витончені юридичні знання, і правова культура, і юридичне мистецтво. З цієї точки зору, як підкреслює вчений, юридична герменевтика, тобто наука і мистецтво тлумачення юридичних термінів і понять, є свого роду вершиною юридичної майстерності, кульмінаційним пунктом юридичної діяльності [145, с. 134].

Однак, незважаючи на всю значимість знань в області тлумачення права, слід погодитися з розхожою думкою про те, що вони поки належним чином не систематизовані, а це серйозно позначається на якості проведених в цьому напрямку досліджень і відбивається на практичній юриспруденції [146, с. 410–411]. Перед тим, як, власне, вивчити питання інтерпретації загальних принципів адміністративного судочинства, дозволимо собі заглибитися в теорію тлумачення і визначити основи розуміння тлумачення права в цілому і його норм. Для цього варто проаналізувати і узагальнити вже відомі знання в цій сфері.

Наукова проблематика тлумачення правових норм почала активно розроблятися у 50–70 рр. минулого століття. Серед основоположників теорії тлумачення можна назвати М.М. Вопленка, П.О. Недбайла, А.С. Піголкіна, Ю.Г. Ткаченка, О.Ф. Черданцева, М.М. Коркунова, О.П. Коренева, Й.В. Михайловського, Є.В. Васьковського, П.І. Люблінського, Є.М. Трубецького, Г.Ф. Шершеневича, інших вчених, які присвятили свої дослідження даній проблемі, висвітлюючи питання призначення тлумачення права (правових норм), його обсягу, потенціалу тощо.

Сучасні теоретичні дослідження проблем тлумачення досить ґрунтовно висвітлюються у працях М.М. Антоновича, О.М. Беляєвої, В.Р. Гадьмаші, Б.С. Ебзеєва, Ю.Є. Зайцева, В.В. Єршова, С.Н. Жевакіна, А.М. Лизогуб, В.В. Лузіна, В.В. Матвієнка, В.В. Селіванова, А.К. Соболевої, А.В. Смітюх, Р.О. Халфіної, А.Б. Венгерова, М.С. Кельмана, В.В. Копейчикова, В.В. Лазарєва, Г.Н. Манова, М.М. Марченка, О.Ф. Скакун, В.М. Сирих, М.В. Цвіка, А.С. Шабурова, В.Я. Карабаня, Л.Г. Матвєєвої, О.В. Капліної, І.Л. Самсіна, І.Д. Сліденка, Ю.М. Тодики,

Д.М. Михайловича, М.В. Савчина, Л.І. Чулінди, Ю.Л. Власова, О.І. Костенко, С.Є. Федика та ін.

Проте слід підтримати висловлену О.В. Капліною тезу про те, що, на жаль, не дивлячись на неабияку заінтересованість вказаною проблематикою, до цього часу в правовій літературі не сформувалося єдиного підходу до її вирішення. Зокрема, одні вчені розглядають тлумачення як особливий розумовий процес, спрямований на з'ясування норм права [147, с. 7; 148, с. 88; 149, с. 415–416; 150, с. 518–519; 143, с. 40; 151, с. 260; 152, с. 6], другі – як процес роз'яснення правових приписів [153, с. 87; 154, с. 231; 155, с. 173], треті розуміють під тлумаченням єдиний процес з'ясування й роз'яснення правових норм [156, с. 290; 144, с. 262; 157, с. 6; 158, с. 45; 159, с. 8–9; 160, с. 65–66; 161, с. 17; 162, с. 169; 163, с. 8; 164, с. 18–19; 165, с. 26], інші – як різновид юридичної діяльності зі встановлення смислу права та правових приписів, змісту нормативно-правових актів з метою їх застосування [166, с. 130; 167, с. 21; 168, с. 9–26; 169, с. 19; 170; 171], а деякі вчені – як особливий різновид юридичної практики [172, с. 27–28; 173, с. 10; 174, с. 274]. Іншими словами, погоджуючись із О.І. Костенко, відзначимо, що загалом можна виокремити кілька підходів стосовно визначення сутності та змісту поняття «тлумачення права», суть яких, головним чином, залежить від того, що розуміється адептом того чи іншого підходу під об'єктом тлумачення [175, с. 21].

Зокрема, найбільш поширеною є точка зору, що об'єктом тлумачення виступають правові норми або право в цілому. Так, наприклад, у Юридичній енциклопедії зазначається, що тлумачення норм права – це інтелектуально-вольова діяльність, спрямована на з'ясування і роз'яснення волі законодавця, матеріалізованої у нормі права, а також результати цієї діяльності [176, с. 80]. На думку О.Ф. Скакун, тлумачення норм права – це розумова інтелектуальна діяльність суб'єкта, пов'язана із встановленням їх точного значення (змісту) [177, с. 404]. Дещо схоже уявлення про тлумачення пропонують й іноземні вчені, акцентуючи при цьому увагу не на нормі, а на праві в цілому. Наприклад, в окремих працях вказується, що «тлумачення права – це складна і багатогранна діяльність різних суб'єктів, що представляє собою інтелектуальний процес, спрямований на

пізнання і роз'яснення змісту правових норм» [178, с. 440]. О.Ф. Черданцев наводить подібну думку, вважаючи, що тлумачення права – це результат розумового процесу, виражений у сукупності суджень (граматичних пропозицій), в яких розкривається зміст тлумачних норм [179, с. 473].

Натомість П.О. Недбайло, який, хоча й вважає прийнятним застосувати саме таку терміносполуку, як «тлумачення правових норм», разом з тим стверджує, що у ній «... міститься відома неточність...». На переконання радянського дослідника, ця неточність полягає у тому, що норма права пізнається лише через форму свого вираження, яка і тлумачиться для цієї мети. Іншими словами, завдання тлумачення полягає у тому, щоб з'ясувати те, що міститься в законах та інших нормативних актах, які норми в них втілені і про що вони говорять. Однак поняття тлумачення правових норм, як слушно зауважував вчений, стало звичним і для практичної мети воно є цілком придатним, оскільки з принципового боку воно також не викликає суттєвих заперечень [180, с. 325].

Як підкреслював П.О. Недбайло, проблема тлумачення законів – це складова і істотна частина проблеми втілення в життя правових норм, що містяться у них. Завдання тлумачення полягає у тому, щоб встановити предметну значимість правової норми, тобто витлумачити її як юридичну підставу для вирішення конкретних випадків суспільного життя [180, с. 325]. Окремо вчений підкреслював, що не слід змішувати тлумачення норм права в процесі їх застосування із загальним роз'ясненням права і науковою його розробкою. Загальне роз'яснення норм права може проводитися безвідносно до безпосередньої реалізації норми в кожному конкретному випадку. У свою чергу, наукова розробка норм права ширше і багатше тлумачення їх в процесі застосування. Вона означає загальне вивчення права як суспільного явища і розробку загальних і основних принципів чинного права [180, с. 326].

Шляхом тлумачення, як стверджував вчений, з'ясовується принциповий зміст правових норм, вкладений в них законодавцем. Посилаючись на роботи К. Маркса і Ф. Енгельса, П.О. Недбайло підкреслював, що з'ясування волі законодавця шляхом тлумачення

правових норм в процесі їх застосування впливає з самої природи права як зведеної в закон волі пануючого класу, зміст якої визначається матеріальними умовами життя цього класу. У тому числі виходячи з цього, вчений вважав, що тлумачення радянських правових норм – це з'ясування і роз'яснення державної волі радянського народу, вираженої в законах та інших правових актах з метою правильного і однакового розуміння правових норм, що містяться в них та точного і неухильного їх застосування в кожному конкретному випадку [180, с. 327–328].

Крім цього, слід зазначити, що П.О. Недбайло категорично відкидав ідею про те, що тлумачення обмежується лише з'ясуванням норми права. З цього приводу він, погоджуючись з О.С. Іоффе і М.Д. Шаргородським, писав, що «спроби відокремити пояснення сенсу і змісту правових норм від тлумачення правового акта як роз'яснення змісту правових норм носять суто догматичний характер. Поняття з'ясування правових норм як процес пізнання їх для себе ніякого юридичного значення не має, внаслідок цього воно непридатне як юридичний термін» [180, с. 328–329].

Не підтримував вказаний підхід О.П. Коренєв, який детально досліджував особливості тлумачення норм адміністративного права. На відміну від П.О. Недбайло, вчений вважав, що тлумачення – це процес з'ясування норми правозастосовувачем, стадія процесу її застосування. При цьому О.П. Коренєв стверджував, що проблема тлумачення адміністративно-правових норм, як і норм інших галузей права, має два аспекти: тлумачення-з'ясування і тлумачення-роз'яснення. З'ясування змісту норм адміністративного права, який об'єктивно виражений словами, – необхідна стадія застосування норм. Вона полягає у встановленні повного і точного змісту норми, що підлягає застосуванню. У процесі тлумачення виявляється зміст норми права і юридичні обов'язки, які можуть виникнути на підставі норми, що тлумачиться. Тлумачення потребують всі норми, тому що не можна правильно застосувати норму, не усвідомивши її сенсу. Необхідність тлумачення-з'ясування норм права зумовлюється абстрактним характером правил, що містяться в нормах [181, с. 101]. У свою чергу, необхідність тлумачення-роз'яснення

в більшості випадків зумовлена потребою внесення корективів в практику застосування адміністративно-правових норм, неясністю, неповнотою, неточністю норм [181, с. 102]. Іншими словами, вчений спростовував тезу про те, що тлумачення в імперативі складається з двох елементів – з'ясування та роз'яснення.

Що особливо цікаво, О.П. Коренєв виділив особливості тлумачення норм адміністративного права. До таких він відносив:

«1. Адміністративно-правові норми характеризуються різноманітністю гіпотез, диспозицій, заохочень, санкцій, складністю структури, способів і форм викладу. Це ускладнює тлумачення, не дозволяє суб'єкту застосування обмежуватися розглядом нормативного акта, що регулює відповідний вид управлінських відносин, а змушує його звертатися до норм інших актів, з'ясувати їх взаємозв'язок. Зважаючи на відсутність належного рівня систематизації та кодифікації адміністративного законодавства не завжди легко знаходити взаємозв'язок одних норм з іншими, вирішувати виникаючі в процесі з'ясування норм труднощі.

2. Тлумачення-роз'яснення адміністративно-правових норм, яке має обов'язковий характер (офіційне тлумачення), здійснюється безліччю органів і осіб. Інтерпретаційні акти, які стосуються норм адміністративного права, має право видавати орган, який встановив ці норми. Тлумачення однієї і тієї ж норми за необхідності проводиться декількома компетентними органами.

3. Застосування норм матеріального адміністративного права здійснюється за допомогою адміністративно-процесуальних, а в ряді випадків – цивільно-процесуальних норм права. Поряд з цим існують матеріальні норми колгоспного, фінансового, трудового та інших галузей права, які застосовуються в порядку, визначеному адміністративно-процесуальними нормами. Ці фактори зумовлюють такі особливості під час з'ясування змісту адміністративно-правових норм: а) з'ясування норм матеріального адміністративного права має здійснюватися не тільки в єдності з адміністративними процесуальними, а й у відповідних випадках – з цивільно-процесуальними нормами; б) так само з'ясування змісту адміністративно-процесуальних норм має здійснюватися в єдності

з відповідними матеріальними нормами фінансового, трудового та інших галузей права» [181, с. 102–103].

В цілому поділяючи думку про те, що специфіка тлумачення норм адміністративного права полягає в різноманітті їх складових елементів, обумовлена складністю їх структури, відзначимо, що, на наше переконання, немає ніякої специфіки у формі їх викладу: це завжди закон (прийнятий Верховною Радою України) або підзаконний нормативно-правовий акт, прийнятий Президентом України або органом державної виконавчої влади, або ж органом місцевого самоврядування, а в окремих випадках – навіть суб'єктами, яким делеговано публічно-владні управлінські функції.

Окрім усього іншого, спростовуючи тезу про широке розуміння адміністративного процесу, ми не вважаємо, що норми адміністративного права мають обслуговуючий характер щодо інших галузей права, що з самого початку знімає питання про специфіку їх тлумачення, яка нібито полягає в необхідності їх співвідношення з відповідними галузевими нормами права.

Продовжуючи узагальнений аналіз наявних точок зору з приводу порушеної проблематики, відзначимо, що М.М. Марченко, розглядаючи цю категорію дещо в іншій площині, зазначає, що «тлумачення – це особливий вид діяльності державних органів, посадових осіб, громадян та їх об'єднань, спрямованої на розкриття змісту правових норм і на виявлення державної волі, що міститься в них» [182, с. 691]. В цілому аналогічну трактовку пропонує й В.М. Хропанюк [183, с. 276]. Схожу точку зору з цього приводу завжди висловлював і А.С. Піголкін, але при цьому він вважав за необхідне уточнити, що в процесі тлумачення встановлюються зміст і сфера дії нормативного припису, його основна мета та соціальна спрямованість, місце в системі правового регулювання, з'ясовуються суспільно-історичний стан його прийняття, умови, в яких відбувається тлумачення [184, с. 66].

В.С. Нерсесянц, в свою чергу, наполягає на тому, що тлумачення норми права – це з'ясування та роз'яснення її справжнього змісту, що підлягає реалізації в даних конкретних умовах її дії [185, с. 491]. Як про сукупність двох інтелектуальних процесів

(з'ясування і роз'яснення) говорить про тлумачення і О.М. Беляєва, на думку якої його можна розглядати як процес, який протікає в свідомості людини у вигляді різних внутрішніх інтелектуально-вольових операцій (з'ясування вимог норм), які знаходять вираз зовні (роз'яснення) у вигляді інтерпретаційного акта, юридичної поради [143, с. 40]. Подібну думку висловлює також й О.В. Капліна, на думку якої правозастосовче тлумачення норм права – це інтелектуально-вольова діяльність суб'єктів тлумачення, спрямована на з'ясування смислу (суті, змісту) норми права з метою правильного її застосування, а також роз'яснення засвоєного, що об'єктивується в акті тлумачення [186, с. 22]. Так само з цього приводу висловлюється й М.П. Молибога [158, с. 42–46].

Пояснюючи свою позицію, яка також полягає у підтримці сприйняття тлумачення норм права як складної інтелектуальної діяльності, С.В. Бошно вважає необхідним, крім усього іншого, підкреслити, що тлумачення, поєднуючи в собі дві взаємопов'язані сторони одного процесу (з'ясування (для себе) і роз'яснення (для інших) сенсу права), може відбутися тільки як з'ясування, але може перейти і в роз'яснення. Тлумачення, як переконує С.В. Бошно, являє собою розумовий процес, спрямований на встановлення змісту норм права шляхом виявлення значень і змісту термінів і виразів (знаків природної мови), укладених в нормативних актах.

При цьому тлумачення-з'ясування представляє собою внутрішній розумовий процес пізнання, який не виходить за межі свідомості інтерпретатора. Воно характеризує гносеологічну (пізнавальну) природу тлумачення. З'ясування правових норм передбачає творчу інтелектуально-вольову активність інтерпретатора. Тлумаченню-з'ясуванню підлягають всі норми права, але інтенсивність подібного тлумачення залежить від індивідуальної правовідомості і рівня юридичної культури інтерпретатора. Воно здійснюється будь-якою особою незалежно від його освіти, роду діяльності, правової культури, цілі тлумачення.

У свою чергу, тлумачення-роз'яснення, як уточнює вчена, є діяльністю з викладу і доведення до відома інших осіб сенсу права. Роз'яснення втілює попередню пізнавальну діяльність у формі

суджень, понять, умовиводів. Мета роз'яснення – словесно обґрунтувати зміст норм права. Результатом роз'яснення може стати коментар закону, судове рішення, інший акт тлумачення права, а також лекція, доповідь, виступ і т. п. [161, с. 17–18].

Про норму права як об'єкт тлумачення ведуть мову й інші вчені. Так, на переконання А. Булгаа, при визначенні терміна «тлумачення» не слід обмежуватися тільки його бажаним і правомірним змістом, таке визначення повинно охоплювати всю сутність правового явища, у т. ч. й реально існуючі негативні явища і прояви. Саме тому вчений вважає, що тлумачення – це процес з'ясування змісту норми, а також визначення наслідків, що за змістом норми повинні настати при даному стані речей. Застосування норми є діяльністю сторін з реалізації норми відповідно до результатів тлумачення. Під час з'ясування змісту норми варто встановити: а) її зміст; б) взаємозв'язок з іншими принципами і нормами; в) зв'язок норми з іншими нормативними явищами, політикою, мораллю [187, с. 6].

У свою чергу, на думку А.Г. Манукяна, тлумачення норм – це не тільки і не стільки їх розуміння і пояснення як таких, скільки інтерпретація з точки зору діатомії: «право – факт», тобто потреб юридичної оцінки конкретних фактичних випадків. Саме в інтерпретації правових приписів полягає, на його погляд, ординарна функція юридичного тлумачення [188, с. 15]. Вчений додає, що це не просто витяг з правового тексту волі законодавця, а й пізнавальна діяльність, націлена на виявлення динамічного об'єктивного сенсу укладеного в нормі правового явища, що визначається сучасними потребами суспільного розвитку [171].

Натомість деякі вчені ототожнюють тлумачення права та правових норм. Зокрема, на думку С.В. Прийми, тлумаченню права притаманні такі основні сутнісні риси: 1) воно є різновидом юридичної діяльності; 2) має пізнавальний (інтелектуальний, розумовий, творчий) характер; 3) має цільовий характер; 4) має уточнюючу (конкретизаційну) природу, що обумовлюється нормативністю права; 5) має опосередкований характер; 6) здійснюється різними суб'єктами, особливості яких визначають види тлумачення; 7) ґрунтується на певних принципах. При цьому, у висновках до

свого дослідження, С.В. Прийма веде мову про тлумачення норм права, яке на його переконання є різновидом юридичної діяльності, що має пізнавальний характер, ґрунтується на певних принципах і здійснюється відповідним суб'єктом з метою відшукування й уточнення змісту норм права, а в необхідних випадках передбачає також його роз'яснення для інших суб'єктів [170, с. 13]. Іншими словами, дослідник, використовуючи по тексту різні назви вказаного терміну, фактично заперечує принциповість у питанні співвідношення категорій «тлумачення права» і «тлумачення правових норм».

У свою чергу, досить ємне і, що головне, аргументоване пояснення, чому саме норма права є об'єктом тлумачення, пропонує Т.М. Долголенко, яка переконана, що визначення як об'єкт тлумачення правової норми з позиції класичної методології пізнання правових явищ виступає логічно вірним. При цьому, що особливо важливо, вчена уточнює, що визначення норми права як об'єкт тлумачення виступає лише як перший крок на шляху його (об'єкта) визначення, але потребує розширення прийомів і способів його усвідомлення, тобто необхідності визначення його природи з позицій сучасної методології [189, с. 64–65].

Проведений в рамках класичної методології пізнання права аналіз категорій суті і явища в праві, змісту і форми права дозволив Т.М. Долголенко зробити наступні висновки, що підтверджують раніше озвучені нею тези:

«1. Поняття тлумачення права в рамках методології класичних типів праворозуміння пов'язано з аналізом права в його позитивістському розумінні (система нормативно-правових актів як зовнішня форма вираження правового змісту) і в розумінні права в рамках природно-правової традиції (право як детермінована якоюсь абсолютною ідеєю система правил поведінки, що регулюють суспільні відносини шляхом закріплення заходів належного і можливого в поведінці людей). При цьому прагнення дослідити процес тлумачення права в рамках однієї з наведених вище правових традицій видається дещо неефективним в силу обмеженості сприйняття правових категорій кожної з них. Однак рішення даної задачі істотно спрощується за умови використання як методологічної

основи діалектичного методу пізнання, а саме аналізу суті процесу тлумачення права в категоріях «сутність і явище», «зміст і форма». Даний підхід дозволяє виділити правові явища, форми права (внутрішню і зовнішню), правовий зміст як самостійні, але тісно взаємопов'язані між собою субстанції, що підлягають дослідженню.

2. Діалектична пара «сутність і явище», заломлюючись у правовій сфері, приводить нас до висновку про можливість пізнання сутності права через дослідження різноманіття мінливих правових явищ, які в свою чергу проявляють цю сутність. Більш того, завдання дослідження в тому і полягає, щоб за зовнішньою формою правових явищ розкрити, виявити, визначити їх сутність. Сутність права ми можемо виявляти у всьому різноманітті його проявів при дослідженні права як системи, детермінованої як самою його сутністю, так і низкою інших причин соціальної дійсності. Обумовлюючись загальнолюдським розвитком і специфікою кожного суспільства, його матеріальними, історичними, національними, політичними, моральними, культурними та іншими умовами і традиціями, право вибирає їх як особливості своєї сутності і змісту. І в цьому сенсі зміст права виступає також як один із проявів сутності права.

3. Пізнання змісту права відбувається за допомогою аналізу форми права, яка будучи юридичною категорією, виступає також і як філософська категорія, «як спосіб існування і вираження змісту даної матерії, спосіб організації, вираження внутрішнього зв'язку, спосіб взаємодії елементів і процесів між собою, з зовнішніми умовами, з навколишнім світом і т. д.». Саме тому тлумачення права можливе перш за все через аналіз і інтерпретацію зовнішньої форми вираження правового змісту – правової норми.

4. Характеризуючись як зовнішня категорія по відношенню до змісту і суті права, форма права слідує за змістом, що постійно розвивається, відображає рух і зміну матеріального і духовного життя суспільства. Розвиток і мінливість форми права опосередковуються мінливістю змісту. Форма повинна бути адекватною своєму змісту, і якщо зміст змінився таким чином, що існуюча форма не відображає його специфіки, форма з необхідністю повинна бути перетворена. Цьому сприяє процес тлумачення правових норм, спрямований на

виявлення їх змісту, системний аналіз і визначення умов їх реалізації» [189, с. 63–64].

В цілому підтримуючи висловлену думку, дозволимо собі уточнити, що солідаризуючись у тому, що саме норма права є об'єктом (безпосереднім) тлумачення, питання про подальші етапи її інтерпретації і подальше окреслення контурів і меж її з'ясування (закон, підзаконний нормативно-правовий акт і т. д.), про яке фактично говорить Т.М. Долголенко, все ж не є настільки принциповим в нашому розумінні, оскільки воно вирішується досить просто, а саме – шляхом застосування категорії «предмет тлумачення», яка, власне, і уточнює, що конкретно в даному випадку інтерпретується.

Щодо тлумачення власне норми права, а не права в цілому веде мову і Ю.Л. Власов, який при цьому вважає, що об'єктом тлумачення «є воля законодавця, виражена в тексті норми права», «предметом тлумачення виступає сама норма права, її текст, тексти пов'язаних з нею правових та неправових джерел» [190, с. 12–13]. Подібний погляд поділяє й В.М. Шаповал, який вважає, що «предметом будь-якого виду тлумачення є норми, що містяться у правових актах, а не самі акти чи їх окремі положення» [191, с. 52].

М.В. Котенко наводить досить поширене бачення тлумачення норм права як інтелектуально-вольової діяльності, спрямованої на з'ясування і роз'яснення волі законодавця, матеріалізованої у нормі права, а також результати цієї діяльності. Поряд із цим вона підтримує Ю.Л. Власова у тому, що на відміну від юридичної діяльності, у якої «...є чіткий суб'єкт – різні члени суспільства, тлумачення норм права має лише предмет, а саме норма права, її текст, пов'язані з нею правові та неправові джерела та об'єкт, тобто воля законодавця, виражена у нормі права» [144, с. 262].

У свою чергу, дещо відмінний підхід демонструє Л.Г. Матвеева, яка вважає за доцільне вести мову про «інтерпретацію правових текстів». При цьому, на думку вченої, особливостями такої інтерпретації є: інтерпретація правових текстів є необхідною складовою ефективного правового регулювання; ця діяльність, як і інші види юридичної діяльності, опосередкована державною волею і здійснюється уповноваженими на це компетентними державними

органами; безпосереднім об'єктом інтерпретації правових текстів виступають юридичні норми, а предметом – зв'язки юридичних норм із реальними обставинами й умовами їх дії; від рівня правосвідомості суб'єктів інтерпретації залежить якість кінцевого результату цього процесу; результати інтерпретації фіксуються у певній формі і мають юридично-обов'язковий характер суб'єктів – правозастосовців; метою інтерпретації правових текстів є зумовлене інтересами громадянського суспільства підвищення точності, визначеності й ефективності правового регулювання [192, с. 27].

У площині цієї дискусії окремо варто звернути увагу на підхід О.І. Костенко, яка розкриває досліджуване нами поняття, називаючи його «тлумаченням права (законодавства)». На думку вченої, ця категорія означає розумову інтелектуально-вольову діяльність відповідного суб'єкта, спрямовану на з'ясування і роз'яснення змісту та обсягу норм права, відповідного нормативно-правового акту, або ж його відповідного нормативного припису, з метою правильного й однакового їх розуміння та застосування на практиці. При цьому, законодавство (в цілому система, або ж його відповідна галузь – адміністративне, конституційне, екологічне, цивільне, кримінальне тощо), на переконання О.І. Костенко, виступає – загальним об'єктом тлумачення, відповідний нормативно-правовий акт – безпосереднім об'єктом, а правова норма як вираз волі правотворця становить предмет тлумачення [175, с. 67]. Натомість тлумачення актів адміністративного законодавства, на переконання вченої, слід розуміти як розумову інтелектуально-вольову діяльність відповідного суб'єкта інтерпретації, яка вирізняється специфічними методами та способами і закріплюється в спеціальних актах інтерпретації, спрямовану на з'ясування і роз'яснення змісту та обсягу адміністративно-правових норм, відповідного нормативно-правового акту у сфері адміністративного права, або ж його відповідного нормативного припису, з метою правильного й однакового їх розуміння та застосування на практиці [175, с. 46–47].

Фактично аналогічний підхід пропонує й В.Я. Карабань, який при цьому наводить інші аргументи про хід своїх думок. На думку вченого, більша прийнятність терміну «тлумачення

нормативно-правових актів» (нормативних актів, актів законодавства, окремих видів таких актів) обумовлена двома чинниками. По-перше, слідування позиції більшості в цьому випадку з посиланням на умовність будь-якого терміна є неприйнятним з огляду на невиправдану поширеність термінології, яка допускає змішування понять, що знаходяться в різних понятійних рядах. Урешті-решт це знайшло відображення в ст. 8 Конституції України, де використовується термін «норми Конституції», хоч правильним було б використання терміна «положення (правила) Конституції», бо Конституція, як підкреслює В.Я. Карабань, складається не з норм, а з положень, правил, із яких правові норми конструюються в процесі тлумачення. По-друге, як зазначає вчений, шлях від сприйняття суб'єктом тлумачення тексту нормативно-правового акта до виявлення правових норм є довгим і непростим. Він є слабо дослідженим, а тому будь-яке ігнорування його сприяє появі правової невизначеності. Із посиланням на праці С.С. Алексєєва, М.М. Марченка та О.Ф. Черданцева, вітчизняний дослідник переконує, що законодавство – це лише форма існування правових норм. Інша справа, що треба виявляти послідовність у розумінні правових норм як елементів логічної структури права, що складаються з гіпотези та диспозиції і забезпечуються санкціями, які можуть виходити за межі не тільки цієї норми, а і цієї галузі права. При цьому названі елементи ні за яких умов не повинні визнаватись правовими нормами. Вони, як зауважує вчений, є лише тим нормативним матеріалом, що використовується для техніко-юридичної побудови норм чи конструювання правових норм. На підставі цього В.Я. Карабань дійшов висновку, що об'єктом тлумачення правова норма може бути лише на останніх етапах тлумачення. Тому і мову треба вести про тлумачення нормативно-правових актів (їх окремих положень, у т. ч. і окремих слів, включених до цього положення), а тлумачення норм права є більш вузьким поняттям, ніж поняття тлумачення нормативно-правових актів [193, с. 17–18].

У чомусь схожу позицію висловлюють й інші вчені, які вважають, що об'єктом тлумачення виступає саме нормативно-правовий акт. Так, наприклад, В.П. Тихий вважає, що об'єктом

офіційного тлумачення є чинна Конституція України та закони України, прийняті як до, так і після набуття чинності Конституцією України [194, с. 67]. Н.Л. Гранат також звертає увагу на те, що об'єктом тлумачення є закони і підзаконні нормативні правові акти. До того ж важливе значення мають не тільки сформульовані в них норми, але й преамбули законів, інші правоположення, які в них містяться [195, с. 177]. У свою чергу, В.В. Лазарєв, який називає об'єктом тлумачення «нормативні правові акти та їх сукупність», вважає, що при цьому предметом тлумачення є «історична воля законодавця (нормодавця), виражена в законі (нормативному акті)» [196, с. 443].

У свою чергу, Л.І. Чулінда, яка ґрунтовно досліджує особливості юридико-лінгвістичного тлумачення, вважає, що об'єктом такого тлумачення є текст нормативно-правового акту. Як зазначає Л.І. Чулінда, дослідники визнають, що з'ясування змісту потребує саме текст, в якому намагаються з'ясувати намір автора. Тлумачення тексту нормативно-правового акта здійснюється через ті ж причини, що і тлумачення будь-якого мовного тексту. Отже, як підкреслює вчена, посилаючись на І. Грязіна, текстуальна форма є об'єктом правового сприйняття, тобто є однією з філософсько-правових проблем; «правовий текст є формою вираження норми права» [197, с. 157; 198, с. 25]. Беручи до уваги те, що текст нормативно-правового акта виражає нормативний зміст, Л.І. Чулінда припускає, що воля правотворця формулюється у змісті норми права, що має текстуальне вираження. З'ясування змісту норми здійснюється через виявлення волі правотворця, яка виражена в тексті нормативно-правового акта. Тлумаченню підлягає стаття закону (іншого нормативно-правового акта). Отже, як резюмує вчена, для з'ясування змісту норми права відбувається тлумачення тексту нормативно-правового акта, що є об'єктом тлумачення, а в формулюванні норми права з'ясовується воля правотворця, необхідність, умови, обставини тощо, з яких виходив творець тексту, тобто предметом тлумачення є зміст норм права, у формулюванні якого відбивається воля правотворця. Врахування волі правотворця на момент застосування нормативно-правового акта є також істотним, оскільки в наступних актах після того, який

тлумачиться, можуть міститися норми, що певним чином змінюють його зміст [198, с. 25–26].

З подібними точками зору щодо формулювання об'єкта та предмета тлумачення, ми погодитись не можемо, оскільки у нашому розумінні об'єкт як філософська категорія є більш широкою за змістом категорією, яка охоплює предмет, який, у свою чергу, завжди має бути в межах об'єкта, уточнюючи вектор тлумачення та дослідження (аналізу і т. д.). Це у т. ч. підтверджується й загальновідомим уявленням про співвідношення цих категорій як наукових. Зокрема, доречно нагадати, що у науці предмет – сторона об'єкта, певний його аспект, досліджуваний в якомусь конкретному випадку. Предмет – категорія, що позначає певну цілісність, виділену зі світу об'єктів в процесі людської діяльності і пізнання. Поняття предмета часто вживають в менш строгому сенсі, ототожнюючи його з поняттям об'єкта або речі. Відповідно до матеріальної або ідеальної природи об'єкта, предмет може бути матеріальним (наприклад, живий організм, електромагнітне поле або Галактика) або ідеальним (математична формула, концептуальний образ). Один і той же об'єкт може бути предметом різних видів дослідження.

Синтез різних предметів з метою побудови єдиної теорії об'єкта вимагає системного підходу і нерідко веде до створення нової наукової дисципліни. Протиставлення предмета (Gegenstand) об'єкту (Objekt) вперше запропонував у 1904 р. австрійський філософ Р. Амезедер; А. Мейнонг пов'язав це розрізнення з теорією інтенціональності Ф. Brentano і побудував свою «теорію об'єктів» (Gegenstandstheorie), в якій трактував предмет як акт даності об'єкта в переживанні. Подібне розуміння стало вихідним для феноменології Гуссерля, який, однак, поставив на перше місце вже не самі предмети, але «інтендируючі» їх свідомість.

У загальногносеологічному плані протиставлення предмета і об'єкта є відносним. Основна відмінність предмета від об'єкта полягає у тому, що в предмет входять лише головні, найбільш суттєві (з точки зору даного дослідження) властивості і ознаки [199]. Таким чином, як нам вбачається, загальним об'єктом тлумачення завжди виступає право в цілому, безпосереднім об'єктом – правова

норма або певна їх сукупність, а предметом тлумачення виступає зовнішня форма права та правових норм – нормативно-правовий акт та його текст.

Підсумовуючи наведені підходи до розуміння сутності тлумачення правових норм, відзначимо, що наша точка зору полягає у тому, що цей процес складається з двох частин. Власне, на першому етапі норму слід зрозуміти, тобто усвідомити самому правозастосовувачу або ж суб'єкту тлумачення. На наступному етапі правову норму інтерпретатор роз'яснює іншим суб'єктам. Слід при цьому зазначити, що цей розумовий процес не обов'язково завершується прийняттям індивідуального інтерпретаційного акта, а може знаходити своє вираження і в тексті науково-практичного коментаря до нормативного акту, наукової статті, промови адвоката або представника в суді і т. д.

Слід обов'язково додати, що ми абсолютно солідарні з тими вченими, які підкреслюють, що норма є первинною, а тлумачення вторинне (зокрема з О.М. Беляєвою). Іншими словами, в процесі тлумачення далеко не завжди створюється нова норма, а, як правило, правозастосовувачем інтерпретується лише існуюча. В результаті цього розумового і вольового процесу конкретний правовий припис готується (якщо можна так висловитися) до його застосування і в «готовому вигляді» лягає в основу (текст) конкретного правозастосовочого акта. Однак, слід визнати, що в окремих випадках в процесі правозастосування можливий такий ефект тлумачення норми, в результаті якого створюється нова норма права, яка може застосовуватися й іншими суб'єктами права. Наприклад, тоді як адміністративне судочинство спрямоване на ефективний захист прав, свобод та інтересів від порушень з боку суб'єктів владних повноважень, якими є органи державної влади, органи місцевого самоврядування та інші суб'єкти при здійсненні ними публічно-владних управлінських функцій на підставі законодавства, у т. ч. на виконання делегованих повноважень, Велика Палата Верховного Суду (далі за текстом – ВП ВС) дійшла переконання про те, що громадське об'єднання із відповідним напрямом діяльності має право звернутися до суду з метою усунення порушень вимог екологічного

законодавства користувачем ресурсів навколишнього природного середовища, а зверненням з таким позовом громадське об'єднання фактично реалізує повноваження органів державної влади, які мають здійснювати контроль за дотриманням природоохоронного законодавства, замінюючи тим самим органи державної влади у питанні здійснення контролю за дотриманням природоохоронного законодавства, що є підставою для висновку про те, що відповідні спори мають публічно-правовий характер, а, отже, мають вирішуватись в порядку адміністративного судочинства (Постанова ВП ВС від 11 грудня 2018 р. у справі № 910/8122/17) [200].

Для повноти суджень про суть тлумачення норм права є важливим дослідження питання його класифікації. Особливо не заглиблюючись в різні підходи такого роду класифікацій, типізуємо лише найбільш відомі з них і приведемо узагальнену класифікацію тлумачення норм права. Наприклад, тлумачення норм права класифікують за такими критеріями:

– за суб'єктами і юридичними наслідками тлумачення поділяється на офіційне та неофіційне. Офіційне тлумачення – роз'яснення змісту і мети законодавства (правових норм), яке сформульовано в спеціальному інтерпретаційному акті уповноваженим органом у рамках його компетенції і має юридичну обов'язкову для всіх суб'єктів застосування силу. Неофіційне тлумачення – тобто інтерпретація, яка передбачає роз'яснення змісту і мети правових норм відповідного нормативно-правового акту суб'єктами, які не володіють спеціальними та офіційними повноваженнями, і не створює жодних юридичних обов'язкових наслідків. При цьому, офіційне тлумачення за сферою дії можна класифікувати на: нормативне та індивідуальне (казуальне). Нормативну інтерпретацію можна поділити на автентичну та легальну. Індивідуальне або ж казуальне тлумачення можна поділити на судове та адміністративне. Якщо вести мову про деталізовану класифікацію неофіційного тлумачення, то тут варто виокремлювати: професійно-правове тлумачення, компетентно не правове, буденне;

– за обсягом змісту норм права тлумачення поділяється: на буквальне (адекватне) тлумачення – це роз'яснення, при якому

дійсний зміст (значення) норми права відповідає буквальному тексту, тобто «літері» закону. Поширювальне (розширювальне) тлумачення – це роз’яснення, за яким дійсний зміст норми права та нормативного припису ширше за їх буквальний текст. Обмежувальне тлумачення – це роз’яснення, за яким дійсний зміст норми права вужчий за її текстуальний вираз;

- залежно від зовнішньої форми актів тлумачення права можна розрізняти тлумачення усного і письмового характеру;

- за сферою дії актів офіційного тлумачення інтерпретацію можна поділити на: а) роз’яснення державного значення, яке поширюється на всю територію держави; б) тлумачення регіонального характеру; в) тлумачення локального (місцевого) застосування;

- за структурними елементами, які підлягають тлумаченню, можна розрізняти: а) тлумачення гіпотези норми права; б) тлумачення диспозиції норми права; в) тлумачення санкції норми права; г) комплексне тлумачення, у якому роз’яснюється зміст декількох структурних елементів правової норми;

- за загальним об’єктом тлумачення варто поділяти інтерпретацію правових норм та законодавства на: тлумачення адміністративного, цивільного, цивільно-процесуального, кримінального, кримінально-процесуального, податкового, екологічного та іншого галузевого законодавства [166; 201, с. 183; 202, с. 412; 160, с. 215; 203, с. 204; 177, с. 408; 183, с. 280–281; 204, с. 72; 190, с. 46; 205, с. 238; 206, с. 215, 217; 207, с. 233–234; 208, с. 371; 209, с. 140; 210, с. 145; 211, с. 13; 175, с. 68–69].

Підсумовуючи узагальнений огляд питань, пов’язаних із дослідженням загальнотеоретичних аспектів тлумачення норм права, відзначимо, що спираючись на вищенаведені доктринальні висновки, у нашому розумінні, тлумачення загальних принципів адміністративного судочинства – це розумова інтелектуально-вольова діяльність відповідного суб’єкта інтерпретації, яка вирізняється специфічними методами та способами, закріплюється в спеціальних актах інтерпретації, науково-практичних коментарях до адміністративно-процесуального законодавства, наукових статтях та інших зовнішніх формах результатів тлумачення, спрямована на з’ясування і роз’яснення змісту загальних засад адміністративного

процесу з метою правильного й однакового їх розуміння та застосування на практиці.

У свою чергу, основними особливостями такого тлумачення є те, що:

- тлумачення загальних принципів адміністративного судочинства характеризується специфічною метою, завданнями та функціями;
- інтерпретація загальних засад адміністративного процесу вирізняється своєрідністю способів тлумачення;
- вказаний процес інтерпретації відзначається складністю, яка пояснюється абстрактністю та неоднозначністю змісту загальних принципів адміністративного судочинства;
- під час встановлення змісту загальних засад адміністративного процесу підлягає обов'язковому врахуванню відповідна правотлумачна практика ЄСПЛ;
- інтерпретація загальних принципів адміністративного судочинства, закріплених у КАС України, здійснюється на основі і з врахуванням положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [212, с. 173].

2.2 Мета, завдання та функції тлумачення загальних принципів адміністративного судочинства

Дослідження теоретико-правових та прикладних аспектів тлумачення права, так само як і практика тлумачення права мають спиратись на науково обґрунтоване та перевірене правовою дійсністю уявлення про те, який результат має досягатись за підсумками тлумачення права, що є особливо важливим, коли об'єктом тлумачення виступають принципи адміністративного судочинства із притаманним їм абстрактним ціннісним наповненням, всеосяжною дією та основоположним значенням для адміністративного судочинства. Зазначене диктує необхідність належного наукового опрацювання питань мети, завдань та функцій тлумачення безвідносно

до об'єкта тлумачення та коли ним є принципи адміністративного судочинства.

Розпочинаючи дослідження у вищевказаних напрямках, насамперед, констатуємо, що аналіз наукових джерел свідчить про те, що у представників наукового співтовариства не склалось одноставного розуміння мети тлумачення права.

Наприклад, висловлюючи бачення мети офіційного тлумачення конституції та законів органом конституційної юрисдикції, Ю.М. Тодика вказав на те, що нею є подолання невизначеності у формі нормативної або казуальної інтерпретації з метою забезпечення конституційної законності і конституційного правопорядку в країні. При цьому, вчений поділяє думку Г.Ф. Шершеневича про те, що основним завданням тлумачення є уясування та роз'яснення змісту норм права. Також, у цьому контексті безумовно слухними є міркування Ю.М. Тодики з приводу того, що суб'єктивний аспект тлумачення обумовлює його творчий характер, оскільки в процесі тлумачення досягаються нові знання, що відображають зміст правової норми. Якби тлумачення не давало нам нові знання, то воно було б не потрібно ані практично, ані теоретично. Тлумачення здійснюється, як правило, стосовно конкретних фактів, які вимагають правового рішення. Неосяжним є кількість різноманітних за своїми індивідуальними властивостями фактів, які виявляються в сфері правової регламентації. Специфіка індивідуальних фактів в процесі реалізації правових норм ставить перед інтерпретатором найрізноманітніші питання юридичного характеру. Відповіді на ці питання слід шукати у змісті норм права. Різні питання вимагають різних відповідей, в певній мірі нових знань про зміст правових норм [213, с. 33, 52].

Авторський колектив видання «Новітнє вчення про тлумачення правових актів» за загальною редакцією В.Г. Ротаня схиляється до думки про те, що метою здійснення судами тлумачення нормативно-правових актів є виявлення їх змісту та втілення вимог цих актів у суспільні відносини шляхом застосування до цих відносин відповідних нормативно-правових актів при здійсненні правосуддя. Автори зазначають, що суть тлумачення не в пошуку волі законодавця та її переваги над волевиявленням і не в перевазі смислу над

текстом, а в тому, що можна виявити із тексту, який тлумачиться за допомогою належних логічних засобів, в розмежуванні суто формального (буквального, вульгарного, бюрократичного) тлумачення нормативно-правових та індивідуальних актів і такого опрацювання текстів даних актів, яке дає змогу виявити увесь їх юридичний зміст [214, с. 43–44].

Однодумцем вищезгаданих вчених можна вважати О.І. Кузьміна, на переконання якого тлумачення права спрямоване на встановлення дійсного змісту норм права для їх більш ефективного застосування і вдосконалення [215, с. 10]. Подібна думка була висловлена у виданні за загальною редакцією Л.Р. Наливайко. Йшлося про те, що метою тлумачення права є, насамперед, виражене ззовні словесне обґрунтування та конкретизація змісту правової норми, надання їй додаткової ясності [216, с. 15]. Так само, на погляд Н.Я. Лепіш, метою тлумачення правових норм є правильне, глибоке розуміння дійсного змісту правових норм і подальше його розгорнуте, обґрунтоване пояснення [217, с. 19].

Поруч із вищевикладеним, значний науковий інтерес для даного дослідження представляють роздуми А.С. Піголкіна щодо обґрунтованості спрямування тлумачення норм права на встановлення волі творця нормативно-правових актів. Вчений звертав увагу, що деякою підтримкою користується ідея про те, що в процесі тлумачення права виникає необхідність з'ясування волі законодавця, а це значить, що суб'єкт правозастосування має зрозуміти не те, що виражено в нормативно-правовому акті, а що хотів висловити законодавець. У протилежність до того, А.С. Піголкін наголошує на тому, що основним завданням тлумачення права є з'ясування сенсу того, що сформульовано в нормі права, але не того, що при створенні і виданні закону думали законодавці. За справедливим зауваженням вченого – будь-які думки законодавців у відриві від нормативно-правового акту як результату такого мислення набувають деяку розпливчастість і невизначеність, а це призводить до того, що недобросовісні суб'єкти правозастосування використовуючи як привід те, що законодавець не зміг висловити в нормативно-правовому акті щось важливе, але хотів висловити в зручній для них інтерпретації,

можуть творити свавілля і порушувати принцип законності. На переконання А.С. Піголкіна, більш обґрунтованою є класична думка про те, що тлумачення здійснюється для встановлення та роз'яснення змісту норми права [218, с. 114–115]. Так само, на погляд Д.М. Михайловича, метою тлумачення закону є визначення не «волі законодавця» (оскільки законодавець власне не є творцем права і все значення його волі вичерпується тим, що завдяки їй закон як форма зовнішнього виразу права набуває юридичної сили) і не «волі закону» (закон як форма зовнішнього виразу права не має волі у власному значенні цього слова), а встановлення дійсного, істинного змісту нормативних приписів, що містяться у законі. Вчений наголошує на тому, що у процесі інтерпретації закону суб'єкт тлумачення повинен з'ясовувати його дійсний зміст, використовуючи ті чи інші загальні прийоми та засоби інтерпретації нормативно-правових приписів, але одночасно обов'язково зосередивши свою увагу на її відповідності принципам права, які є концентрованим вираженням духу законів [219, с. 148].

У порівняння до вищевикладеного, на погляд Я.М. Колоколова, що наводиться О.М. Костюк, тлумачення норм права полягає у з'ясуванні й роз'ясненні нормативних правових приписів з метою встановлення дійсної волі нормотворця, конкретизації правових вимог, усунення дефектів правотворчості, досягнення однаковості правозастосування. Сама вчена стверджує про те, що під час тлумачення права роз'яснюється зміст норм права з метою встановлення єдиного їх розуміння або порядку застосування [220, с. 76, 176].

Осмисливши вищевикладене, висловимо прихильність до позиції про те, що метою тлумачення норм права є з'ясування та роз'яснення змісту норм права. Мета тлумачення має вважатись досягнутою, коли норма права наповнена конкретним та зрозумілим змістом для цілей її застосування до тих чи інших суспільних відносин, що визначається з урахуванням системних взаємозв'язків із іншими нормами права, значення використаних у її формулюваннях словесних конструкцій та інших факторів, що можуть мати значення для одержання правильного та точного уявлення про її зміст та шлях застосування до відповідних конкретних суспільних

відносин. Таким чином, метою тлумачення принципів адміністративного судочинства є наповнення їх конкретним та зрозумілим змістом для цілей їх безпосереднього застосування до тих чи інших суспільних відносин, що складаються під час здійснення адміністративного судочинства, або для роз'яснення заінтересованим особам їх правильного розуміння та шляхів застосування за тих чи інших фактичних обставин. Під час тлумачення принципів адміністративного судочинства, поруч з іншими факторами, що мають значення для одержання зрозумілого та правильного уявлення про їх зміст за конкретних обставин, має враховуватись їх загальний характер, притаманне їм абстрактне ціннісне наповнення, всеосяжна дія та основоположне значення для адміністративного судочинства.

Беручи до уваги міркування щодо мети тлумачення норм права, слід визначити завдання та функції тлумачення норм права, а також особливості завдань та функцій тлумачення принципів адміністративного судочинства. Перш за все, слід ознайомитись із деякими напрацюваннями наукового співтовариства, присвяченими функціям тлумачення норм права.

Так, звернувшись до матеріалів дослідження Ю.М. Тодики, зазначимо, що вчений виділяє пізнавальну-роз'яснювальну, конкретизаційну, регламентаційну, правозабезпечувальну та сигналізаційну функції тлумачення права. Звертається увага на те, що тлумачення за своєю сутністю і функціональним призначенням належить до допоміжної форми правової діяльності. Право тлумачити нормативно-правові акти може бути реалізовано у таких цілях: а) пізнавальних, коли заінтересована особа бажає знати, які норми діють в тій чи іншій сфері суспільних відносин, для того, щоб діяти відповідно до правових приписів; б) практичних – для вирішення конкретного питання; в) для роз'яснення правових норм іншим особам; г) для усунення колізій правових норм [213, с. 44, 76]. Так само, О.І. Костенко у своїй науковій праці, присвяченій тлумаченню актів адміністративного законодавства, серед завдань інтерпретації адміністративного законодавства виокремлює: з'ясування змісту конкретної адміністративно-правової норми чи відповідного нормативно-правового

акту; роз'яснення змісту та обсягу адміністративно-правових норм, відповідного нормативно-правового акту у сфері адміністративного права, або ж його конкретного нормативного припису; правильне й однакове розуміння і застосування на практиці відповідних положень адміністративного законодавства. Функціями тлумачення адміністративного законодавства є, зокрема, такі: пізнавальна, конкретизуюча, регламентуюча, правозабезпечувальна, сигнальна [221, с. 17]. Подібні уявлення про завдання тлумачення склались у І.Я. Настасьяк, яка дотримується точки зору про те, що функціями сучасного тлумачення права, що у визначеній послідовності відображають історичні етапи становлення цієї діяльності, є: 1) компенсація технічних незрозумілостей, неточностей і заповнення прогалин правових норм; 2) інтерпретація узагальнених правових понять із метою правореалізації; 3) інтерпретація правових норм із урахуванням загальноновизнаних принципів гуманності, поваги до прав людини і справедливості [217, с. 20].

Оглянувши науковий доробок, присвячений завданням тлумачення права, вважаємо за необхідне навести міркування О.І. Кузьміна з цього питання. За твердженням вченого, основними завданнями тлумачення права є: 1) забезпечення належної реалізації права, підвищення якості статичного правового матеріалу (норми права як загальні нормативні моделі мають бути витлумачені для конкретних ситуацій і осіб, щоб була реальна можливість їх практичного застосування); 2) забезпечення вдосконалення норм права (в процесі тлумачення права виявляються юридичні колізії і конфлікти між нормами права, встановлюються норми права, що втратили актуальність, прогалини в законодавстві та ін.); 3) забезпечення вдосконалення індивідуальних правових приписів (юридичної техніки і змісту актів застосування права тощо) [215, с. 14].

Обміркувавши уявлення вчених про функції тлумачення права, вважаємо обґрунтованим погодитись із тими з них, відповідно до яких функціями тлумачення права мають визнаватись пізнавально-роз'яснювальна, конкретизаційна, правозабезпечувальна, регуляторна, адаптаційна та сигнальна. На доповнення до цих функцій, вважаємо, що тлумачення права впливає на буття права також

шляхом його кореляції із ненормативними правовими стандартами, деякими іншими соціальними регуляторами та положеннями науки.

Першою із зазначених функцій тлумачення права розглянемо пізнавально-роз'яснювальну функцію, яка, за справедливим твердженням Ю.М. Тодики, впливає із самого змісту та сутності тлумачення, у процесі якого суб'єкти тлумачення права пізнають право, зміст правових положень, роз'яснюють їх іншим суб'єктам права [213, с. 76].

Поруч із пізнавально-роз'яснювальною функцією тлумачення права, ця діяльність конкретизує зміст норм права у світлі конкретних обставин справи, до яких передбачається застосування норми права.

Як зазначає у цьому зв'язку Ю.М. Тодика, конкретизаційна функція тлумачення права проявляється найбільш яскраво у тому, що інтерпретатор прагне системно врахувати весь комплекс факторів, що впливають на реалізацію норми права, адже з урахуванням особливостей місця, часу та інших умов обставини можуть визнаватись поважними чи неповажними, істотними чи неістотними. Конституційна норма після 10–20 років дії конституції може бути витлумачена органом конституційної юрисдикції по-новому з урахуванням сучасних політико-правових умов [213, с. 77].

Висловлюючись з питання значення тлумачення норм права для цілей правозастосування, ЄСПЛ послідовно дотримується думки про те, що навіть у належним чином опрацьованих правових положеннях, у будь-якій системі законодавства присутній елемент судового тлумачення. Завжди існуватиме потреба у роз'ясненні неоднозначних положень і в їх пристосуванні до обставин, що змінюються. Необхідність уникати надмірно жорсткого правового регулювання, яке до того ж завжди має відповідати обставинам, що змінюються, обумовлює те, що чимало законодавчих приписів неминуче викладаються в термінах, які, в меншому або більшому ступені, є нечіткими. Роль судів за такого стану справ – «розвіювати» сумніви щодо правильного тлумачення норми права. Визнається неспростовним той факт, що вимога про законність та доступність і передбачуваність закону не ставить поза законом поступове роз'яснення норм права шляхом судового тлумачення від справи до справи, за умови, що його розвиток відповідає сутності правового явища та міг бути

розумно передбаченим («Нафтова компанія «ЮКОС» проти Російської Федерації», заява № 14902/04, п. 568–569) [222].

При цьому, нехтування правовими висновками судів, окремо уповноважених на офіційне тлумачення національного законодавства, або звичайною судовою практикою чи роз'ясненнями найвищих судів у національній судовій системі, згідно з правовими позиціями ЄСПЛ, не вказує на законність оскаржуваного рішення компетентних державних органів.

Зазначене впливає, зокрема, з Рішення ЄСПЛ у справі «Сірик проти України», у якому мова йде про те, що згідно з рішенням КСУ від 10 квітня 2003 р. звернення до правоохоронного органу про порушення прав особи посадовими особами цього органу при виконанні ними своїх службових обов'язків не може вважатись поширенням відомостей, які порочать честь, гідність чи ділову репутацію. Хоча КСУ дійшов такого висновку у контексті тлумачення положень Цивільного кодексу України 1963 р., який втратив чинність до того, як відбулися оскаржувані події, заявниця могла обґрунтовано сподіватися, що цей висновок так само буде застосовний і до «нового» Цивільного кодексу України 2003 р., який застосовувався у її справі. Така правова позиція підтверджується постановою Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2009 р. За підсумками дослідження обставин справи, ЄСПЛ визнав, що питання застосування відповідних положень мало бути вирішене національними судами у світлі вищезгаданого рішення КСУ, однак суди на нього не звернули увагу, незважаючи на окремі доводи заявниці з цього приводу, що несхвально оцінив ЄСПЛ («Сірик проти України», заява № 6428/07, п. 37–38) [223].

Більше того, принципова можливість практичного застосування деяких норм права залежить від того, чи має місце судова практика, у якій достатньою мірою деталізуються умови та шляхи застосування норми права.

Зокрема, ЄСПЛ неодноразово констатував те, що наявність конкретної і послідовної практики тлумачення відповідного положення закону може бути фактором, який покладається в основу висновку щодо передбачуваності застосування цього положення. Тлумачення, здійснюване судовими органами, не може недооцінюватися

у системах континентального права при забезпеченні передбачуваності законодавчих положень. Важливою частиною призначення судів є послідовно тлумачити точне значення загальних положень закону та «розсіювати» будь-які сумніви щодо його тлумачення. Виходячи з цих міркувань, у контексті обставин справи, ЄСПЛ вказав на те, що поруч із відсутністю належних матеріально-правових та процедурних юридичних захисних механізмів, саме відсутність керівних принципів та практики, які б визначали послідовне та обмежувальне тлумачення поняття «порушення присяги» призвела до непередбачуваності наслідків застосування відповідних положень національного законодавства. Як наслідок, ЄСПЛ підтвердив обґрунтованість припущення про те, що будь-яка провина судді, яка мала місце у будь-який момент протягом його професійної кар'єри, за бажанням могла бути розтлумачена дисциплінарним органом як достатня фактична підстава для обвинувачення у вчиненні такого дисциплінарного правопорушення, як «порушення присяги», та призвести до звільнення його з посади («Олександр Волков проти України», заява № 21722/11, п. 179–185) [224].

Найбільш тяжкими випадками порушення правил тлумачення норм права можуть вважатись, наприклад, ті, які за практикою ЄСПЛ дозволяють цій міжнародній судовій установі оцінювати обґрунтованість судових рішень національних судів (визначати, чи правильно встановлені обставини справи та чи є належною їх правова оцінка). ЄСПЛ вважає, що він не може залишати осторонь тлумачення національним судом юридичного акту, чи то цивільно-правовий договір, нормативно-правовий акт чи адміністративне рішення, якщо тлумачення є нерозумним, свавільним або явно несумісним з правами людини та основоположними свободами, закріпленими Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод («Пла та Пункернау проти Андорри», заява № 69498/01, п. 59) [225]. ЄСПЛ не ставить під сумнів тлумачення національного права національними судами, крім випадків очевидного свавілля, коли суд застосував право явно неправильно або дійшов помилкових висновків, або неправомірно обмежив доступ до правосуддя («Анделковіч проти Сербії», заява № 1401/08, п. 24) [226].

Крім того, витлумачивши правове положення, суб'єкт правозастосування, як правило, викладаючи мотиви прийнятого рішення, зазначає методичний інструментарій тлумачення, відображає хід та висновки за підсумками тлумачення норми права, що дозволяє заінтересованим особам бути обізнаними із тим, як діє право, та оцінити законність та обґрунтованість відповідних рішень, дій чи бездіяльності. Таким чином, за твердженням О.І. Кузьміна, виконується інформаційно-пізнавальна функція, адже тлумачення права дозволяє суб'єктам права пізнавати зміст норм права та отримувати правову інформацію [215, с. 23].

Виходячи з вищевикладеного, маємо підстави констатувати те, що не лише функцією, але й завданням тлумачення права є забезпечення якомога більш конкретного та послідовного розуміння можливих підстав та способів реалізації норм права, неналежне виконання якого зменшує ступінь зрозумілості, точності та передбачуваності застосування норм права та може поставити під сумнів фактичну та юридичну можливість їх реалізації, наприклад, через невідповідність принципам права. Водночас, недостатня конкретизація принципів адміністративного судочинства не може призвести до цих негативних наслідків, однак розуміння підстав та способів їх реалізації є також вкрай важливим для того, щоб вони не вважались декларативними правовими приписами, а, незважаючи на абстрактний та загальний характер принципів адміністративного судочинства, що дозволяє зловживання ними через викривлення їх змісту, наближались до ефективних правових орієнтирів та регуляторів.

Видається очевидним те, що конкретизаційна функція тлумачення права є нерозривно пов'язаною та взаємозалежною із правозабезпечувальною функцією тлумачення права та відповідним завданням тлумачення права – забезпечувати однакове та правильне розуміння та застосування норм права.

Вищенаведеним чином, за термінологією наукових праць Ю.М. Тодики, тлумачення виконує правозабезпечувальну функцію, адже акти тлумачення (передусім, офіційного тлумачення) видаються для сприяння єдності та ефективності правозастосування. Ця функція є важливою для однозначного розуміння правових

приписів [213, с. 78]. Висловлюючись про те, яким чином тлумачення права забезпечує належне буття права, І.О. Кузьмін зауважив, що це проявляється у тому, що правоінтерпретація забезпечує однаковість (єдність) правозастосування шляхом узагальнення офіційної юридичної практики. Автор вважає правозабезпечувальну функцію найбільш важливою, всеохоплюючою та такою, що виражає невіддільність правотворчості і реалізації права від тлумачення права [215, с. 21].

Більше того, поруч із необхідністю врахування матеріалів узагальнення практики, законом може встановлюватись загальнообов'язковість застосування актів тлумачення права найвищих судів у судовій системі та конституційних судів, що певною мірою прирівнює їх до нормативно-правових актів та дозволяє вести мову про судову правотворчість. Як зазначає У.З. Коруц, зміст судової правотворчості полягає, насамперед, у заповненні прогалин у законодавстві, коли певна норма права викладена нечітко та незрозуміло для суб'єктів правовідносин, що потребувало додаткового тлумачення при розгляді справи у разі відсутності відповідної норми при вирішенні спорів, а також правових колізій між нормами права, коли формулюють принцип пріоритетності цих норм, який потім стає обов'язковим у судовій практиці [227, с. 46].

З-поміж рекомендацій та аналітичних оглядів міжнародних організацій міркування щодо вищевказаного завдання тлумачення норм права містяться, зокрема, у п. 7 Висновку № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів (далі за текстом – КРЕС) до уваги Комітету міністрів Ради Європи про якість судових рішень (далі за текстом – Висновок КРЕС про якість судових рішень). Йдеться про те, що судові рішення повинні відповідати низці вимог, щодо яких можна визначити деякі загальні принципи незалежно від особливостей окремих судових систем та судової практики в різних державах. Відправною точкою є те, що метою судового рішення є не тільки розв'язання певного спору через надання сторонам правової визначеності, але часто також встановлення судової практики, яка може попередити виникнення інших спорів та забезпечити суспільну злагоду. Інакше кажучи, визнаючи повноваження судді тлумачити право, слід пам'ятати

також і про обов'язок судді сприяти правовій визначеності, адже правова визначеність гарантує передбачуваність змісту та застосування юридичних норм, сприяючи тим самим забезпеченню високої якості функціонування судової системи [228, с. 491, 499].

Фундаментальний внесок у єдність судової практики та розвиток права традиційно покладається на найвищий суд у національній судовій системі. Йдеться про те, що як зазначається у п. 28 Висновку № 20 (2017) КРЕС про роль судів у забезпеченні єдності застосування закону, суспільно-публічна роль верховного суду полягає в наданні керівних рекомендацій *pro futuro* (на майбутнє) щодо тлумачення права, які мають суто абстрактний характер, без прив'язки до скарг у окремій справі (такі рекомендації можуть називатись, наприклад, «рішення щодо єдності застосування закону», «висновок», «основний правовий висновок») [229].

Водночас, послідовне дотримання зразків тлумачення норм права, встановлених найвищим судом у національній судовій системі, має органічно поєднуватись із вимогою про гнучкість правового регулювання, що передбачає можливість за особливих умов змінити підхід до розуміння змісту та порядку застосування норм права.

Наведений погляд відображений у рекомендаціях КРЕС, згідно з якими забезпечення рівності, єдиного тлумачення й застосування закону не мають призводити до негнучкості закону та виникненню перешкод для його розвитку; вимога «подібні справи мають розглядатися подібно» не повинна сприйматись як абсолютна. Розвиток судової практики як такий не має протиставлятися належному відправленню правосуддя, оскільки неспроможність розвитку й адаптації судової практики створюватиме ризик перешкоджання реформуванню або вдосконаленню права. Група експертів визнає очевидним те, що зміни в суспільстві можуть викликати необхідність нового тлумачення закону і, таким чином, призвести до відмови від прецеденту, який вже існує. Більше того, рішення наднаціональних судів та органів, створених на підставі міжнародних договорів (таких як Суд ЄС або ЄСПЛ), часто також мають своїм наслідком необхідність відкоригувати національну судову практику. Необхідність удосконалення попереднього тлумачення закону може

бути ще однією причиною для відхилення від судової практики. Щоправда, як зазначається у міжнародних рекомендаціях, це має відбуватися виключно в разі гострої необхідності перегляду відповідної практики суду (п. 30 Висновку № 20 (2017) КРЕС про роль судів у забезпеченні єдності застосування закону) [229]. Принагідно зауважимо, що на цих міркуваннях побудована ч. 2 ст. 92 Закону України «Про Конституційний Суд України», за якою КСУ може розвивати і конкретизувати свою юридичну позицію у своїх наступних актах, змінювати її в разі суттєвої зміни нормативного регулювання, яким керувався суд при висловленні такої позиції, або за наявності об'єктивних підстав необхідності покращення захисту конституційних прав і свобод з урахуванням міжнародних зобов'язань України та за умови обґрунтування такої зміни в акті суду [230]. Водночас, КРЕС вважає, що принципи правової визначеності та передбачуваності мають підтримувати презумпцію того, що питання права, з приводу яких вже встановлена судова практика, не повинні переглядатися. Отже, чим більше буде напрацьовано судової практики щодо певного правового питання, тим більший тягар наведення переконливих причин ляже на суддю, який відходитиме від цієї практики (п. 30 Висновку № 20 (2017) КРЕС про роль судів у забезпеченні єдності застосування закону) [229].

При цьому, коли суд вирішує відійти від попередньої практики, на це слід чітко вказувати в рішенні. За виняткових обставин доречним буде зазначення судом, що нове тлумачення застосовуватиметься лише з дати ухвалення відповідного рішення або з дати, вказаної в рішенні (п. 49 Висновку КРЕС про якість судових рішень) [228, с. 499].

Більше того, вимога про правову визначеність та підтримку довіри суспільства до системи правосуддя не тягнуть за собою право на несуперечливість прецедентного права. Розвиток прецедентного права не є, сам по собі, несумісним із належним відправленням правосуддя, адже неспроможність дотримуватись динамічного та еволюційного підходу перешкоджає позитивним перетворенням та розвитку. Більше того, два суди, кожен зі своєю предметною та територіальною юрисдикцією, розглядаючи різні справи, можуть прийти до неоднакових, але все ж розумних і обґрунтованих

висновків щодо одного і того самого питання права, порушеного за аналогічних фактичних обставин справи. Слід розуміти, що розбіжності в підходах, які можуть виникнути між судами у зв'язку з цим, є лише неминучим наслідком процесу інтерпретації правових положень і їх адаптації до конкретних ситуацій, в яких вони застосовуються («Недждет Шахін и Періхан Шахін проти Туреччини», заява № 13279/05, п. 58, 86) [231].

Разом з тим, верховенство права та справедливість судового розгляду як його складова вимагають покласти край невизначеності, що створюється суперечливими судовими рішеннями, ухваленими судами з одного й того самого питання. Конфлікти прецедентного права мають, в принципі, врегульовуватись шляхом інтерпретації, якою мають користуватись суди, і гармонізації прецедентного права за допомогою спеціальних механізмів («Недждет Шахін и Періхан Шахін проти Туреччини», заява № 13279/05, п. 80, 84) [231]. Критична правова невизначеність має місце, коли верховний суд виявився неспроможним забезпечити однакове правозастосування та усунути глибокі та тривалі розбіжності у судовій практиці або, більше того, сам є джерелом глибоких та тривалих розбіжностей. Визнається неприпустимою судовою практика, що склалась у найвищому суді у національній судовій системі, що породжує правову невизначеність, коли замість виконання свого завдання та утвердження зразка тлумачення, якого мають дотримуватись суди нижчестоящих інстанцій, сам верховний суд виявився фактором правової невизначеності, тим самим підриваючи довіру до судової системи («Беян проти Румунії» (№ 1), заява № 30658/05, п. 39) [232].

При цьому, слід звернути увагу також на те, що із зазначеного раніше стосовно зміни практики тлумачення права з причин, пов'язаних із розвитком й адаптацією судової практики, впливає те, що під час вжиття компетентними найвищими національними судами заходів для забезпечення однакового та правильного розуміння та застосування, а також у звичайній судовій практиці судів нижчих інстанцій може відбуватись пристосування норм права до нових суспільних реалій поза правотворчістю для забезпечення

динамічного та еволюційного розвитку норм права, що дозволяє стверджувати про те, що тлумачення права виконує адаптаційну функцію.

На погляд П.М. Рабіновича, відображений у праці У.З. Коруц, без творчого пристосувального тлумачення нормативно-правові акти перестають виконувати свої головні функції, застарівають, гальмують розвиток суспільства. У західній літературі часто використовують терміни «живе дерево Конституції» для підкреслення того, що зміст конституції може змінюватись природно, від епохи до епохи, за незмінності самого тексту конституції [227, с. 47]. Схожих висновків дійшла О.М. Костюк за підсумками дослідження тлумачення права ЄСПЛ. У контексті тематики дослідження вчена звернула увагу на те, що еволюційне тлумачення означає з'ясування змісту норм Конвенції відповідно до нових потреб суспільства та/чи нових обставин. Динамічне ж тлумачення означає радикальну зміну уже існуючої правотлумачної позиції (її перегляд). Основною функцією динамічного тлумачення є виправлення помилок та усунення суперечностей актів офіційного нормативного тлумачення. Причинами динамічного тлумачення можуть бути зміна думки інтерпретатора та зміна обставин функціонування норми, що зумовлюють невідповідність попереднього тлумачення з новим розумінням норм. Отож, суб'єкти нормативного тлумачення застосовують еволюційний спосіб, що полягає у пристосуванні норм до нових обставин тлумачення, та динамічний, що забезпечує функціональну стабільність [220, с. 79–80].

На доповнення до того, у вищевикладених міркуваннях згадувалось, що судовим рішенням національних судів, покликаних забезпечити однакове правозастосування шляхом видання загальнообов'язкових правових позицій, властива юридична сила нормативно-правових актів. Так, за вітчизняним законодавством у постанові палати, об'єднаної палати, ВП ВС має міститися вказівка про те, як саме повинна застосовуватися норма права, із застосуванням якої не погодилася колегія суддів, палата, об'єднана палата, що передала справу на розгляд палати, об'єднаної палати, ВП ВС (ч. 2 ст. 356 КАС України) [51]. Схожа юридична сила властива рішенням КСУ, у т. ч.

його юридичним позиціям щодо офіційного тлумачення положення Конституції України чи інших питань, які є обов'язковими, остаточними та такими, що не може бути оскаржено (ст. 92 Закону України «Про Конституційний Суд України») [230]. Таким чином, є достатньо підстав стверджувати про те, що за підсумками тлумачення права чиниться регулятивний ефект.

Висловлюючись щодо зазначеного правового явища, Ю.М. Тодика вказав на те, що регуляторна функція тлумачення права проявляється у тому, що тлумаченням у формі офіційного роз'яснення як би завершується процес правового регулювання суспільних відносин. Це означає, що фізичні особи, підприємства, установи та організації, органи держави і посадові особи, які застосовують правові норми, керуються не лише нормами нормативно-правових актів, а й актами їхнього офіційного тлумачення [213, с. 77]. Аналогічно до того, обгрунтовуючи те, що тлумаченню права притаманна регуляторна функція, І.О. Кузьмін зазначив, що акти офіційного тлумачення права висвітлюють зміст норм права і особливості їх дії стосовно конкретних правовідносин. Це означає, що суб'єкти права у своїй діяльності мають послуговуватись не тільки правовими нормами, а й офіційними актами їх тлумачення, які, на додаток до власне норм права, окреслюють межі можливої (необхідної) поведінки суб'єктів права, «описують» модель відповідної діяльності [215, с. 21].

Таким чином, доходимо висновку про те, що забезпечення правильного та однакового застосування норм права є завданням тлумачення права, яке має велике значення для функціонування правової системи. Водночас, тоді як недопустимими з точки зору дотримання права на справедливий судовий розгляд є глибокі та тривалі розбіжності у судовій практиці, послідовне дотримання зразків тлумачення норм права, встановлених найвищим судом у національній судовій системі, має органічно поєднуватись із вимогою про гнучкість правового регулювання, що передбачає можливість за особливих умов змінити підхід до розуміння змісту та порядку застосування норм права для динамічного та еволюційного розвитку норм права (кардинальна зміна політичних, економічних, соціальних суспільних реалій, зміна нормативно-правового

регулювання, встановлення фактів порушення міжнародних зобов'язань, виявлення помилок у тлумаченні або невикористаних можливостей для покращення тлумачення тощо).

На доповнення до того, тлумачення права впливає на буття права також шляхом його інтеграції із ненормативними правовими стандартами, деякими іншими соціальними регуляторами та положеннями науки.

Однозначно використання прогресивних досягнень правових наук, закріплених у документах міжнародних організацій та матеріалах авторитетних наукових досліджень, під час тлумачення норм права схвалюється у Висновку № 9 (2006) КРЄС про роль національних суддів у забезпеченні ефективного застосування міжнародного та європейського права. Вказується на те, що судова практика впливає на застосування міжнародних та європейських стандартів, оскільки судова влада повинна тлумачити національне законодавство у світлі наднаціонального права, одночасно дотримуючись національних конституційних стандартів. На доповнення до того, КРЄС підкреслює бажаність того, щоб під час підготовки нового законодавства законодавці зверталися до рекомендацій Ради Європи. Так само судді під час застосування законодавства повинні, наскільки це можливо, тлумачити його у спосіб, що відповідає міжнародним стандартам, навіть якщо ці стандарти встановлені «м'яким правом» [234, с. 411–412]. Більше того, ЄСПЛ неодноразово вказував на те, що національні суди мають вибирати способи такого тлумачення, які зазвичай можуть включати не лише акти законодавства та відповідну практику, але й наукові дослідження тощо («Воловік проти України», заява № 15123/03, п. 45) [235].

Наприклад, можливість та доцільність використання документів, за якими законодавством України не закріплена юридична сила нормативно-правових актів, висвітлювалась у інформаційних листах вищих спеціалізованих судів. Так, у Інформаційному листі Вищого адміністративного суду України від 18 листопада 2014 р. № 1601/11/10/14–14 зверталась увага на те, що оскільки Україна не є державою-членом Європейського Союзу, установчі договори Європейського Союзу не зобов'язують Україну, відповідно і рішення

Європейського суду справедливості не можуть розглядатися як джерело права національної правової системи. Водночас, враховуючи європейський напрямок розвитку України та мету прийняття Закону України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу», а також початок дії Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, правові позиції, сформульовані у рішеннях Європейського суду справедливості, можуть враховуватися адміністративними судами як аргументація, міркування стосовно гармонійного тлумачення національного законодавства України згідно з усталеними стандартами правової системи Європейського Союзу, однак не як правова основа (джерело права) врегулювання відносин, стосовно яких виник спір [236].

Також, все більш поширеною стає практика використання міжнародних стандартів, відображених у практиці ЄСПЛ, у випадках, коли з урахуванням сфери дії Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, вона за позитивним вітчизняним законодавством не підлягає застосуванню. Зокрема, у справі за заявою міністерства внутрішніх справ, визнаючи, що на підставі критерію заснування юридичні особи публічного права фактично виводяться із кола суб'єктів звернення до ЄСПЛ, ВП ВС посилалась на текст Конвенції та застосувала практику ЄСПЛ як джерело права на підставі того, що справа передана на розгляд ВП ВС як така, що містить виключну правову проблему для забезпечення розвитку права та формування єдиної правозастосовчої практики у зв'язку з наявністю різної судової практики у застосуванні норм процесуального права під час вирішення питання про наявність у представників юридичних осіб (як публічного, так і приватного права) повноважень на представництво інтересів цих осіб у суді. За підсумками, була висловлена позиція про допущення надмірного процесуального формалізму та неправомірного обмеження доступу до правосуддя тим, що неповноважним був визнаний представник, який сам засвідчив копію його довіреності, незважаючи на те, що у матеріалах справи відсутній документ, що підтверджує повноваження представника на засвідчення копії довіреності (Постанова ВП ВС від 04 грудня 2019 р. у справі № 826/5500/18) [237].

Крім того, привертають увагу звернення судів до правової доктрини, передусім, у частині загальноновизнаних теоретичних концепцій. Наприклад, у справі про встановлення факту нещасного випадку на виробництві, визнання незаконними актів про нещасний випадок на виробництві, не пов'язаний з виробництвом та їх скасування, зобов'язання вчинити певні дії, Верховний Суд взяв до уваги те, що в науці кримінального права до особистих мотивів злочину відносять помсту, сексуальні спонукання, ревності, боягузтво, жорстокість, кар'єризм, заздрість, жалість, співчуття, родинні та інші почуття, сором, захопленість певними предметами або будь-якою діяльністю (Постанова Верховного Суду від 09 січня 2020 р. у справі № 635/3143/17) [238].

Насамкінець, звернемо увагу на те, що пізнавально-роз'яснювальною, конкретизаційною, регуляторною, адаптаційною, правозабезпечувальною та інтеграційною функціями не вичерпується вплив тлумачення права на правотворчість та правозастосування, оскільки під час тлумачення права виявляються недоліки та простір для подальшого вдосконалення права, що свідчить про те, що тлумачення права, за термінологією Ю.М. Тодики, виконує сигналізаційну функцію.

За словами поважного вченого, сигнальна функція тлумачення права проявляється у тому, що тлумачення нормативно-правових актів дозволяє виявити їх недоліки змістовного і юридико-технічного характеру. Це є «сигналом» для законодавця про необхідність вдосконалення відповідних правових норм. У цьому відношенні велике значення мають акти КСУ щодо тлумачення Конституції та законів України, на які перш за все орієнтується законодавець [213, с. 78].

Підбиваючи підсумки дослідження мети, завдань та функцій тлумачення загальних принципів адміністративного судочинства, зазначимо, що мета тлумачення має вважатись досягнутою, коли норма права наповнена конкретним та зрозумілим змістом для цілей її застосування до тих чи інших суспільних відносин, що визначається з урахуванням системних взаємозв'язків із іншими нормами права, значення використаних у її формулюваннях словесних конструкцій та інших факторів, що можуть мати значення

для одержання правильного та точного уявлення про її зміст та шлях застосування до відповідних конкретних суспільних відносин. Метою тлумачення принципів адміністративного судочинства є наповнення їх конкретним та зрозумілим змістом для цілей їх безпосереднього застосування до тих чи інших суспільних відносин, що складаються під час здійснення адміністративного судочинства, або для роз'яснення заінтересованим особам їх правильного розуміння та шляхів застосування за тих чи інших фактичних обставин. Під час тлумачення принципів адміністративного судочинства, поруч з іншими факторами, що мають значення для одержання зрозумілого та правильного уявлення про їх зміст за конкретних обставин, має враховуватись їх загальний характер, притаманне їм абстрактне ціннісне наповнення, всеосяжна дія та основоположне значення для адміністративного судочинства.

Ключовими завданнями тлумачення загальних принципів адміністративного судочинства є: 1) забезпечення якомога більш конкретного та послідовного розуміння можливих підстав та способів реалізації загальних принципів адміністративного судочинства (щоб були ефективними правовими регуляторами та філософсько-правовими орієнтирами, не будучи декларативними правовими приписами з можливістю зловживання ними шляхом викривлення їх змісту через їх абстрактний та загальний характер); 2) сприяння правильному та однаковому застосуванню загальних принципів адміністративного судочинства; 3) динамічний та еволюційний розвиток загальних принципів адміністративного судочинства, їх пристосування до змін середовища їх функціонування (кардинальна зміна політичних, економічних, соціальних суспільних реалій, зміна нормативно-правового регулювання, встановлення фактів порушення міжнародних зобов'язань, виявлення помилок у тлумаченні або невикористаних можливостей для покращення тлумачення тощо); 4) зближення практики застосування загальних принципів адміністративного судочинства із ненормативними правовими стандартами, деякими іншими соціальними регуляторами та положеннями науки.

Основними функціями тлумачення загальних принципів адміністративного судочинства є пізнавально-роз'яснювальна

(з'ясування та осмислення правових положень та роз'яснення їх заінтересованим суб'єктам права); конкретизаційна (наповнення норм права конкретним змістом з урахуванням особливостей відповідних суспільних відносин та інших обставин, що мають значення); правозабезпечувальна (забезпечення правильного та одного правозастосування); регуляторна (загальнообов'язковість актів тлумачення права верховного та конституційного судів); адаптаційна (приспосовування норм права до нових суспільних реалій поза правотворчістю для забезпечення динамічного та еволюційного розвитку норм права); інтеграційна (зближення права із ненормативними правовими стандартами, деякими іншими соціальними регуляторами та положеннями науки); сигнальна (виявлення змістовних і юридико-технічних недоліків нормативно-правових актів, що є «сигналом» для законодавця про необхідність їх вдосконалення).

2.3 Способи тлумачення загальних принципів адміністративного судочинства

Припускаючи обґрунтованість твердження про те, що метою тлумачення загальних принципів адміністративного судочинства є, насамперед, наповнення загальних принципів адміністративного судочинства правильним, конкретним та зрозумілим змістом для цілей їх застосування до тих чи інших суспільних відносин, що складаються під час здійснення адміністративного судочинства, видається доречним нагадати, що під час тлумачення засад адміністративного судочинства, поруч із іншими факторами, що є важливими для одержання належного уявлення про їх зміст за конкретних обставин, має враховуватись їх загальний характер, притаманне їм абстрактне ціннісне наповнення, всеосяжна дія та основоположне значення для адміністративного судочинства. Вищенаведене має визначальне значення для обрання шляхів використання тих чи інших способів тлумачення для інтерпретації загальних принципів адміністративного судочинства.

Розмірковуючи над зазначеним, вважаємо за доцільне навести міркування О.М. Юхимюк про те, що система права завжди має бути впорядкованою. Між нормами права, що належать до цієї системи права, формуються змістовні зв'язки, що дає змогу впорядкувати цілісно такі норми. Упорядкуванню норм права в цілісну систему у т. ч. сприяють принципи права [239, с. 223]. Слід погодитись із вченою щодо необхідності врахування системоутворюючої ролі принципів права при здійсненні їх тлумачення. У цьому зв'язку слушною видається думка Т.В. Котяй з приводу сприяння системного способу тлумачення тому, що юридично різнорідні правові норми здатні регулювати відносини системно та комплексно. Зміст норми права в системному тлумаченні з'ясовується на основі визначення її місця в нормативно-правовому акті, встановлення внутрішньогалузевих зв'язків і міжгалузевих смислових зв'язків з іншими нормами права, правовими інститутами тощо. Запорукою ж успішного системного тлумачення є логічно витримана, внутрішньо узгоджена, послідовна в проведенні своїх принципів система права в цілому, до побудови якої повинен прагнути законодавець [240, с. 113]. Разом із тим слід зазначити, що саме недосконалість законодавства, обумовлена неминучими чинниками, пов'язаними з його природою, диктує необхідність тлумачення, так само як і зумовлює необхідність існування принципів в певній галузі права, які б надали їй нормам та інститутам системний характер.

Досліджуючи питання про способи тлумачення загальних принципів адміністративного судочинства, вважаємо за необхідне також виходити із того, що з огляду на призначення судочинства взагалі та адміністративного судочинства зокрема, його принципи належить тлумачити з урахуванням необхідності ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень, оскільки саме це і є завданням адміністративного судочинства. Отже, з огляду на викладенні вище думки, вихідною засадою тлумачення принципів адміністративного судочинства має бути врахування їх системоутворюючого зв'язку та їх функціонального навантаження.

Зазначене зумовлює необхідність окремого дослідження тлумачення загальних принципів адміністративного судочинства, оскільки останні, на відміну від інших норм права, покликані забезпечувати єдність правового регулювання, таким чином створюючи «контекст», в рамках якого здійснюється тлумачення норм адміністративного судочинства. Ця функція зумовлює зміщення акценту тлумачення із визначення текстуального змісту правового положення на ціннісні аспекти правової системи в цілому і завдання адміністративного судочинства зокрема.

Питання особливостей тлумачення правових принципів неодноразово було предметом наукового дослідження, зокрема праць таких вчених, як О.Г. Крижова, М.П. Молибога, О.В. Капліна та ін.

Так, суддя О.Г. Крижова, досліджуючи роль принципу верховенства права у практиці ЄСПЛ, зазначає, що точний зміст принципу верховенства права досі не встановлений ні у теорії, ні у практиці. Однак принцип верховенства права доволі часто широко тлумачиться через виділення його окремих складових («інтегральний» підхід), зокрема через вісім таких елементів: 1) доступність закону (у тому значенні, що закон має бути зрозумілим, чітким та передбачуваним); 2) питання юридичних прав мають бути вирішені нормами права, а не на основі дискреції; 3) рівність перед законом; 4) влада має здійснюватися у правомірний, справедливий та розумний спосіб; 5) права людини повинні бути захищені; 6) повинні бути забезпечені засоби для розв'язання спорів без надмірних матеріальних втрат чи надмірної тривалості; 7) суд має бути справедливим; 8) дотримання державною як її міжнародно-правових зобов'язань, так і тих, що зумовлені національним правом [241, с. 545]. Ці твердження щодо неможливості вичерпного встановлення змісту принципу верховенства права слід, на нашу думку, розглядати як універсальну характеристику правових принципів в цілому, оскільки вони, на відміну від інших норм права, не встановлюють конкретне правило поведінки на певну, заздалегідь визначену в диспозиції правової норми ситуацію, а «задають» ціннісний орієнтир для вирішення ситуацій, вирішення яких на підставі правових норм або неможливе в силу їх суперечності, або ж призведе до порушення цінностей, властивих правовій системі в цілому.

У зв'язку із цим слід зазначити, що тлумачення правових принципів наразі зводиться, у т. ч. у практиці ЄСПЛ, до перерахування компонентів, які, згідно з уявленнями суду про право та цінності, визначають зміст тлумаченого принципу на момент прийняття рішення.

Подібним чином М.П. Молибога характеризує і зміст основного документу, що містить принципи регулювання суспільних відносин в Україні – Конституції України. Так, вчений звертає увагу на те, що Конституцію України, як правило, значно важче тлумачити, ніж звичайний закон. На думку вченого, це, насамперед, пов'язано з тим, що Конституція за своїм змістом є як юридичним, так і політичним документом. Вона має не тільки внутрішньодержавну, а й міжнародно-правову цінність. По суті, конституція – це компроміс різних сил, що беруть участь у її розробленні. Вона відображає результати політичної боротьби і закріплює рівень розвитку суспільних відносин, що становлять предмет її регулювання [242, с. 32].

Так само, як і конституція, правові принципи є відображенням стану правової думки на момент їх впровадження. Так, зокрема, принцип поділу влади з абсолютним відокремленням судів як гілки влади був посилений у вітчизняному законодавстві лише після того, як українська політико-правова думка дійшла висновку про недопустимість прокурорського нагляду за судовою владою та призначення судів політичними органами.

Таким чином, ще однією із особливостей тлумачення правових принципів слід вважати тісний взаємозв'язок між такими принципами та політичними цінностями, які закріплені в Конституції України і відображають стан розвитку правової культури суспільства.

Це підтверджується і тим, що конституція, здійснюючи роль принципів для законодавця, не врегульовує остаточно всі суспільні відносини, залишаючи простір для розсуду і наповнення правового регулювання більш детальним змістом, який, однак, не може їй суперечити. Зокрема, М.П. Молибога у цьому контексті зазначає, що, ухвалюючи конституцію, законодавець неодноразово свідомо залишав відкритими деякі питання врегулювання певних суспільних відносин для подальшого їх закріплення в законах або інших нормативно-правових актах [242, с. 32].

Так само, при встановленні або констатації правових принципів, законодавець не надає їх визначення з тим, щоб судова практика та юридична думка мали змогу наповнити їх конкретним змістом під час вирішення конкретних юридичних справ.

У свою чергу О.В. Капліна, досліджуючи правовий зміст принципів правозастосовчого тлумачення, вказує на те, що вказані принципи – це найбільш загальні основні керівні засади, що справляють організуючий, орієнтуючий та інформаційний вплив на розумові операції, які зумовлюють процес тлумачення норм кримінально-процесуального права, що в кінцевому підсумку забезпечує адекватне розкриття смислу норми права, ефективність правотлумачної діяльності й подальшого правозастосовного процесу [243, с. 288].

Підсумовуючи стан дослідження вченими особливостей тлумачення правових принципів, в порівнянні із діяльністю щодо тлумачення інших правових норм, слід вказати, що хоча й відсутнє цілісне вчення про тлумачення правових принципів, юридична наука єдина в розумінні їх ролі і, у зв'язку із цим, наявні праці вірним чином характеризують особливості такого тлумачення, зокрема щодо тісного зв'язку правових принципів із політичним та культурним станом розвитку суспільства, гнучкість у їх визначенні та мету такого тлумачення, якою є не тільки й не стільки врегулювання конкретних відносин, а здійснення організуючого впливу на правотворчість, тлумачення права та правозастосування.

Подібну роль, але у вужчій сфері застосування, відіграють і принципи правосуддя. Дослідженню зазначеної проблематики присвятили свої праці як українські, так і зарубіжні науковці. Більш того, принципи правосуддя є предметом постійної уваги зі сторони таких установ, як ЄСПЛ і Верховний суд, у зв'язку із чим зазначеній сфері властива наявність значного обсягу матеріалу.

На нашу думку, ключовим аспектом, на який належить звернути увагу в межах цього дослідження, є особливості тлумачення принципів правосуддя. Незважаючи на те, що відсутнє будь-яке узагальнення особливостей тлумачення таких принципів, вважаємо за необхідне підсумувати деякі наукові думки та судові рішення з цього приводу із тим, щоб навести власні висновки та надати відповідні рекомендації.

Так, Л.В. Баєва та П.Г. Назаренко, аналізуючи класифікацію принципів судової влади в Україні, зазначають, що принципи судової влади визначені як загальні правові положення, що відображають функціональне призначення суду в суспільстві, сприяють досягненню завдань, які стоять перед ним, окреслюють структурну побудову судової системи і процедури відправлення правосуддя. Вони прямо закріплені в конституційних та інших нормативно-правових актах або впливають з їх змісту та правової природи самої судової влади. Правову природу принципів судової влади розкрито через їх основні характеристики: вони відображені в найзагальніших правових нормах, закріплюють або регулюють усі правовідносини, що утворюються в процесі організації і діяльності судової влади, обслуговують зміст інших норм законодавства, що забезпечують дію юридичних механізмів реалізації принципів судової влади, виступаючи різновидом принципів права, зокрема таких, які регламентують організацію та діяльність органів державної влади й акумулюють у собі всі їх сутнісні риси [244, с. 20]. Таке розуміння місця принципів судової влади зумовлює особливості їх тлумачення та встановлює межі застосування принципів із тим, щоб уникнути наповнення принципів викривленим змістом. Вчені справедливо стверджують про те, що місце принципів судової влади у системі принципів права зумовлюється тим, що їх дія поширюється на організацію судової системи й на регламентацію процедури судового розгляду справ. Більшість із них є міжгалузевими, оскільки обов'язок їх забезпечення з боку держави впливає з конституційного положення про захист прав і свобод людини, тобто поширюється він на весь процес реалізації судової влади [244, с. 20].

Зазначене дозволяє стверджувати, що принципи здійснення адміністративного судочинства ґрунтуються на принципах здійснення судочинства в цілому, маючи, водночас, певні особливості.

У зв'язку із наведеним, досліджуючи особливості тлумачення принципів адміністративного судочинства, належить не оминати увагою загальні принципи судочинства. Через це вважаємо вельми доречним посилання на судову практику, яка відноситься до інших галузей права, за умови, що така судова практика розкриває особливості тлумачення принципів судочинства.

Прикладом подібного судового рішення слід вважати Постанову ВП ВС від 11 грудня 2019 р. у справі № 536/24-75/14-к, в якій, вирішуючи питання кримінального судочинства, суд встановив загальне правило щодо тлумачення процесуальних норм, пославшись на принципи кримінального судочинства, зазначивши, що важливим під час тлумачення норми є також використання функціонального способу, тобто яким чином норма повинна реалізовуватись і які ризики можуть виникнути у процесі її застосування. Функціональний спосіб тлумачення норм права ґрунтується на знаннях факторів та умов, у яких функціонує, діє та застосовується норма права, що тлумачиться. Адже норма права не є чимось формально-теоретичним, а призначена насамперед для забезпечення потреб практики правозастосування [245].

Розвиваючи зазначену думку, суд пов'язав застосування нового способу тлумачення із необхідністю досягнення цілей кримінального провадження і реалізації його принципів, вказавши, що наслідком ігнорування певних способів тлумачення норм, зокрема, функціонального, системного, порівняльного, може стати також превалювання формального підходу (форми) до розуміння над змістом (суттю) обставин кримінального провадження, які мають бути досліджені всебічно, повно та неупереджено для дотримання засади законності, передбаченої ст. 9 КПК України... Системний метод передбачає аналіз цієї норми у взаємозв'язку з іншими, пов'язаними з нею нормами, насамперед з нормою ст. 2 КПК України, яка визначає завдання кримінального провадження [245]. Таким чином, за підсумками розгляду цієї справи, ВП ВС визначила, що принцип повного, всебічного та неупередженого дослідження обставин кримінального провадження може, зокрема, слугувати підставою для висновку про те, що прокурор має право доручити вручення підозри слідчому, хоча норма, яка безпосередньо регулює такі відносини при її буквальному розумінні встановлює прямо протилежне правило.

Виходячи із зазначеного вище прикладу, слід вказати, що ВП ВС не тільки встановила, що принципи судочинства мають пріоритет над конкретними нормами, але і наповнила загальні положення КПК України конкретним змістом у зв'язку із досліджуваними

положеннями законодавства. Такий підхід фактично означає, що ВП ВС вважає за важливе під час тлумачення принципів судочинства керуватись ціннісними критеріями (зокрема, необхідність належного встановлення обставин кримінального провадження), а не текстом норми права, оскільки ані ст. 2, ані ст. 9 КПК України не регулювали, до прийняття зазначеного рішення, питання вручення повідомлення про підозру.

Осмисливши наведене, вважаємо, що подібний підхід до тлумачення є правильним, оскільки у зв'язку із загальними формулюваннями, які вживаються при встановленні принципів судочинства, їх тлумачення лінгвістично-синтаксичним методом фактично унеможливило їх застосування і перетворює принципи судочинства в декларації, що суперечить не тільки завданням адміністративного процесу в цілому, але і вимогам Конституції, на розвиток положень якої і було прийнято відповідне галузеве законодавство.

Наведене вище дозволяє стверджувати, що звичайний алгоритм тлумачення, який застосовується до визначення змісту певних правових норм, має особливості у застосуванні до діяльності із тлумачення загальних принципів адміністративного судочинства.

З метою ілюстрації зазначеної відмінності вважаємо за необхідне звернутись до дослідження Д.М. Михайловича, який вказував, що після аналізу існуючих в теорії права підходів щодо кількості способів тлумачення та послідовності їх використання, автором зроблено висновок про те, що існує певний «алгоритм тлумачення», який схематично має наступний вигляд: «граматичне тлумачення – логічне тлумачення – системне тлумачення – телеологічне тлумачення – історичне тлумачення» [147, с. 9–10]. Однак, обміркувавши твердження вченого, схилиємось до думки про те, що цей алгоритм має закріплювати дещо іншу послідовність у випадку тлумачення принципів адміністративного судочинства, оскільки мета кожного окремого способу тлумачення і послідовність встановлення змісту правового принципу буде зворотною.

Так, відповідно до тверджень Д.М. Михайловича, граматичне тлумачення є первинним етапом інтерпретації нормативного припису, оскільки правові норми завжди об'єктивуються за допомогою

певної мови. У процесі пізнання права ми, перш за все, маємо справу не з юридичною реальністю, а зі знаками її вираження. Тому важливо спочатку встановити зміст слів та словосполучень, з яких складається нормативний припис, та визначити їх взаємозв'язок у відповідності з правилами морфології, синтаксису та пунктуації [147, с. 9–10]. На наше переконання, цей спосіб тлумачення покликаний не встановити зміст правового припису, а обмежити довільне застосування цінностей, які відображає принцип. Іншими словами, граматичне тлумачення, як і логічне, застосовується як прикінцевий крок у алгоритмі з метою обмеження результату тлумачення і уникнення надмірної свободи розсуду та довільного тлумачення загальних принципів адміністративного судочинства під час правозастосування.

Щодо логічного тлумачення, то воно, на думку науковця, дозволяє перевірити результати граматичного тлумачення з точки зору формальної логіки, а також сприяє розкриттю реального змісту нормативного акту при неповноті або недостатній ясності останнього [147, с. 9–10]. Цей спосіб тлумачення видається незастосовним до принципів судочинства з огляду на те, що правові принципи за своєю природою не можуть самостійно забезпечити вичерпне, чітке та зрозуміле правове регулювання.

Наступним кроком системного тлумачення вчений наводить з'ясування змісту норми права шляхом виявлення її типових функціональних зв'язків з іншими нормами (загальні і спеціальні, посилкові і бланкетні, норми загальної та особливої частини кодексу тощо) [147, с. 9–10]. Вважаємо, що цей спосіб тлумачення є основним під час визначення змісту принципу адміністративного судочинства, однак має полягати у з'ясуванні зв'язків такого принципу із принципами вищого рівня, як-то принципами судочинства, відображеними в Конституції України, чи загальноправовими принципами.

Наступним кроком у визначенні змісту норми права відповідно до концепції Д.М. Михайловича є телеологічне тлумачення, яке спрямоване на дослідження мети, з якою було видано відповідний нормативно-правовий акт, що сприяє поглибленню аналізу його змісту [147, с. 9–10]. Висловлюючи позицію стосовно телеологічного

тлумачення, вважаємо, що цей спосіб тлумачення є одним із основоположних при здійсненні тлумачення принципів судочинства, з огляду на окреслений вище тісний взаємозв'язок принципів судочинства із цінностями.

Заключним способом тлумачення, який завершує алгоритм тлумачення, розроблений Д.М. Михайловичем, є історичне тлумачення, яке розглядається як факультативний спосіб, оскільки використовується лише тоді, коли для встановлення дійсного змісту нормативного припису необхідно звернутися до соціально-політичних обставин його прийняття, змісту попереднього нормативного акта та до інших відповідних «зовнішніх джерел» – альтернативних проектів, пояснювальних записок, доповідей, виступів депутатів тощо [147, с. 9–10]. Коментуючи бачення використання цього способу тлумачення, зауважимо, що слід зважати на особливість правових принципів, для встановлення змісту яких історичне тлумачення є одним із досить важливих способів тлумачення. Зазначене твердження спостерігається в діяльності судових установ, які системно займаються тлумаченням правових принципів – ЄСПЛ та КСУ.

Отже, слід зазначити, що однією із особливостей тлумачення загальних принципів адміністративного судочинства є властивий правовим принципам і відмінний від інших правових норм порядок тлумачення, який передбачає, перш за все, з'ясування правового, політичного та історичного контексту тлумачення для встановлення цінності, на утвердження якої встановлений правовий принцип, після чого обмеження дискреції за допомогою граматичного та логічного тлумачення.

Продовжуючи наукове опрацювання особливостей тлумачення загальних принципів адміністративного судочинства, вважаємо за необхідне звернути увагу на правила, які регулюють діяльність із тлумачення цих принципів з огляду на їх особливу роль в системі права.

З цього приводу у своїй монографії щодо тлумачення Конституції та законів України Ю.М. Тодика вказував, що діяльність із тлумачення правових норм має здійснюватися на підставі наступних принципів:

- 1) принцип демократизму;
- 2) принцип науковості;

- 3) принцип точності і ясності діяльності із тлумачення;
- 4) принцип єдності теорії і практики діяльності із тлумачення;
- 5) принцип правоконкретизуючої діяльності із тлумачення [213, с. 81–86].

Вважаємо за доцільне стисло окреслити зміст зазначених принципів та їх роль у діяльності із тлумачення принципів адміністративного судочинства у зв'язку із особливостями, що були викладені вище.

Так, на думку вченого, принцип демократизму застосовується до неофіційного тлумачення і полягає у тому, що кожен має рівні можливості висловити свою думку з приводу права [213, с. 81]. На нашу думку, дослідження зазначеного принципу не входить до предмету цього дослідження, хоча і слід зауважити, що широка професійна дискусія, присвячена принципам адміністративного судочинства, не тільки впливає на судову практику, але й на позицію юридичної спільноти в цілому. Яскравим прикладом цього явища є дискусія щодо змісту принципу офіційного з'ясування всіх обставин адміністративної справи і його співвідношення та взаємодії із принципом змагальності. Так, як результат розвитку правової доктрини та безперервного фахового юридичного обговорення, все частіше адміністративні суди схиляються до позиції, згідно з якою кожна сторона має право і обов'язок навести докази, які вважає за необхідне, і суд не повинен втручатись в цей процес шляхом витребування доказів на власний розсуд. Цій позиції сприяє і закріплення принципу змагальності як загального принципу правосуддя в Конституції України.

Другим принципом тлумачення, який наводить Ю.М. Тодика, є принцип науковості тлумачення норм права, який полягає у врахуванні інтерпретаторами висновків науки в діяльності щодо тлумачення правових приписів [213, с. 83]. На нашу думку, цей принцип набуває особливого значення під час тлумачення правових принципів, оскільки останні, будучи менш придатними для граматичного чи логічного тлумачення, водночас мають ціннісний і концептуальний зміст, у зв'язку із чим звернення до наукових позицій під час їх тлумачення є не тільки виправданим, але і необхідним. Такі випадки неодноразово зустрічаються в судовій практиці зарубіжних країн,

особливо країн англо-саксонського права, в яких суди вирішують справи не тільки на підставі конкретно визначених норм права, але і його принципів та засад, з урахуванням позиції юридичної науки з цього приводу.

Так, формуючи свою позицію щодо одностатевих шлюбів у справі *Obergefell et al. v. Hodges, Director, Ohio Department of Health, et al* Верховний Суд США посплався не тільки на праці Конфуція та Цицерона, але і, наприклад, на праці англійських правників [246, с. 3, 6–7].

У зв'язку із цим слід вказати, що роль наукового тлумачення визнає і ЄСПЛ, який в п. 45 Рішення у справі «Воловік проти України» вказав на те, що національні суди мають обирати такі способи тлумачення, які можуть включати акти законодавства, відповідну практику, наукові дослідження тощо [235].

Наступним принципом тлумачення норм права Ю.М. Тодика визначає принцип точності і ясності діяльності із тлумачення, під яким вчений пропонує розуміти якість з'ясування і роз'яснення правових норм суб'єктами їх інтерпретації. Особлива роль в цьому відводиться граматичному, логічному і систематичному тлумаченню [213, с. 84].

У цьому зв'язку вважаємо за необхідне звернути увагу на те, що, як зазначалось вище, діяльності із тлумачення правових принципів в цілому і принципів адміністративного судочинства зокрема властива особливість, пов'язана із досить гнучким формулюванням їх змісту.

З цього приводу вчений зазначає, що принцип точності і ясності тлумачення із неоднаковим ступенем суворості дотримується під час офіційного, професійного та буденного тлумачення. Наприклад, КСУ, органам конституційної юрисдикції інших країн СНД нерідко доводиться тлумачити такі терміни, як «законодавство», «суверенітет», «компетенція», «державна мова», «офіційна мова», «мова міжнародного спілкування», «посадова особа» і т. д. [213, с. 84]. Йдеться про те, що шановний вчений визнає, що під час тлумачення Конституції і подібних до неї положень, які встановлюють правові принципи, можливості щодо досягнення точності і ясності в тлумаченні правових положень дещо обмежені.

Разом із тим, оскільки основоположним принципом правової системи України є принцип верховенства права, таке тлумачення не повинне розвиватись революційним й непередбачуваним з огляду на необхідність дотримання вимоги правової визначеності.

Отже, під час тлумачення принципів адміністративного судочинства належить як утриматись від вичерпних формулювань, які можуть перетворити принципи на «формальні», так і утриматись від надмірної гнучкості, яка б порушила вимоги правової визначеності, на чому наголошувалось у попередніх частинах даного дослідження.

Далі Ю.М. Тодика звертається до принципу єдності теорії і практики діяльності із тлумачення, який полягає у тому, що тлумачення як результат інтелектуальної діяльності має бути введено в практику нормотворчою та правозастосовною діяльністю відповідних суб'єктів права [213, с. 85].

На наш погляд, зазначений принцип слід врахувати в діяльності із тлумачення принципів адміністративного судочинства таким чином, щоб результати тлумачення мали практичний сенс і могли бути втілені в судову практику, а не мали виключно абстрактний характер без прикладного значення. Іншими словами, дослідження принципів адміністративного судочинства повинно мати прикладний нормотворчий чи правозастосовний, а не тільки теоретичний характер.

Вчений не розкриває зміст принципу правоконкретизуючої діяльності із тлумачення в своїй праці [213, с. 86]. Разом із тим, його зміст видається очевидним, оскільки він відповідає меті тлумачення як інтелектуальної діяльності.

У зв'язку із особливою природою правових принципів, вважаємо за доречне звернутись також до деяких теоретичних положень дослідження У.З. Коруц, присвяченого концепції «живого дерева» в тлумаченні Конвенції з прав людини і основоположних свобод [227, с. 45]. Як зазначає вчена, без застосування принципів прецедентного права неможливо було б забезпечити ефективну дію Конвенції 1950 р., більшість основних положень якої сформульовано в надто абстрактній формі. Лише послідовний розвиток практики Стразбурзького суду дає можливість усунути загрозу неоднозначного

розуміння змісту основних прав і свобод людини й появи «подвійних стандартів» [227, с. 46].

У цьому зв'язку слід відзначити, що положення принципів адміністративного судочинства, які також сформульовані в найбільш абстрактній формі, так само несуть ризик неоднозначного розуміння і подвійних стандартів. Належить відмітити роль Верховного Суду у встановленні еволюційним шляхом, через свої рішення та правові позиції, змісту таких принципів. З огляду на відсутність (з причин означених вище) чітких та вичерпних формулювань змісту принципів адміністративного судочинства, лідерство вищої судової установи має особливе значення в питаннях тлумачення принципів адміністративного судочинства.

Як влучно У.З. Коруц процитувала з цього приводу Рене-Жан Дюпюї: «...несказане право відображається в сказаному праві для того, щоб розкритись в писаному праві». Це «несказане» право, зрозуміло, впливає із судового тлумачення Судом та Комісією норм Конвенції. Саме внаслідок такого тлумачення з'явилося *corpus juris*, що стосується всіх галузей права: конституційного, кримінального, цивільного й адміністративного [227, с. 46].

Іншими словами, загальні принципи адміністративного судочинства в розумінні, в якому вони тлумачаться і застосовуються судами, являють собою основу адміністративного судочинства і, водночас, з огляду на їх конституційну природу, є подібними до принципів інших галузей судочинства з урахуванням властивих адміністративному судочинству особливостей. Фактично мова йде про динамічне тлумачення норм права, яке передбачає їх розвиток без внесення змін до їх змісту.

Зокрема, У.З. Коруц вказує, що поширеною є ідея, що саме Європейська Конвенція про захист прав та основоположних свобод людини, текст якої складно змінити, потребує саме динамічного тлумачення. Це пояснюється тим, що без творчого «пристосувального тлумачення», такі документи перестають виконувати свої головні функції, застарівають, гальмують розвиток суспільства. В західній літературі часто використовують термін «живе дерево Конституції» для підкреслення того, що зміст конституції може змінюватись природньо,

від епохи до епохи, за незмінності самого тексту конституції. Термін «живий конституціоналізм» або використовуваний Європейським судом у відношенні Європейської конвенції з прав людини термін «живий інструмент» ймовірно походять з рішення Верховного Суду Канади, автор якого Лорд Сенкі назвав Конституцію «живим деревом, що може рости та розвиватись до своїх природних меж» [227, с. 47].

На нашу думку, застосування подібного підходу до тлумачення будь-яких норм права в межах континентальної системи права не є виправданим, оскільки фактично означатиме перехід до прецедентної системи права і створить конституційно-правовий конфлікт між законодавчою та судовою гілками влади.

Водночас, зазначене вище слід вважати підтвердженням тези про те, що під час здійснення тлумачення правових положень із широким, абстрактним змістом, як-то положень Конституції чи загальних принципів адміністративного судочинства, належить розуміти, що сукупність таких принципів є живим інструментом і, відповідно, може змінюватись і еволюціонувати із плином часу, водночас зберігаючи внутрішню єдність і стабільність.

З огляду на наведене вважаємо, що динамічне тлумачення має важливе значення в діяльності щодо тлумачення принципів адміністративного судочинства як одна із засад такої діяльності, що становить собою особливість тлумачення зазначених принципів відносно інших норм адміністративного судочинства.

Подібної думки дотримується й І.Д. Сліденко, який, аналізуючи питання тлумачення Конституції, зазначав, що тлумачення конституції є ідеальною альтернативою внесення до неї змін, оскільки процедура внесення змін до конституції майже завжди досить складна. Крім того, часті зміни конституції підривають її авторитет як основного закону держави, та є несприятливим фактором щодо стабілізації держави та суспільства. Тлумачення конституції допомагає ліквідації однієї з основних рис конституції – розходження фактичної та юридичної конституцій, гармонізуючи при цьому текст основного закону та реалії державного і суспільного життя. Непрямим наслідком цього факту є розрішення парадоксу «сталості/мінливості» конституції [247, с. 15].

Подолання зазначеного вище парадоксу є однією із ключових умов, які мають бути виконанні для того, щоб тлумачення принципів адміністративного судочинства можна було вважати ефективним та таким, що забезпечує реалізацію зазначених принципів у правозастосовній діяльності.

Окремо вважаємо за необхідне звернути увагу на таку відмінну характеристику принципів адміністративного судочинства від інших правових норм, як неможливість застосування до них правил про врегулювання колізій.

Як вказує О.В. Москалюк, колізія норм права є нетиповою ситуацією правозастосування, що вимагає від правозастосовувача комплексу дій, спрямованих на правильний вибір правової норми. Подолання колізії відбувається шляхом використання низки критеріїв. Для позначення процесу подолання колізій корисною є категорія «механізм подолання колізій норм права». Це обумовлюється тим, що для подолання колізій існує потреба встановлення ієрархії критеріїв вибору правової норми, яка повинна мати системний і логічно обґрунтований характер. Знаючи місце кожного з колізійних критеріїв у механізмі подолання колізій, суб'єкт вибору правової норми матиме уявлення про пріоритетність певного критерію, що дасть йому змогу зробити правильний вибір правової норми. Механізм подолання колізій включає такі елементи, як: 1) колізійна норма; 2) колізійні принципи; 3) принципи права [248, с. 15].

Іншими словами, під подоланням колізії в праві науковець розглядає дії суб'єкта правозастосування щодо вибору норми права, яка має бути використана для врегулювання ситуації, на підставі певного набору критеріїв, які мають внутрішню ієрархічну структуру.

Водночас, слід вказати на те, що принципи адміністративного судочинства завжди перебувають у певній суперечності, як, наприклад:

1) принцип змагальності та офіційного з'ясування усіх обставин у справі;

2) принципи гласності і відкритості судового процесу та його повного фіксування технічними засобами та принципи поваги до приватного та сімейного життя людини, забезпечення національної безпеки і оборони тощо;

3) принцип рівності перед судом та законом та презумпція винуватості суб'єкта владних повноважень в адміністративних справах про протиправність його рішень, дій чи бездіяльності;

4) принцип права на оскарження судового рішення та принцип процесуальної економії та оперативного вирішення судових справ тощо.

Разом із тим, оскільки кожен із зазначених вище принципів існує з метою захисту певних цінностей, які законодавство покликане забезпечити, може виникнути конфлікт принципів різного спрямування.

Наприклад, під час вирішення питання про розгляд справи в закритому судовому засіданні суд має, у т. ч., керуватись принципом гласності та доступності судового розгляду і встановити, чи вимагає такий принцип проведення засідання у відкритій формі з метою забезпечення доступу суспільства та зацікавлених осіб до інформації про хід судового засідання. Водночас, положення ч. 8 ст. 10 КАС України, з метою захисту інших цінностей, встановлюють, що розгляд справи у закритому судовому засіданні проводиться у випадках, коли відкритий судовий розгляд може мати наслідком розголошення таємної чи іншої інформації, що охороняється законом, необхідності захисту особистого та сімейного життя людини, а також інших випадках, визначених законом [51].

Тобто, під час вирішення питання про розгляд справи у закритому судовому засіданні суд не вирішує остаточно питання про пріоритет одного принципу над іншим, чи одного набору цінностей над іншими, а визначає де, в кожному конкретному випадку, знаходиться межа, що визначає баланс таких інтересів і, відповідно, встановлює співвідношення конкуруючих принципів.

З огляду на це, під час вирішення питання про конкуренцію загальних принципів адміністративного судочинства, які регулюють одне й те саме питання, суду належить не застосовувати правила про колізійність норм права, вирішуючи яка з них має пріоритет над іншою, а, аналогічно діям ЄСПЛ, встановити наявність законного інтересу, який охороняється відповідними принципами, і визначити межу захисту зазначених конкуруючих інтересів. Зазначена

особливість обумовлена не тільки єдністю системи норм адміністративного судочинства, але і неможливістю на підставі чітко визначених критеріїв вирішити абстрактно питання про надання переваги одним інтересам, а не іншим. У зв'язку із цим вирішення питання співвідношення та балансу між конкуруючими принципами судочинства можливе лише в межах судової практики шляхом розв'язання конкретних спорів і застосування аналогії, подібної до практики правозастосування в країнах прецедентного права.

Підбиваючи підсумки дослідження способів тлумачення загальних принципів адміністративного судочинства, наведемо його основні висновки та рекомендації. Обираючи способи тлумачення загальних принципів адміністративного судочинства, слід зважати на їх системоутворюючий характер, їх абстрактне ціннісне наповнення та функціональне навантаження, пов'язане, насамперед, із визначенням змісту і спрямованості та забезпеченням єдності правового регулювання адміністративного судочинства. Це зміщує акцент тлумачення із визначення текстуального змісту правового положення до забезпечення якомога більш повного та правильного втілення у адміністративно-процесуальні відносини ціннісних аспектів правової системи та завдань адміністративного судочинства.

Способом тлумачення загальних принципів адміністративного судочинства є система прийомів і засобів, за допомогою яких суб'єкт тлумачення з'ясовує зміст загальних принципів адміністративного судочинства шляхом дослідження факторів, що можуть мати значення для одержання повного, точного та правильного уявлення про їх зміст та шляхи практичного застосування до відповідних конкретних суспільних відносин.

Основними способами тлумачення загальних принципів адміністративного судочинства є: системне (з'ясування змісту принципу у взаємозв'язку із контекстом, в якому він застосовується, та на основі встановлення його взаємозв'язків і місця в системі права); телеологічне (визначальним орієнтиром визнається мета, яка має досягатись із реалізацією принципу); історико-політичне (враховуються фундаментальні національні інтереси та цінності, принципи державної політики, спрямованість політичного та економічного

курсу на момент встановлення/санкціонування правового принципу); граматичне (з'ясовується смислове значення слів, словосполучень та речень, що зустрічаються в текстовому вираженні принципу, здійснюється їх синтаксичний і стилістичний аналіз, звертається увага на знаки пунктуації, з'єднувальні і розділові знаки тощо), логічне (застосовуються правила та прийоми формальної логіки, у т. ч. логічний аналіз понять, висновки за аналогією, доведення до абсурду, доказування від протилежного тощо).

Загальні принципи адміністративного судочинства мають тлумачитись за особливими правилами, за якими має з'ясовуватись правовий (системний та функціональний способи тлумачення), політичний та історичний контекст тлумачення (історичний спосіб тлумачення) для встановлення цінності, яка закріплюється та утверджується загальною засадою адміністративного судочинства, тоді як граматичний (формально-юридичний) та логічний способи тлумачення мають використовуватись винятково для виключення висновків, що є несумісними із буквальним змістом законодавчих формулювань принципів адміністративного судочинства та найбільш прогресивними уявленнями про цінності, що лежать в основі відповідних принципів.

Здійснюючи тлумачення загальних принципів адміністративного судочинства, належить як утриматись від спроб максимально конкретизувати їх зміст, так і не допускати надмірного абстрагування, що не дозволяє встановити конкретне правило, що впливає з тієї чи іншої засади, та оцінити положення законодавства про адміністративне судочинство, процесуальні дії та рішення на відповідність принципу адміністративного судочинства або належним чином мотивувати висновки з цього питання.

Під час вирішення питання про конкуренцію принципів адміністративного судочинства, які регулюють одне й те саме питання, суду належить не застосовувати правила усунення колізій норм права, а послуговуючись практикою та методикою ЄСПЛ, встановити наявність законного інтересу, який охороняється відповідними принципами, та визначити оптимальне співвідношення проявів таких принципів.

Розділ 3

ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА: ПІДХОДИ ДО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИМ СУДОМ З ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНИМИ АДМІНІСТРАТИВНИМИ СУДАМИ

Збагачуючи загальнофілософський та теоретико-правовий фундамент розуміння принципів адміністративного судочинства та належних шляхів їх застосування, особлива увага має бути приділена положенням прецедентного права ЄСПЛ, зважаючи на їх загальнообов'язковий та авторитетний характер, обумовлений не лише формально-юридичними міркуваннями, але й тим, що засади праворозуміння, яких дотримується ця міжнародна судова установа, широкою професійною юридичною спільнотою визнаються чи не найбільш прогресивними. Усвідомлюючи вищенаведене, вважаємо беззаперечною цінність дослідження матеріалів практики ЄСПЛ, що можуть бути корисними для вдосконалення закріпленого вітчизняним законодавством про адміністративне судочинство змістовного наповнення принципів адміністративного судочинства та для одержання більш повного й точного уявлення про те, яким має бути адміністративне судочинство, щоб відповідати цим принципам найбільшою мірою.

Основоположним джерелом стандартів здійснення адміністративного судочинства слугує ст. 6 Конвенції про захист прав людини

і основоположних свобод (далі – Конвенція) та практика її тлумачення та застосування ЄСПЛ. За змістом положень цієї статті кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення та публічно проголосить рішення. На доповнення до того, підозрюваний та обвинувачений у кримінальних провадженнях, відповідно до ст. 6 Конвенції, забезпечується додатковими правами, з-поміж яких: 1) вважатись невинуватим доти, доки вина не буде доведена в законному порядку; 2) бути негайно і детально поінформованим зрозумілою мовою про характер і причини обвинувачення; 3) мати час і можливості, необхідні для підготовки захисту; 4) захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або – за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя; 5) допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення; 6) якщо він не розуміє мови, яка використовується в суді, або не розмовляє нею, – одержувати безоплатну допомогу перекладача [122].

Обміркувавши вищевикладене, не видається очевидним, що стандарти справедливого судового розгляду поширюються на справи, що належать до юрисдикції адміністративних судів. Водночас, загальновідомим та підтвердженим багаторічною усталеною практикою ЄСПЛ є те, що за деяких обставин розгляд справ адміністративної юрисдикції може підпадати під «вирішення спору щодо прав та обов'язків цивільного характеру» за термінологією Конвенції.

Основа для цієї позиції була викладена у рішеннях ЄСПЛ середини-кінця минулого сторіччя. Зокрема, у справі «Рінгезайн проти Австрії» ЄСПЛ визначив, що галузева належність законодавства, яке застосовується під час «вирішення спору щодо прав та обов'язків цивільного характеру» (цивільне, господарське, адміністративне право тощо), та

участь у відповідних правовідносинах суб'єкта владних повноважень (прийняття ним оскаржуваного рішення тощо) не має значення («Рінгезайн проти Австрії», заява № 2614/65, п. 94) [249]. Наприклад, питання анулювання ліцензії суб'єкта господарювання, зважаючи на те, що відповідне рішення суб'єкта владних повноважень безпосередньо впливає на підприємницьку діяльність, мають бути врегульованими з дотриманням гарантій справедливого судового розгляду, у т. ч. забезпечення права на судовий захист («Traktörer Aktiebolag проти Швеції», заява № 10873/84, п. 43) [250].

Принагідно зауважимо, що, більше того, для цілей визначення сфери застосування конвенційних гарантій захід адміністративного примусу за природою та характером вважається рівнозначним кримінальним покаранням. Однак, зважаючи на незначну частку адміністративних справ, предметом спору у яких є законність та обґрунтованість кримінального покарання, оптимальним рішенням видається зосередитись на цивільно-правових аспектах та процесуальних гарантіях ст. 6 Конвенції у частині, що має значення для адміністративного судочинства.

Насамперед, для переконливого обґрунтування тверджень про поширення гарантій справедливого судового розгляду на справи адміністративної юрисдикції наведемо декілька основних категорій таких справ, спираючись на текст Керівництва щодо застосування ст. 6 Конвенції (цивільно-правовий аспект). Зокрема, ст. 6 Конвенції була визнана застосовною у справах про:

- скасування дозвільних документів, зокрема, дозволів на виконання будівельних робіт на підставі заяв організацій громадянського суспільства про порушення вимог природоохоронного законодавства, на право здійснення промислового рибальства, на носіння та застосування зброї (за обставинами справи заявники були внесені у базу даних осіб, що є потенційно небезпечними для суспільства);
- доступ до публічної інформації;
- дискримінаційність умов тендерних процедур публічних закупівель;
- реагування на порушення вимог природоохоронного законодавства;

– визнання протиправними нормативно-правового акта, індивідуального акта чи окремих його положень, дій або бездіяльності суб'єкта владних повноважень, якщо вони порушують право на повагу до приватного і сімейного життя, право на мирне володіння майном чи інші права, закріплені Конвенцією;

– право на одержання соціального забезпечення та стягнення обов'язкових внесків на соціальне забезпечення;

– питання прийняття, проходження та звільнення з публічної служби (відбір на посади публічних службовців; застосування дисциплінарних стягнень, що можуть вплинути на реалізацію права займатись професійною діяльністю, ділову репутацію та приватне життя; переведення; звільнення), крім випадків, коли національне законодавство не передбачає права публічного службовця на звернення до суду та це обмеження є обґрунтованим [251, с. 12–16].

Зважаючи на вищевикладене, маємо підстави охопити фокусом дослідження принципи адміністративного судочинства, що є найбільш загальними та знайшли своє закріплення як у Конвенції та практиці її тлумачення та застосування ЄСПЛ, так і у положеннях вітчизняного законодавства про адміністративне судочинство.

Насамперед, належна увага має бути приділена верховенству права як принципу права, який характеризується найвищим ступенем узагальнення (всеосяжність) та багатоскладовою структурою. Йдеться про те, що за класифікацією, яка має широке визнання як найбільш досконала, верховенство права включає законність; правову визначеність; заборону чинити свавілля; доступ до правосуддя, що здійснюється незалежними й неупередженими судами; дотримання прав людини; недискримінацію та рівність перед законом. Прагнення досягти наукових результатів із якомога більшим теоретичним та практичним значенням диктує необхідність зробити основний наголос на аспектах розуміння зазначеною міжнародною судовою установою найбільш важливих аспектів правової визначеності та доступу до правосуддя. Крім тих принципів, що традиційно вважаються серцевиною верховенства права, маємо намір розглянути принципи гласності і відкритості судового розгляду, а також процесуальну рівність та змагальність сторін.

Висвітлюючи першими уявлення про правову визначеність як складовий елемент верховенства права, перш за все, зазначимо, що це правове явище так само складається з декількох похідних від нього правових засад, серед яких для судочинства найбільш визначальними можна вважати стабільність і послідовність застосування норм права та обов'язковість судових рішень [252, с. 3].

Вимога про стабільність і послідовність застосування норм права лежить в основі, зокрема, висновку ЄСПЛ про те, що процесуальні правила призначені для забезпечення належного відправлення правосуддя та дотримання принципу правової визначеності, а також про те, що учасники судового провадження повинні мати право розраховувати, що ці правила застосовуватимуться. Нехтування судом чіткими та точними процесуальними правилами, що регулюють відправлення правосуддя, на дотримання яких законно розраховують учасники справи, є порушенням принципу юридичної визначеності та права на справедливий суд («Дія 97» проти України», заява № 19164/04, п. 47–49) [253]. Водночас, застосовуючи процесуальні норми, національні суди повинні уникати як надмірної гнучкості, яка призведе до анулювання вимог процесуального законодавства, так і надмірного формалізму, який може вплинути на справедливість провадження («ТОВ «Фріда» проти України», заява № 24003/07, п. 33) [254].

Зокрема, висловлюючи позицію про надмірний процесуальний формалізм у контексті процесуальних строків, ЄСПЛ визначив, що правова визначеність та належне відправлення правосуддя диктують необхідність забезпечувати дотримання передбачених законом процесуальних строків, однак у виняткових випадках має виявлятися гнучкість для того, щоб на порушення конвенційних вимог не обмежувався доступ до правосуддя. Наприклад, з належною уваженістю та стримано мають застосовуватись положення про строки за надзвичайних обставин, зокрема таких, як поміщення у психіатричний заклад, значно ускладнена можливість одержувати правову допомогу, попередня заява про намір звернутись із апеляційною скаргою тощо. Вирішуючи питання про наслідки пропущення строків, необхідно з'ясувати, чи є вони пропорційними їх цілям. Інше вважатиметься надмірним формалізмом та несумісним із

принципом практичного та ефективного застосування Конвенції («Марк Брауер проти Німеччини», заява № 24062/13, п. 42–43) [255].

З питання про значення порушення процесуальних правил про предметну юрисдикцію судів та підсудність зазначена міжнародна судова установа дотримується думки про те, що порушення судами положень про підсудність можна вважати «істотним недоліком», який підлягає виправленню під час перегляду судових рішень в порядку нагляду. Водночас, наприклад, якщо справа була розглянута судами попередніх інстанцій, наслідки судового рішення стосуються лише учасників у справі, судові рішення не суперечить іншим судовим рішенням, немає нагальної суспільної потреби, яка виправдовувала б відступ від правової визначеності. Скасування судового рішення за подібних обставин відбувається радше для правового пуризму, ніж для того, щоб виправити помилку, що має фундаментальне значення для судової системи («Громадське об'єднання «Сутяжник» проти Росії», заява № 8269/02, п. 37–38) [256]. Аналогічно до того, недопустимим визнається надмірний формалізм під час визначення відповідності процесуальних документів вимогам процесуального законодавства, як, наприклад, визнання неприйнятними касаційних скарг, у яких повністю не відтворюються встановлені апеляційним судом фактичні обставини, якщо вони є об'єктивно нескладними та достатньою мірою відображаються у оскаржуваних судових рішеннях, що додаються до касаційних скарг («Реклос і Давурліс проти Греції», заява № 1234/05, п. 25–28) [257].

Продовжуючи дослідження складових елементів правової визначеності, які безпосередньо визначають зміст та спрямованість адміністративного судочинства, зазначимо, що, крім стабільності і послідовності застосування норм права, таким складовим елементом є обов'язковість судових рішень.

Згідно з висновком, висловленим у доповіді Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанська комісія) про верховенство права, правова визначеність вимагає дотримання принципу *res judicata* («що вирішено – вирішено і не має переглядатися до безмежності»). Остаточні судові рішення національних судів не мають ставитись під сумнів та мають виконуватись, що може потребувати

допомоги з боку державних органів. Правові системи, у яких передбачається можливість анулювати остаточне судове рішення без переконливих підстав, пов'язаних з публічним інтересом, та протягом великих часових проміжків є несумісними з принципом правової визначеності [86]. Жодна зі сторін не має права домагатися перегляду остаточного і обов'язкового рішення лише з метою повторного слухання справи і постановлення нового рішення. Існування двох точок зору на один предмет не є підставою для нового розгляду. Відхід від цього принципу можливий лише тоді, коли він зумовлений особливими і непереборними обставинами («Устименко проти України», заява № 32053/13, п. 46) [258]. Аналіз практики ЄСПЛ показує, що зазначеними особливими і непереборними обставинами визнаються, зокрема, виправлення судових помилок та недоліків судочинства з урахуванням деяких розумних обмежень. Серед іншого, відновлення провадження через значний період часу шляхом поновлення строку на звичайне апеляційне оскарження за підстав, які не видаються переконливими (у т. ч. складне економічне становище перешкоджало сплатити державне мито), може порушити принцип юридичної визначеності, так само як і перегляд судового рішення в порядку нагляду. Більш переконливою підставою для поновлення строку на оскарження є неповідомлення сторін органами влади про прийняті рішення у їхній справі, однак навіть тоді можливість поновлення не буде необмеженою, оскільки сторони в розумні інтервали часу мають вживати заходів, щоб дізнатись про стан відомого їм судового провадження («Пономарьов проти України», заява № 3236/03, п. 41) [259]. Інакше кажучи, стандарти верховенства права вимагають зважувати та зіставляти конкуруючі цінності, якими є правова визначеність з одного боку та законність і справедливість – з іншого. Крім того, законність і справедливість може виправдати повторне відкриття або поновлення провадження навіть після спливу значного проміжку часу («Маргуш проти Хорватії», заява № 4455/10, п. 11) [260].

Таким чином, для того, щоб сторони у справі не несли надмірний тягар через процесуальний формалізм, застосуванню правил, що обмежують доступ до правосуддя або іншим чином негативно

відображаються на процесуальних можливостях сторін у справі та пов'язані з процесуальними формальностями, має передувати визначення співмірності цілей запровадження таких правил із наслідками для сторони у справі з урахуванням особливих обставин, що мають значення для вирішення відповідного питання, та докладним викладенням підстав, що обґрунтовують підсумковий висновок про застосування обмежувального процесуального правила або про альтернативний, більш сприятливий для сторони у справі шлях вирішення відповідного питання. Застосування формальних обмежувальних процесуальних правил без належного вивчення їх пропорційності із наслідками для сторін у справі з урахуванням усіх особливостей обставин справи має визнаватись неправомірним та, зважаючи на це, наукове співтовариство має запропонувати законодавчі рішення, що унеможливають одноманітне та немотивоване застосування формальних процесуальних правил та дозволять максимально урахувувати ситуації конкретних сторін у справі.

Наступною основоположною вимогою верховенства права, яка представляє значний інтерес з точки зору завдань даного дослідження, є забезпечення доступу до правосуддя.

За матеріалами доповіді Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанська комісія) про верховенство права доступ до правосуддя передбачає можливість особи оскаржити до суду дії та рішення державних органів, які суперечать її правам або інтересам. Життєво важливим визнається те, щоб судова система була наділена повноваженнями визначати, які закони застосовуються і є дійсними для конкретної справи, вирішувати справи про встановлення фактів і застосовувати закон до фактів, відповідно до належної, тобто достатньо прозорої і передбачуваної, методології тлумачення. При цьому, судова влада має бути незалежною і неупередженою [86]. Таким чином, з вимоги про забезпечення доступу до правосуддя випливає обов'язок держави встановити та гарантувати реалізацію права на судовий захист порушених прав, зокрема шляхом оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень, наділити суди достатнім обсягом повноважень для того, щоб зазначене право здійснювалось ефективно та було

інструментом реального поновлення у правах, а також організувати судову процедуру та судовий процес так, щоб суди були незалежними і неупередженими. Водночас, слід враховувати те, що право на доступ до правосуддя не є абсолютним та піддається певним обмеженням, які мають бути спрямованими на досягнення законних цілей пропорційними засобами, не підриваючи саму сутність права на доступ до правосуддя («Іванова та Івашова проти Росії», заяви № 797/14 і 67755/14, п. 42) [261].

Переходячи до дослідження окремих з вищевказаних обов'язків, насамперед, наведемо декілька правових позицій, у яких йдеться про принципovu можливість використати механізми судового захисту незвичним, але дієвим шляхом.

Перш за все, заслуговує на схвалення вищезгадана правова позиція ВП ВС щодо того, що громадське об'єднання із відповідним напрямом діяльності має право звернутися до суду з метою усунення порушень вимог екологічного законодавства користувачем ресурсів навколишнього природного середовища. Зверненням з таким позовом громадське об'єднання фактично реалізує повноваження органів державної влади, які мають здійснювати контроль за дотриманням природоохоронного законодавства, замінюючи тим самим органи державної влади у питанні здійснення контролю за дотриманням природоохоронного законодавства, що є підставою для висновку про те, що відповідні спори мають публічно-правовий характер, а, отже, мають вирішуватись в порядку адміністративного судочинства. В обґрунтування зазначеного твердження суд послався на Орхуську конвенцію (про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля), яка встановлює, що забезпечення дотримання екологічного законодавства – це не лише обов'язок природоохоронних органів, але й громадськості, яка також покликана відігравати цілком визначену роль, для чого сторони повинні гарантувати, щоб представники громадськості могли безпосередньо забезпечити дотримання закону в разі дій або бездіяльності як з боку приватних осіб, так і з боку державних органів (Постанова ВП ВС від 11 грудня 2018 р. у справі № 910/8122/17) [200].

Для вдосконалення практики судового правозастосування не менше значення має правова позиція ВП ВС у справі № 372/2904/17-ц, яка також є зразком абсолютизації забезпечення доступу до правосуддя, незалежно від формальних міркувань. У ній йдеться про те, що будь-які публічно-правові процедури, які з тих чи інших причин не завершені до закриття кримінального провадження (кримінальної справи), з моменту такого закриття втрачають кримінальний процесуальний характер, а арешт майна у такому разі з заходу забезпечення кримінального провадження перетворюється на неправомірне обмеження права особи користуватися належним їй майном. Зважаючи на це, суд дійшов висновку про те, що скасування арешту майна, накладеного слідчим у кримінальній справі, після закриття справи не пов'язане з оцінкою правомірності застосування органом досудового слідства такого заходу, а необхідність прийняття відповідного рішення є безспірною й безальтернативною з огляду на припинення кримінальних процесуальних правовідносин. Вирішення зазначеного питання судом у порядку цивільного судочинства не призведе до заміщення ним функцій суду кримінальної юрисдикції і не може завдати шкоди інтересам кримінального провадження, особливо з урахуванням тривалого часу, що минув після закриття справи, істотних організаційних і кадрових змін, що в подальшому відбулися у правоохоронних органах (Постанова ВП ВС від 15 травня 2019 р. у справі № 372/2904/17-ц) [262].

Осмысливши наведене, відзначимо, що закріплення найвищим судом у вітчизняній судовій системі за громадськими об'єднаннями права на позов, продиктований суспільним інтересом, діючи як рівноцінний компетентним державним органам носій влади народу, є прогресивним кроком з точки зору утвердження демократичних засад управління суспільними справами та розвитку громадянського суспільства. Водночас, нагальною є необхідність запровадження системних законодавчих нововведень, що утворять цілісний механізм для подібних звернень, оскільки інакше розширення доступу до правосуддя може спричинити дезорганізацію системи правосуддя. Наприклад, видається очевидним те, що зазначене матиме місце, якщо державний природоохоронний орган та декілька громадських

об'єднань із природоохоронним напрямом діяльності почергово подаватимуть позов до певного суб'єкта господарювання про той самий предмет і з тих самих підстав, що потребує встановлення тих самих фактичних обставин. Правила про преюдицію та про відмову у відкритті провадження в адміністративній справі у чинній редакції за зазначених обставин не підлягають застосуванню та є непридатними для правового регулювання відповідних відносин.

Також, схилиємось до думки про те, що дотримання положень процесуального законодавства про предметну юрисдикцію судів не має бути самоціллю та за обставин, коли судові рішення є правильним по суті і законним, незважаючи на ухвалення його з порушенням правил про предметну юрисдикцію, воно не може бути скасованим судом касаційної інстанції. Видається виваженим рішення залишити контроль за дотриманням положень процесуального законодавства про предметну юрисдикцію судам першої та апеляційної інстанції, провадження у яких відбувається у менш тривалі строки та спричиняє менше пов'язаних з цим втрат учасникам судового розгляду.

Далі, розмірковуючи над наділенням судів достатнім обсягом повноважень для того, щоб право на судовий захист порушених прав здійснювалось ефективно та було інструментом реального поновлення у правах, перш за все, констатуємо, що за сучасних реалій прийнято вважати, особливо у контексті адміністративного судочинства, що юрисдикція судів обмежується дискреційними повноваженнями суб'єктів владних повноважень.

Вихідним положенням конвенційних стандартів із зазначеного питання є те, що для визначення цивільних прав та обов'язків у розумінні Конвенції суд повинен мати юрисдикцію для розгляду та вирішення усіх питань права та фактів, що мають значення для справи. За практикою ЄСПЛ вимога про «повну юрисдикцію» судів буде задоволеною, якщо відповідний суд забезпечувався «достатніми повноваженнями» або здійснив «достатній перегляд» матеріалів справи. При цьому, ЄСПЛ не вважає неприйнятним сучасний адміністративно-правовий і управлінський контекст, а саме те, що обмеженим є обсяг судового контролю адміністративних судів над

фактами, що слугували основою для оскаржуваних рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень у країнах-членах Ради Європи, а адміністративні суди здебільшого перевіряють дотримання законодавства під час адміністративних проваджень, а не вирішують питання фактів, від яких залежало оскаржуване рішення, дія чи бездіяльність суб'єкта владних повноважень. ЄСПЛ визнає, що ст. 6 Конвенції не покликана гарантувати доступ до суду, який може замінити судовим рішенням позицію або адміністративне рішення суб'єкта владних повноважень. Натомість, ЄСПЛ завжди підкреслював, що має виявлятися повага до позицій та рішень суб'єкта владних повноважень, насамперед тих, що зачіпають вузькоспеціалізовані питання права («Рамос Нунесш де Карвальйо та інші проти Португалії», заяви № 55391/13, 57728/13 та 74041/13, п. 176–179) [263].

Оцінюючи достатність судового контролю рішень суб'єкта владних повноважень за конкретних обставин справи, відповідно до практики ЄСПЛ, слід брати до уваги повноваження суду та декілька факторів, з-поміж яких:

- предмет оскаржуваного рішення суб'єкта владних повноважень, особливо, чи зачіпає воно вузькоспеціалізоване питання, вирішення якого потребує професійних спеціальних знань та досвіду, а також чи пов'язане воно із дискреційними адміністративними повноваженнями та якою мірою;

- спосіб прийняття рішення суб'єктом владних повноважень, зокрема, доступність та дотримання при цьому процедурних гарантій;

- зміст спору, у т. ч. підстави для оскарження рішення суб'єкта владних повноважень («Рамос Нунесш де Карвальйо та інші проти Португалії», заяви № 55391/13, 57728/13 та 74041/13, п. 179) [263].

Резюмуючи міркування, відображені у правових позиціях ЄСПЛ щодо належного судового контролю за рішеннями, діями та бездіяльністю суб'єктів владних повноважень, зазначимо, що умовою для позитивного висновку з цього питання є:

- дослідження конкретного змісту рішень, дій та бездіяльності суб'єктів владних повноважень, якщо їх законність та обґрунтованість є ключовим питанням правового спору;

– перевірка того, чи не є викладені висновки суб'єктів владних повноважень щодо обставин у справі довільними та нераціональними, непідтвердженими доказами або ж такими, що є помилковими щодо фактів, а також чи не була допущена явна процедурна несправедливість («Брайан проти Сполученого Королівства», заява № 19178/91, п. 44) [264].

Визначаючи, чи законодавство забезпечувало належне з'ясування фактів, ЄСПЛ бере до уваги природу та призначення відповідного законодавства. Якщо йдеться про оскарження рішень суб'єктів владних повноважень, висновок щодо достатності судового контролю залежить не лише від дискреційного або технічного характеру питання, вирішеного суб'єктом владних повноважень, але й від природи відповідних «цивільних прав та обов'язків» та цілей застосовного законодавства («Фазія Алі проти Сполученого Королівства», заява № 40378/10, п. 84) [265].

Більше того, не менш важливим для дотримання конвенційних стандартів захисту прав людини та основоположних свобод є закріплення за національними судами права за підсумками розгляду справи визнавати протиправними та скасовувати рішення суб'єктів владних повноважень, визнавати протиправними дії чи бездіяльність суб'єктів владних повноважень та/або ухвалювати нові рішення по суті питання або передавати його на новий розгляд до того самого або іншого суб'єкта владних повноважень («Кінгслі проти Сполученого Королівства», заява № 35605/97, п. 32) [266].

Разом з тим, аналіз практики вітчизняного судового правозастосування показує, що у ній пануючим є погляд про те, що адміністративна юстиція у справах про протиправність рішень, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень, що лежать у межах свободи їх розсуду, не може оцінювати шляхи реалізації суб'єктом владних повноважень дискреційних повноважень та не може самостійно прийняти за них управлінське рішення або вказати на конкретні заходи, яких має вжити суб'єкт владних повноважень за підсумками розгляду справи для поновлення прав приватних осіб, оскільки це вважається втручанням в дискреційні повноваження.

Наприклад, втручанням в дискреційні повноваження компетентного суб'єкта владних повноважень визнається звільнення порушника від адміністративної відповідальності адміністративним судом у зв'язку з малозначністю вчиненого адміністративного правопорушення, тоді як працівниками поліції на нього було накладено адміністративне стягнення. Обґрунтуванням цього твердження послугувало те, що вирішення питання про притягнення особи до адміністративної відповідальності є виключною компетенцією працівників підрозділів Національної поліції України, а адміністративний суд, перевіряючи рішення, дію чи бездіяльність суб'єкта владних повноважень на відповідність закріпленим ч. 3 ст. 2 КАС України критеріям, не втручається у дискрецію (вільний розсуд) суб'єкта владних повноважень поза межами перевірки за названими критеріями, адже завдання адміністративного судочинства полягає не у забезпеченні ефективності державного управління, а в гарантуванні дотримання прав та вимог законодавства, інакше було б порушено принцип розподілу влади (Постанова Верховного Суду від 31 жовтня 2019 р. у справі № 266/3228/16-а) [267]. Так само, висловлюється позиція про те, що суд не може здійснювати втручання у здійснення суб'єктом владних повноважень своєї компетенції, зокрема, компетенції Вищої кваліфікаційної комісії суддів України щодо оцінювання кандидатів на посаду судді в межах конкурсу на зайняття вакантних посад суддів (Постанова ВП ВС від 12 червня 2018 р. у справі 800/327/17) [268].

Виключною компетенцією суб'єкта владних повноважень та необхідністю спеціальних знань для прийняття того чи іншого адміністративного рішення пояснюється обмеження судових повноважень у деяких інших справах, зокрема, про встановлення монопольного (домінуючого) становища суб'єкта господарювання. Правильним вважається висновок про те, що встановлення обставин наявності чи відсутності монопольного (домінуючого) становища суб'єкта господарювання на певному товарному ринку не відноситься до компетенції господарського суду, такий висновок може бути зроблено лише за результатами спеціального дослідження, зробленого Антимонопольним комітетом України у відповідності

до положень чинного законодавства, що регулює правовідносини у сфері захисту економічної конкуренції (Постанова Верховного Суду від 26 червня 2018 р. у справі № 910/12018/17) [269].

Подібною є аргументація Верховного Суду у справі про зупинення дії спеціального дозволу на користування надрами. Суд вказав на те, що суди не є установами з питань техногенної та іншої безпеки (відповідну кваліфікацію мають спеціальні державні органи, серед яких органи державного гірничого нагляду), тому не можуть самостійно оцінювати можливі екологічні наслідки зупинення дії спеціального дозволу на користування надрами. Доцільність рішень державних органів не є предметом судового контролю. Суд не може підмінити собою відповідний державний орган (Постанова Верховного Суду від 20 березня 2019 р. у справі № 826/14951/18) [270].

Політичні міркування лежать в основі позиції про неприпустимість судового контролю над політичними рішеннями органів державної влади та місцевого самоврядування, у т. ч. рішень про висловлення недовіри голові районної державної адміністрації.

Із зазначеного питання Верховний Суд зауважив, що повноваження районної ради висловлювати недовіру голові районної державної адміністрації є дискреційним, а тому суд не має права втручатися у внутрішню компетенцію органу місцевого самоврядування і не може надавати оцінку мотивам районної ради, з яких вона виходила. Це рішення може бути перевірено судом лише на предмет дотримання визначеної законодавством процедури його прийняття без спроби самостійно оцінити роботу голови районної державної адміністрації щодо виконання чи невиконання ним службових обов'язків та позицію депутатів щодо цього (Постанова ВП ВС від 27 березня 2019 р. у справі № 688/3487/16-а) [271].

Підсумовуючи наведене, склалась судова практика, згідно з якою адміністративна юстиція не може оцінювати рішення, дії чи бездіяльність суб'єктів владних повноважень, якщо вони належать до кола питань, охоплених виключною компетенцією суб'єкта владних повноважень, мають політичний характер або потребують спеціальних знань, кваліфікації та професійного рівня. Наголошується на тому, що адміністративний суд не може вирішувати питання

про доцільність та тим самим забезпечувати ефективність державного управління.

На противагу до того, все більшою підтримкою у вітчизняних адміністративних судах користується думка про те, що вимога про доступ до правосуддя та ефективний судовий захист порушених прав у публічно-правових відносинах диктують необхідність, лише за винятком виключних обставин, директивно та якомога більш конкретно визначати обов'язки суб'єктів владних повноважень за підсумками розгляду справ про протиправність їх рішень, дій чи бездіяльності.

Насамперед, вказується на важливість правильного визначення, чи дійсно закріплюється законодавством за суб'єктом владних повноважень адміністративний розсуд. Вказується на те, що повноваження державних органів не є дискреційними, коли є лише один правомірний та законно обґрунтований варіант поведінки суб'єкта владних повноважень. Тобто, у разі настання визначених законодавством умов, відповідач зобов'язаний вчинити конкретні дії і, якщо він їх не вчиняє, його можна зобов'язати до цього в судовому порядку (Постанова Верховного Суду від 06 березня 2019 р. у справі № 1640/2594/18) [272].

Також підкреслюється, що дискреційні повноваження не повинні використовуватися органом свавільно, а суд повинен мати можливість переглянути рішення, прийняті на підставі реалізації цих дискреційних повноважень, що є запобіжником щодо свавільних рішень в умовах максимально широкої дискреції державного органу та однією з гарантій дотримання принципу належного врядування та унеможливлення свавільного використання дискреційних повноважень. Водночас допускається, що захист порушених прав може обмежитись зобов'язанням повторно розглянути відповідну заяву й ухвалити мотивоване рішення по суті заяви (Постанова Верховного Суду від 30 вересня 2019 р. у справі № 910/23375/17) [273].

У порівняння до наведеного, оптимальним способом вирішення публічно-правового спору про стягнення заборгованості бюджету з відшкодування податку на додану вартість було визначено примусове стягнення відповідних сум з державного бюджету, незважаючи

на те, що декілька років перед ухваленням відповідної постанови, установленю практикою було захищати права платників податків у подібних справах лише зобов'язанням контролюючого органу: 1) повторно розглянути заяву про повернення суми бюджетного відшкодування; або 2) надати висновок про підтвердження суми бюджетного відшкодування; або 3) внести заяву до реєстру заяв про повернення суми бюджетного відшкодування. Натомість, у Постанові Верховного Суду від 12 лютого 2019 р. у справі № 826/7380/15 йдеться про те, що ефективним засобом (способом) є такий, що приводить до потрібних результатів, наслідків, дає найбільший ефект, а ефективний спосіб захисту повинен забезпечити поновлення порушеного права, бути адекватним наявним обставинам. Ураховуючи, що такі способи захисту, як зобов'язання контролюючого органу надати висновок про підтвердження заявленої платником податків суми бюджетного відшкодування або внести заяву до реєстру заяв про повернення суми бюджетного відшкодування не приведуть до ефективного відновлення права платника податків, ВП ВС дійшла висновку, що ефективним способом захисту, який забезпечить поновлення порушеного права позивача, є стягнення з Державного бюджету України через Державне казначейство України на користь платника податків заборгованості бюджету із відшкодування податку на додану вартість та пені, нарахованої на суму такої заборгованості [274]. Так само, визначивши протиправною відмову відділу Державної міграційної служби України у видачі паспорта громадянина України у формі книжечки, ВП ВС для належного захисту порушених прав позивачки зобов'язала відділ Державної міграційної служби України оформити та видати особі паспорт громадянина України у формі книжечки (Постанова ВП ВС від 19 вересня 2018 р. у справі № 806/3265/17) [275].

На доповнення до того, ознайомившись із аналітичним оглядом О.М. Сасевича, констатуємо, що вищенаведений спосіб вирішення публічно-правових спорів із зобов'язанням суб'єкта владних повноважень до вчинення певних дій або прийняття визначених рішень широко визнається оптимальним, зокрема адміністративними судами було зобов'язано відповідних компетентних суб'єктів владних повноважень:

– списати безнадійний податковий борг, зважаючи на те, що «відмова відповідача у списанні податкового боргу є протиправною та можливості прийняття відповідачем альтернативного рішення законодавством не встановлено, а тому зобов'язання відповідача списати такий безнадійний борг є ефективним способом захисту в межах спірних правовідносин, який виключає подальше звернення позивача до суду за захистом порушених прав» (постанова Верховного Суду від 04 вересня 2018 р. у справі № 813/4430/16);

– зареєструвати в Єдиному реєстрі податкових накладних податкову накладну (рішення Київського окружного адміністративного суду від 04 листопада 2019 р. у справі № 320/3474/19);

– відкрити виконавче провадження з виконання виконавчого документа (рішення Сумського окружного адміністративного суду від 10 червня 2019 р. у справі № 480/1581/19);

– затвердити рішення спеціалізованої вченої ради Д 26.142.02 ВНЗ «Міжрегіональна академія управління персоналом» від 26 березня 2014 р., протокол № 16 про присудження наукового ступеню доктора юридичних наук (постанова Шостого апеляційного адміністративного суду від 12 лютого 2019 р. у справі № 826/10702/18);

– надати дозвіл на розробку проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки у власність для особистого селянського господарства (рішення Київського окружного адміністративного суду від 02 липня 2018 р. у справі № 810/2116/18) [276].

Підсумовуючи вищевикладене, доходимо висновку про те, що не може йти мова про обмеження повноважень адміністративних судів через наділення законодавством суб'єктів владних повноважень певними межами адміністративного розсуду, якщо законодавством покладається обов'язок за наявності всіх для цього підстав прийняти одне безальтернативне рішення (вживати або не допускати вжиття дій). Також, вважаємо, що судова практика, згідно з якою адміністративна юстиція не може оцінювати рішення, дії чи бездіяльність суб'єктів владних повноважень, якщо вони належать до кола питань, охоплених виключною компетенцією суб'єкта владних повноважень, мають політичний характер або потребують спеціальних знань, кваліфікації та професійного рівня, – не відповідає завданню

адміністративного судочинства. Адміністративна юстиція, як це передбачено ч. 2 ст. 2 КАС України, незалежно від того, чи діє суб'єкт владних повноважень на виконання його дискреційних повноважень, має перевіряти, чи прийняті (вчинені) відповідні рішення, дії чи бездіяльність: законно; з використанням повноваження з метою, з якою це повноваження надано; обґрунтовано, тобто з урахуванням усіх обставин, що мають значення для прийняття рішення (вчинення дії); безсторонньо (неупереджено); добросовісно; розсудливо; з дотриманням принципу рівності перед законом, запобігаючи всім формам дискримінації; пропорційно, зокрема з дотриманням необхідного балансу між будь-якими несприятливими наслідками для прав, свобод та інтересів особи і цілями, на досягнення яких спрямоване це рішення (дія) тощо, що цілком відповідає практиці ЄСПЛ.

Продовжуючи дослідження тлумачення принципів адміністративного судочинства, зазначимо, що основоположними процесуальними принципами, яким тією чи іншою мірою підпорядковується діяльність судів та учасників судового розгляду, незалежно від форми судочинства, є принципи рівності та змагальності сторін. Одним з проявів універсального характеру цих принципів є те, що вони визначаються конвенційними положеннями як невід'ємні засади справедливого судового розгляду. Як наслідок, у прецедентному праві ЄСПЛ склалась усталена практика тлумачення та застосування цих принципів, яка являє собою значний науковий інтерес.

Розпочинаючи огляд правових позицій ЄСПЛ, що стосуються вищезгаданих принципів, насамперед, зазначимо, що ця міжнародна судова установа, як правило, сприймає їх як два тісно пов'язаних між собою компоненти концепції справедливого судового розгляду, що викликає необхідність досліджувати їх разом у контексті практики ЄСПЛ.

Розкриваючи зміст принципу рівності сторін, ЄСПЛ вказав на те, що цей принцип – у розумінні «справедливого балансу» між сторонами – вимагає, щоб кожній стороні надавалася розумна можливість представити справу в таких умовах, які не ставлять цю сторону у суттєво невідгідне становище відносно другої сторони («Салов проти України», заява № 65518/01, п. 87) [277].

Принцип змагальності процесу, за визначенням ЄСПЛ, означає, що кожній стороні повинна бути надана можливість ознайомитись з усіма доказами та зауваженнями, наданими іншою стороною, і відповісти на них («Салов проти України», заява № 65518/01, п. 87) [277]. Це є неодмінною умовою впевненості сторін у тому, що здійснюється правосуддя, яке ґрунтується, зокрема, на усвідомленні того, що вони мали змогу висловити свої думки щодо кожного документа в матеріалах справи («Лазаренко та інші проти України», заява № 70329/12 та ін., п. 36) [278].

Викладаючи комплекс конкретних процесуальних прав, якими мають наділитись сторони у справі для реалізації змагальності судового процесу, ЄСПЛ зазначає, що сторони у справі мають забезпечуватись можливістю знати та дізнаватись про існування доказів, що використовуватимуться у ході розгляду і вирішення справ, висловлювати думку щодо їх належності, допустимості, достовірності та інших їх змістовних аспектів у належній формі, маючи достатній час для цього, адже ознайомлення із доказами, особливо з тими, що характеризуються високою складністю та мають велике значення для справи, під час з'ясування обставин справи та дослідження доказів, зазвичай, не свідчить про те, що судовий розгляд відбувається на засадах змагальності сторін («Крчмарж та інші проти Чеської Республіки», заява № 35376/97, п. 75) [279].

При цьому, принцип змагальності покладає на суд обов'язок брати до уваги докази та пояснення сторін у справі, незалежно від того, чи здаються вони у той момент такими, що дійсно мають значення для справи («Краска проти Швейцарії», заява № 13942/88, п. 30) [280]. Фактичний вплив доказів на судові рішення не має жодного значення з точки зору забезпечення сторонам у справі можливості збирати, подавати докази та брати участь у їх дослідженні («Нідерьост-Хубер проти Швейцарії», заява № 18990/91, п. 27) [281].

Принцип змагальності судового розгляду породжує також обов'язки організувати та здійснювати судочинство таким чином, щоб сторона у справі могла розраховувати на обумовлене об'єктивною необхідністю сприяння у збиранні доказів. Йдеться про правову позицію ЄСПЛ, згідно з якою – якщо сторона у справі виклала

повне бачення того, якими конкретно доказами вона прагне послуговуватись та яке вони мають значення для вирішення справи, суд зобов'язаний сприяти цій стороні у отриманні цих доказів або навести обґрунтування відмови у забезпеченні доказів з посиланням на обставини, за яких ці докази не мають значення для вирішення справи. Інакше має вважатись, що суд не забезпечив стороні у справі можливість представити її позицію та вплинути на шлях вирішення справи («Йокшаш проти Литви», заява № 25330/07, п. 58) [282].

Не меншою цінністю для досягнення цілей даного дослідження характеризується правова позиція ЄСПЛ стосовно повідомлень та надіслання процесуальних документів як першооснови для реалізації принципів рівності сторін у справі та змагальності судового розгляду.

Так, конвенційною міжнародною судовою установою констатується, що невручення стороні належним чином судових документів може позбавити її можливості захищати себе у провадженні, адже під загрозою стоїть впевненість сторін у функціонуванні правосуддя, яке ґрунтується, зокрема, на усвідомленні того, що вони матимуть змогу висловити свої думки щодо кожного документа в матеріалах справи. При цьому, незалежно від того, що ст. 6 Конвенції не може тлумачитись як така, що визначає конкретну форму вручення документів, у справі за заявою проти України ЄСПЛ звернув увагу на те, що КАС України містить спеціальні процедури забезпечення інформування сторін про ключові процесуальні дії та зберігання підтверджень фактів належного інформування (надсилання судових документів рекомендованою кореспонденцією із поверненням до суду та долученням до матеріалів справи розписки про одержання). Недотримання цих процедур та відсутність підтвердження вручення процесуальних документів є несумісним з гарантіями справедливого судового розгляду («Віктор Назаренко проти України», заява № 18656/13, п. 36–39) [283].

Разом з тим, вищевикладені міркування у матеріалах практики ЄСПЛ завжди супроводжуються очікуванням того, що сторони у справі мають проявляти особливу сумлінність у захисті своїх інтересів та вживати необхідних дій для ознайомлення з ходом провадження, а якщо має місце довготривала бездіяльність сторін у справі, навіть необізнаність з вини держави не може слугувати підставою,

наприклад, для поновлення процесуальних строків («Каракуця проти України», заява № 18986/06, п. 57–60) [284]. Натомість, правова оцінка обставин справи є іншою, якщо через невеликий проміжок часу сторона у справі вживає розумних заходів для одержання даних для подальшого ведення справи («Віктор Назаренко проти України», заява № 18656/13, п. 45–46) [283].

Також, для даного дослідження, спрямованого головним чином на наукове опрацювання питань адміністративного судочинства, значний інтерес має позиція ЄСПЛ стосовно правового обґрунтування оскаржуваних рішень суб'єктів владних повноважень з точки зору принципів рівності та змагальності. Йдеться про те, що ЄСПЛ неохайно оцінив те, що за обставинами справи у адміністративних провадженнях підстави, наведені адміністративним органом, були занадто стислими і загальними для оскарження відповідних висновків заявником, а суд, що розглядав справу, не дозволив заявнику представити аргументи у підтримку справи. Висловлюючись конкретніше, суди дозволили податковому органу обмежити обґрунтування оскаржуваного рішення про донарахування податкових зобов'язань словами про те, що «ціна продажу товару, погоджена у договорі, є явно заниженою». Занадто загальне та розпливчате формулювання підстав для прийняття оскаржуваного рішення податкового органу не дозволило платнику податків належним чином його оспорити та спростувати його обґрунтованість, тоді як переоцінка фактів справи шляхом зіставлення договірної вартості зі звичайними цінами на аналогічний товар вважалась судами втручанням у дискреційні повноваження податкового органу. Як підсумок, ЄСПЛ констатував порушення права на справедливий судовий розгляд («Гентріх проти Франції», заява № 13616/88, п. 56) [285].

Наступним закономірним кроком дослідження видається опрацювання викладених у правових позиціях судів міркувань щодо співвідношення принципів рівності сторін у справі та змагальності судового процесу із принципом офіційного з'ясування всіх обставин у справі.

Перш за все, нагадаємо, що законодавчою основою, яка наповнює змістом принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі та підкреслює його зв'язок із принципами змагальності сторін та

диспозитивності, є положення ст. 9 КАС України, згідно з якими суд вживає визначені законом заходи, необхідні для з'ясування всіх обставин у справі, у т. ч. щодо виявлення та витребування доказів з власної ініціативи [51].

Ознайомившись із судовою практикою застосування принципу офіційного з'ясування всіх обставин у справі, констатуємо, що принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі, поруч з обов'язком суб'єкта владних повноважень доказувати правомірність своїх рішень, дій чи бездіяльності, визнаються визначальним принципом здійснення правосуддя в адміністративних справах, на відміну від цивільного та господарського судочинства, у яких визначальним принципом є змагальність сторін (Постанова ВП ВС від 13 червня 2018 р. у справі № 0707/1177/12) [286]. Принцип офіційного з'ясування всіх обставин зобов'язує суд до активної ролі в судовому процесі, у т. ч. у відповідних випадках до витребування тих доказів, яких, на думку суду, не вистачає для належного встановлення обставин у справі, що розглядається (Постанова ВС від 12 березня 2019 р. у справі № 803/386/14) [287]. Натомість, невжиття судами належних заходів щодо офіційного з'ясування обставин справи (невстановлення обставин, що лежать у межах предмета доказування; непідтвердження відповідних обставин належними засобами та у передбачений чинним законодавством спосіб; недостатнє мотивування рішень щодо доказів) вказує на порушення судом цього принципу та, здебільшого, на неповне з'ясування судом обставин, що мають значення для справи (Постанова ВС від 07 лютого 2018 р. у справі № 813/2133/17) [288].

Разом з тим, принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі поруч з обов'язком суб'єкта владних повноважень доказувати правомірність своїх рішень, дій чи бездіяльності не абсолютизується, оскільки загальноприйнятним є те, що навіть при тому, що довести правомірність своїх дій чи бездіяльності відповідно до принципу офіційності в адміністративному судочинстві зобов'язаний суб'єкт владних повноважень, відповідно до принципу змагальності суб'єкт господарювання зобов'язаний заперечувати проти доводів суб'єкта владних повноважень (Постанова Верховного Суду

Україні від 22 вересня 2015 р. у справі № 21–1359a15) [289]. Більше того, презюмується добросовісність суб'єкта владних повноважень під час прийняття рішень, вчинення дій чи бездіяльності (Постанова ВП ВС від 18 грудня 2018 р. у справі № 9901/615/18) [290].

Також, важливо усвідомлювати те, що принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі має застосовуватись з належним урахуванням основоположних вимог принципів змагальності та рівності сторін (допускаються винятки лише щодо деяких обмежених аспектів). Про це йдеться у деяких висновках ЄСПЛ, зокрема у тому, згідно з яким навіть якщо суд, користуючись «інквізиційними» повноваженнями, самостійно збирав докази для офіційного встановлення обставин справи, незалежно від вимог, заперечень, пояснень та доказів, одержаних від сторін, він має дотримуватись принципу змагальності судочинства («Крчмарж та інші проти Чеської Республіки», заява № 35376/97, п. 75) [279]. Так само, одержання судом матеріалів, що стосуються справи, без подальшого сповіщення сторін про можливість ознайомитись із цими матеріалами може, не порушуючи принцип рівності сторін, підірвати загальну справедливість судового розгляду («Нідерьост-Хубер проти Швейцарії», заява № 18990/91, п. 23–24) [281].

Завершуючи дослідження принципів рівності та змагальності сторін у практиці ЄСПЛ та правових позиціях Верховного Суду у адміністративних справах, маємо підстави констатувати те, що для наближення вітчизняного адміністративно-процесуального законодавства до конвенційних стандартів необхідно: 1) встановити обов'язок адміністративних судів вимагати від суб'єктів владних повноважень у справах про протиправність їх рішень, дій чи бездіяльності наводити достатнє обґрунтування правомірності свого рішення, дії чи бездіяльності, а також 2) у найкоротший строк повідомляти сторін у справі про докази, зібрані судом за власною ініціативою для офіційного встановлення всіх обставин у справі; 3) запровадити правило, що спонукає сторін у справі вживати необхідних дій для ознайомлення з ходом провадження у їх справах, незалежно від дотримання судом положень законодавства стосовно повідомлень та надіслання процесуальних документів.

Для того, щоб рівність сторін у справі як засада судочинства визнавалась дотриманою, воно, згідно з усталеною практикою ЄСПЛ, має бути організоване таким чином, щоб стороні у справі була надана розумна можливість викласти свою позицію в умовах, які не ставлять цю сторону в істотно не вигідне становище порівняно до її процесуального опонента. Справедливо вважається, що принципи рівності процесуальних можливостей сторін у справі втратить значення, якщо сторону у справі, яка має намір взяти участь у судовому засіданні, не сповіщатимуть про судові засідання («Загородніков проти Росії», № 66941/01, п. 30) [291]. Зважаючи на це, неспростовним є нерозривний зв'язок між процесуальною рівністю та публічністю судового розгляду, яке так само являє собою невід'ємний складник концепції справедливого судового розгляду та універсальний процесуально-правовий принцип.

Ознайомившись із прецедентною практикою ЄСПЛ з питань обов'язків, виконання яких необхідне для забезпечення публічності судового розгляду, а також з присвяченими їй дослідницько-аналітичними матеріалами, насамперед, наведемо відображене у правових позиціях цієї міжнародної судової установи уявлення про значення публічності судочинства. Йдеться про те, що публічний характер судового розгляду захищає сторін у справі від таємного відправлення правосуддя без громадського контролю; публічний характер судового розгляду є також одним із засобів утвердити в суспільстві довіру до судів. Сприяючи відкритості процесу здійснення правосуддя для суспільства, гласність наближає його до справедливого судового розгляду, гарантія якого є одним із засад демократичного суспільства («Шмушкович проти України», заява № 3276/10, п. 52) [292].

Ґрунтуючись на вищенаведених уявленнях, ч. 1 ст. 6 Конвенції у цьому контексті визначає, що кожен має право на публічний розгляд його справи, а судові рішення проголошується публічно. Водночас, преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або – тією мірою, що визнана судом

суворо необхідною, – коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя [122].

За підсумками вирішення справ про дотримання національними судами публічності судового розгляду склалась прецедентна практика, згідно з якою з вищевикладених конвенційних положень випливає декілька суб'єктивних прав, серед яких:

- право на усне слухання і особисту присутність сторони у справі перед судом;
- право на ефективну участь у розгляді справи;
- право на публічність або право вимагати, щоб треті особи і представники ЗМІ могли бути присутніми у засіданні;
- право на публічне оголошення рішення суду [293, с. 92].

З-поміж наведених суб'єктивних прав першим слід охарактеризувати право на усне слухання і особисту присутність сторони у справі перед судом, звернувшись до відображених у правових позиціях ЄСПЛ уявлень про межі цього права.

Насамперед, прийнято вважати, що можливість взяти особисту участь має забезпечуватись, принаймні, у суді першої інстанції, крім винятків, пов'язаних із виключними обставинами («Гоч проти Туреччини», заява № 36590/97, п. 43) [294].

Однією з таких виключних обставин визнається незначна складність справи («Суходолс проти Словенії» (рішення про прийнятність), заява № 57655/08) [295]. Також, усне слухання може не вимагатись, якщо не порушуються питання про достовірність доказів та не мають місце розбіжності щодо обставин справи, що дозволяє досягти законного та обґрунтованого рішення, керуючись лише речовими доказами, документами та іншими письмовими матеріалами. Більше того, навіть наголошується на тому, що, зважаючи на міркування ефективності та економічності судочинства, систематичне проведення усних слухань може зашкодити ретельності дослідження матеріалів деяких категорій справ та дотриманню у них розумних строків. Інакше кажучи, констатується те, що письмове провадження у справі за певних обставин може бути більш ефективним, ніж усне слухання («Юсіла проти Фінляндії», заява № 73053/01, п. 41–47) [296].

Право на усне слухання і особисту присутність сторони у справі перед судом не є абсолютним також через те, що дотримання цих вимог не є безумовно обов'язковим у ході апеляційного та касаційного оскаржень судових рішень. Зокрема, згідно з конвенційними стандартами, суд може обмежитись письмовим провадженням, якщо:

- факти справи не оспоруються;
- не виникає сумнівів у достовірності показань свідків;
- суд не має повноважень визнавати неправильними або змінювати висновки судів попередніх інстанцій;
- сторонам надана реальна можливість викласти доводи та заперечення у письмових поясненнях;
- оцінка особистості, стану здоров'я, інші індивідуальні якості та властивості сторони у справі або її думки щодо тих чи інших обставин мають безпосереднє значення для правильного вирішення справи;
- у суді першої інстанції сторони у справі мали можливість взяти ефективну участь у судових засіданнях; протилежне може бути виправлене судами вищих інстанцій із повною юрисдикцією [297, с. 79].

Наприклад, у справі «Шедлер-Еберле проти Ліхтенштейна» ЄСПЛ підтримав висновок національного адміністративного суду про те, що, оскільки немає жодних оспоруваних фактів, що мають значення для справи, або питань достовірності доказів, що потребують додаткового дослідження, суд може належним чином розглянути та справедливо вирішити справу на основі письмових матеріалів від сторін у справі («Шедлер-Еберле проти Ліхтенштейна», заява № 56422/09, п. 64) [298].

Як підсумок, зауважимо, що вищенаведені міркування, якими слід керуватись, обираючи між звичайним та письмовим провадженням, мають знайти своє відображення у матеріалах узагальнень та роз'яснень від Верховного Суду, щоб використовуватись у т. ч. вітчизняними адміністративними судами під час вирішення відповідних питань.

Переходячи до опрацювання наступного питання суб'єктивних прав, пов'язаних із публічністю судового розгляду, зазначимо, що,

послідовно дотримуючись позиції про практичність та ефективність прав, закріплених Конвенцією, ЄСПЛ підкреслює, що із положеннями цього міжнародно-правового документа узгоджується лише ефективна участь сторін у розгляді справи.

Огляд практики ЄСПЛ дозволяє констатувати, що забезпечуватись ефективна участь сторін у розгляді справи національними судами має шляхом організації судових засідань з урахуванням фізичного, психічного стану сторін у справі та інших їх особливостей. При цьому, участь представника може компенсувати вади сприйняття сторони у справі та її нездатність самостійно брати ефективну участь у розгляді справи («Стенфорд проти Сполученого Королівства», заява № 16757/90, п. 26) [299].

Особливий порядок судового засідання має бути ініційований відповідною стороною у справі або її представником шляхом повідомлення суду про обставини, що обмежують їх сприйняття. Як альтернатива – суд має самостійно змінити модель організації судового засідання, якщо вади фізичного або психічного стану сторони у справі є очевидними. При цьому, якщо суд має інформацію про серйозний фізичний або психічний розлад, для прийняття рішення про готовність сторони у справі взяти ефективну участь у справі, суд має звернутись за висновком до медичного експерта («Тімергалієв проти Росії», заява № 40631/02, п. 50–60) [300]. Разом з тим, держава не має нести відповідальність за ефективно залучення та включення до судового розгляду сторони у справі з особливими потребами, якщо вона або її представник не повідомляли про це суд протягом тривалого часу, а якщо про це було відомо представнику та, незважаючи на це, суд не був обізнаний із вадами здоров'я сторони у справі, презюмується, що представник це замовчує за згоди сторони у справі з тактичних міркувань («Стенфорд проти Сполученого Королівства», заява № 16757/90, п. 27) [299].

Подібними міркуваннями керується вітчизняний Верховний Суд, висловлюючи позицію про те, що, якщо особа не вказувала на необхідність залучення перекладача, у суду не було об'єктивних підстав для залучення перекладача за власною ініціативою, з огляду на те, що з наявних у матеріалах справи розписки, власноруч написаної

автобіографії, пояснень особи органам поліції вбачається, що вона володіє українською мовою і українською граматиною, а національність «румун» записано виключно зі слів особи, оскільки у довідці про судимість та в одному з попередніх вироків зазначено національність «українець», а в іншому вирокі щодо нього – «молдованин» (Постанова Верховного Суду від 20 серпня 2019 р. у справі № 672/1599/17) [301].

Отже, для того, щоб суд забезпечив ефективну участь сторони у справі шляхом організації судових засідань з урахуванням її особливих потреб, висловлення пропозиції звернутись до центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги тощо, суд має своєчасно з'ясувати необхідність вжиття таких заходів, опитуючи про це сторін у справі та їх представників.

ВИСНОВКИ

Доведено, що принципи адміністративного судочинства – це система фундаментальних засад адміністративного процесу, реалізація яких спрямована на досягнення кінцевої мети та завдань адміністративного судочинства, які виражають його сутність, перманентні риси та цінності, є загальнообов'язковими орієнтирами для правотворчості та правозастосування.

Встановлено, що окреслені автором принципи адміністративного судочинства утворюють стійку ієрархічну систему, яка складається із підсистем загальних та функціональних принципів, складових елементів (власне принципів), пов'язаних між собою зв'язками внутрішнього та зовнішнього характеру, та які мають спільну мету.

Відзначено, що принцип верховенства права як універсальна засада адміністративного судочинства – це вихідна, фундаментальна основа адміністративного процесу, відповідно до якої адміністративний суд під час вирішення справи виходить із того, що право «вище» за закон, а адміністративно-процесуальні відносини в цілому будуються за формулою: людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Визначено, що принцип незалежності та безсторонності суду є конституційним принципом організації та функціонування судів, а також професійної діяльності суддів, які при здійсненні правосуддя підкоряються лише закону, який забезпечується, насамперед, особливим порядком їх обрання або призначення на посаду та звільнення з посади; заборонаю будь-якого впливу на суддів; захистом їх професійних інтересів; особливим порядком притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності; забезпеченням державою особливої безпеки суддів та їхніх сімей; гарантуванням фінансування та належних умов для функціонування судів і діяльності суддів, їх правового і соціального захисту; заборонаю суддям належати до політичних партій та профспілок, брати участь у будь-якій політичній

діяльності, мати представницький мандат, займатися за сумісництвом певними видами діяльності; притягненням до юридичної відповідальності винних осіб за неповагу до суддів і суду; суддівським самоврядуванням.

Встановлено, що тлумачення загальних принципів адміністративного судочинства – це розумова інтелектуально-вольова діяльність відповідного суб'єкта інтерпретації, яка вирізняється специфічними методами та способами, закріплюється в спеціальних актах інтерпретації, науково-практичних коментарях до адміністративно-процесуального законодавства, наукових статтях та інших зовнішніх формах результатів тлумачення, спрямована на з'ясування і роз'яснення змісту загальних засад адміністративного процесу з метою правильного й однакового їх розуміння та застосування на практиці.

Доведено, що ключовими завданнями тлумачення загальних принципів адміністративного судочинства є: 1) забезпечення якомога більш конкретного та послідовного розуміння можливих підстав та способів реалізації загальних принципів адміністративного судочинства; 2) сприяння правильному та однаково застосуванню загальних принципів адміністративного судочинства; 3) динамічний та еволюційний розвиток загальних принципів адміністративного судочинства, їх пристосування до змін середовища їх функціонування; 4) зближення практики застосування загальних принципів адміністративного судочинства із ненормативними правовими стандартами, деякими іншими соціальними регуляторами та положеннями науки.

Встановлено, що основними способами тлумачення загальних принципів адміністративного судочинства є: системне (з'ясування змісту принципу у взаємозв'язку із контекстом, в якому він застосовується, та на основі встановлення його взаємозв'язків і місця в системі права); телеологічне (визначальним орієнтиром визнається мета, яка має досягатись із реалізацією принципу); історико-політичне (враховуються фундаментальні національні інтереси та цінності, принципи державної політики, спрямованість політичного та економічного курсу на момент встановлення/санкціонування

правового принципу); граматичне (з'ясовується смислове значення слів, словосполучень та речень, що зустрічаються в текстовому вираженні принципу, здійснюється їх синтаксичний і стилістичний аналіз, звертається увага на знаки пунктуації, з'єднувальні і розділові знаки тощо), логічне (застосовуються правила та прийоми формальної логіки, у т. ч. логічний аналіз понять, висновки за аналогією, доведення до абсурду, доказування від протилежного тощо).

Аргументовано, що для подальшого утвердження доступу до правосуддя не може йти мова про обмеження повноважень адміністративних судів через наділення законодавством суб'єктів владних повноважень певними межами адміністративного розсуду, якщо законодавством покладається обов'язок за наявності всіх для цього підстав прийняти одне безальтернативне рішення (вживати або не допускати вжиття дій). Зауважено, що судова практика, згідно з якою адміністративна юстиція не може оцінювати рішення, дії чи бездіяльність суб'єктів владних повноважень, якщо вони належать до кола питань, охоплених виключною компетенцією суб'єкта владних повноважень, мають політичний характер або потребують спеціальних знань, кваліфікації та професійного рівня – не відповідає завданню адміністративного судочинства. Адміністративна юстиція, як це передбачено ч. 2 ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України, незалежно від того, чи діє суб'єкт владних повноважень на виконання його дискреційних повноважень, має перевіряти, чи прийняті (вчинені) відповідні рішення, дії чи бездіяльність: законно; з використанням повноваження з метою, з якою це повноваження надано; обґрунтовано, тобто з урахуванням усіх обставин, що мають значення для прийняття рішення (вчинення дії); безсторонньо (неупереджено); добросовісно; розсудливо; з дотриманням принципу рівності перед законом, запобігаючи всім формам дискримінації; пропорційно, зокрема з дотриманням необхідного балансу між будь-якими несприятливими наслідками для прав, свобод та інтересів особи і цілями, на досягнення яких спрямоване це рішення (дія) тощо, що цілком відповідає практиці ЄСПЛ.

Дослідивши розуміння та підходи до застосування принципів рівності та змагальності сторін у практиці ЄСПЛ та правових позиціях

Верховного Суду у адміністративних справах, констатовано, що для наближення вітчизняного адміністративно-процесуального законодавства до конвенційних стандартів необхідно: 1) встановити обов'язок адміністративних судів вимагати від суб'єктів владних повноважень у справах про протиправність їх рішень, дій чи бездіяльності наводити достатнє обґрунтування правомірності свого рішення, дії чи бездіяльності, а також 2) у найкоротший строк повідомляти сторін у справі про докази, зібрані судом за власною ініціативою для офіційного встановлення всіх обставин у справі; 3) запровадити правило, що спонукає сторін у справі вживати необхідних дій для ознайомлення з ходом провадження у їх справах, незалежно від дотримання судом положень законодавства стосовно повідомлень та надіслання процесуальних документів.

Доведено, що міркування, висловлені у рішеннях ЄСПЛ, якими слід керуватись, обираючи між звичайним та письмовим провадженням, мають знайти своє відображення у матеріалах узагальнень та роз'яснень Верховного Суду, щоб використовуватись у т. ч. вітчизняними адміністративними судами під час вирішення відповідних питань. Також, для того, щоб суд забезпечив ефективну участь сторони у справі шляхом організації судових засідань з урахуванням її особливих потреб, висловлення пропозиції звернутись до центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги тощо, суд має своєчасно з'ясувати необхідність вжиття таких заходів, опитуючи про це сторін у справі та їх представників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Рябченко Я.С. Оскарження нормативно-правових актів в адміністративному судочинстві : монографія / за заг. ред. В.В. Зуй. Харків, 2011. 136 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голова ред. В.Т. Бусел. К. : Ірпінь, 2001. 1440 с.
3. Словарь иностранных слов. 18-е изд. М., 1989. 624 с.
4. Лютіков П.С., Коломоєць Т.О. Державний контроль у галузі чорної металургії в Україні: організаційно-правовий аспект : монографія. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2009. 216 с.
5. Большой энциклопедический словарь: в 2-х т. / под ред. А.М. Прохорова. Сов. энциклопедия, 1991. Т. 2. 1991. 768 с.
6. Германюк М.О. Принципи державної служби: питання адміністративно-правової доктрини та правозастосування : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2012. 238 с.
7. Пчелін В. Поняття та значення принципів організації адміністративного судочинства. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2016. № 4. С. 88–93.
8. Философский словарь / под ред. И.Т. Фролова. М., 1991. 560 с.
9. Петрушенко В.Л. Філософський словник: терміни, персоналії, сентенції. Львів, 2011. 352 с.
10. Алексеев С.С. Общая теория права : учебник в 2-х т. М., 1981. Т. 1. 1981. 360 с.
11. Алексеев С.С. Проблемы теории права : курс лекций в 2-х т. Свердловск, 1972. Т. 1. 1972. 396 с.
12. Лукашева Е.А. Принципы социалистического права. *Советское государство и право*. 1970. № 6. С. 21–29.
13. Проблемы общей теории права и государства / под общ. ред. В.С. Нерсесянца. М., 2001. 832 с.
14. Васильев А.М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права. М., 1976. 264 с.
15. Лившиц Р.З. Теория права : учебник ; 2-е изд. М., 2001. 224 с.

16. Тлумачний словник з теорії держави і права / авт.-упоряд. К.Г. Волинка. К., 2006. 112 с.
17. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник. 2-е вид. Х., 2001. 656 с.
18. Фулей Т. Загальнолюдські (загальноцивілізаційні) принципи права: деякі теоретичні аспекти. *Право України*. 2003. № 7. С. 24–29.
19. Колодій А.М. Принципи права України : монографія. К. : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
20. Луць Л.А. Сучасні правові системи світу. Львів, 2003. 247 с.
21. Уварова О. Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика. Харків, 2012. 196 с.
22. Погребняк С. Втілення принципів права в юридичних актах. *Вісник Академії правових наук України*. 2006. № 2(45). С. 21–24.
23. Мілієнко О.А. Принципи гласності та відкритості в адміністративному судочинстві України: теорія, досвід реалізації та адаптації до європейських стандартів : дис. ... канд. юрид. наук / 12.00.07. Запоріжжя, 2016. 254 с.
24. Городовенко В. Принцип незалежності суддів і підкорення їх лише законів як один з основних принципів судочинства в Україні. *Право України*. 2002. № 4. С. 124–127.
25. Ковалів М.В., Стахура І.Б. Принципи адміністративного судочинства: поняття, зміст, система. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 4. С. 174–184.
26. Ковалів М.В., Гаврильців М.Т., Стахура І.Б. Адміністративне судочинство : навчальний посібник. Львів, 2014. 596 с.
27. Пасенюк О.М., Панченко О.Н., Авер'янов В.Б. та ін. Адміністративне судочинство України : підручник / за заг. ред. О. М. Пасенюка. К., 2009. 672 с.
28. Корчинський О.І. Принципи адміністративного судочинства як основа захисту прав людини і громадянина. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2017. № 876. С. 151–156.
29. Основи адміністративного судочинства в Україні : навчальний посібник для юридичних факультетів та юридичних клінік / за заг. ред. Александрової Н.В., Куйбіди Р.О. К., 2006. 256 с.
30. Шевцова Н. Застосування принципів диспозитивності та офіційності в адміністративному судочинстві. *Право і Безпека*. 2009. № 4. С. 72–75.
31. Стефанюк В.С. Поняття судового адміністративного процесу та його принципи в адміністративному праві. *Вісник Верховного Суду України*. 2003. № 5. С. 49–53.

32. Брѣбан Г. Французское административное право ; пер. с фр. Д.И. Васильева ; под ред. и со вступ. ст. С.В. Боботова. М., 1988. С. 439–440.
33. Стефанюк В.С. Судовий адміністративний процес : монографія. Харків, 2003. 464 с.
34. Мілієнко О.А. Принципи гласності та відкритості в адміністративному судочинстві України: теорія, досвід реалізації та адаптації до європейських стандартів : автореф. дис. канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2016. 18 с.
35. Мілієнко О.А. Принципи адміністративного судочинства та їх класифікація. *Право і суспільство*. 2016. № 2. С. 132–139.
36. Потапенко С.В. Диспозитивність як принцип адміністративного процесу України : автореф. дис. канд. юрид. наук. Харків, 2010. 19 с.
37. Руденко А.В. Адміністративне судочинство: становлення та здійснення : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2006. 209 с.
38. Коломоєць Т.О., Лютіков П.С., Пирожкова Ю.В., Сквірський І.О. Адміністративне судочинство : підручник. К., 2009. 256 с.
39. Комзюк А.Т., Бевзенко В.М., Мельник Р.С. Адміністративний процес України : навч. посібн. К., 2007. 531 с.
40. Liutikov P. Truth of the norm of administrative law: essence and content of the category. *Адміністративне право і процес*. 2019. № 32. С. 5–15.
41. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник: у 2-х т. / ред. колегія: В.Б. Авер'янов (голова). Т. 1. Загальна частина. К., 2004. 584 с.
42. Лютіков П.С. Феномен юридичних осіб як суб'єктів адміністративного права : монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2013. 252 с.
43. Баранчик П.О. Принципи адміністративного права : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2012. 248 с.
44. Баранчик П.О. Принципи адміністративного судочинства: теоретичний підхід до питання визначення та класифікації. *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Юридичні науки*. 2012. № 2. Ч. 1. С. 165–174.
45. Баранчик П.О., Коломоєць Т.О. Принципи адміністративного права. Запоріжжя, 2012. 203 с.
46. Пчелін В.В. Організація адміністративного судочинства України: правові засади : автореф. дис. доктора юрид. наук. Харків, 2017. 42 с.
47. Руденко А.В. Адміністративне судочинство: становлення та здійснення : автореф. дис. канд. юрид. наук. Харків, 2006. 22 с.

48. Руденко А.В. Специфіка і прояв деяких принципів в адміністративному судочинстві. *Проблеми законності: Республіканський міжвідомчий науковий збірник*. Харків : Національна юридична академія України. 2003. Вип. 64. С. 79–84.
49. Мельник-Томенко Ж.М. Принципи адміністративного судочинства: поняття та класифікація. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. № 2. Т. 2. С. 46–52.
50. Білодід І.К., Бурячок А.А. та ін. Словник української мови. В 11 томах. Т. 10. К. : Наукова думка, 1979. 658 с.
51. Кодекс адміністративного судочинства України : у редакції Закону України № 2147-VIII від 03 жовтня 2017 року. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.
52. Германюк М.О. Принцип верховенства права – основний принцип функціонування державної служби: доктринальний та нормативний аспекти. *Напрями вдосконалення правового регулювання суспільних відносин : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 27–28 грудня 2011 р.) : у 2-х томах*. Київ : ГО «Центр правових наукових досліджень», 2011. Т. 2. С. 22–24.
53. Рабінович П.М., Луців О.М., Добрянський С.П., Панкевич О.З., Рабінович С.П. Принципи верховенства права: проблеми теорії та практики : монографія / Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України; [Редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін.] Львів : Сполом, 2016. 200 с.
54. Дворкін Р. Верховенство права. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 1. С. 15–23.
55. Тимошенко В.І. *Правова держава: теоретико-історичне дослідження*. К., 1994. 132 с.
56. Принципи верховенства права: проблеми теорії та практики: у двох книгах / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка; [ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (голова)] / Книга друга: Принцип верховенства права у діяльності держави та в адміністративному праві / Відп. ред. В.Б. Авер'янов. К. : Конус-Ю, 2008. 314 с.
57. Рабінович П. Верховенство права як соціально-природний феномен (контури ідеалу). *Право України*. 2010. № 3. С. 19–23.
58. Рабінович П. Верховенство права в інтерпретації Страсбурзького суду та Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2006. № 1. С. 37–46.

59. Головатий С.П. Верховенство права: ідея, доктрина, принцип : автореф. дис. доктора юрид. наук. К., 2008. 44 с.
60. Головатий С. Тріада європейських цінностей – верховенство права, демократія, права людини – як основа українського конституційного ладу. *Право України*. 2015. № 1. С. 13–92.
61. Рабінович П. Конституційний принцип верховенства права. *Юридический вестник*. 1997. № 3. С. 66.
62. Заєць А.П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. К., 1999. 132 с.
63. Орзих М. Верховенство права – принцип практической деятельности государства и общества. *Юридический вестник*. 1997. С. 69.
64. Семчик В. Юридична сила закону. *Вісник Академії правових наук України*. 1998. № 4(15). С. 18.
65. Мірило правовладдя. Коментар. Глосарій. Rule of law checklist / пер. з англ. С. Головатого. К., 2017. 164 с.
66. Головатий С. Верховенство права: у 3-х кн. Книга 3: Верховенство права: Український досвід. К. : Фенікс, 2006. 1747 с.
67. Гринюк Р.Ф. Ідея правової держави: теоретико-правова модель і практична реалізація. К., 2004. 211 с.
68. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В.Я. Тацій (голова редкол.), О.В. Петришин (відп. секретар), Ю.Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. 2-ге вид., переробл. і допов. Х., 2011. 1128 с.
69. Адміністративне право України : словник термінів / за заг. ред. Т.О. Коломоєць, В.К. Колпакова ; Держ. вищ. навч. закл. «Запорізький національний університет». К., 2014. 520 с.
70. Мельник Р.С. Система адміністративного права України : дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2010. 415 с.
71. Пухтецька А.А. Європейські принципи адміністративного права та їх запровадження в законодавстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2009. 16 с.
72. Корчинський О.І. Правові засади організації адміністративного судочинства в Україні : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Львів, 2018. 185 с.
73. Юровська В.В. Принцип верховенства права (правовладдя) як основа нової доктрини адміністративного права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2017. № 43. Т. 3. С. 67–73.

74. Баранчик П.О. Принцип верховенства права як засадничий принцип адміністративного права. *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Юридичні науки.* 2011. № 2. Ч. 1. С. 137–142.
75. Авер'янов В.Б. Засадниче значення принципу верховенства права у сфері виконавчої влади. *Вісник державної служби України.* 2006. № 2. С. 33–37.
76. Авер'янов В.Б. Принцип верховенства права в новій адміністративно-правовій доктрині. *Часопис Київського університету права.* 2006. № 1. С. 3.
77. Битяк Ю.П., Богуцький В.В., Писаренко Н.Б. и др. Административное право Украины : учеб. для студентов вузов юрид. спец. ; под ред. Ю.П. Битяка. 2-е изд., перераб. и доп. Х., 2003. 576 с.
78. Руководство по мониторингу административного правосудия / Академия им. Фольке Бернадота и Бюро ОБСЕ по демократическим институтам и правам человека (БДИПЧ). Варшава, 2013. 110 с.
79. Бояринцева М.А. Сучасні європейські стандарти адміністративного судочинства та можливості їх запозичення Україною (на прикладі норм окремих рекомендацій комітету міністрів Ради Європи). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція.* 2015. Вип. 17(1). С. 119–122.
80. Соколов В.М. Адміністративне судочинство як сфера застосування аналогій у праві. *Правовий вісник УАБС.* 2013. № 1(8). С. 53–57. URL: http://lib.uabs.edu.ua/library/P_Visnik/Numbers/1_8_2013/08_02_10.pdf
81. Духневич О.С. Принципи провадження щодо оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів виконавчої влади та місцевого самоврядування. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки.* 2011. № 2. Ч. 1. С. 148–155.
82. Рішення Конституційного Суду України від 02 листопада 2004 року № 15-рп/2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). *Офіційний вісник України.* 2004. № 45. Ст. 2975.
83. Шаповал В. Феномен прав і свобод людини та громадянина (теоретико-правовий і конституційний аспекти). *Право України.* 2015. № 2. С. 24–45.

84. Юровська В.В. Методи адміністративного права: питання теорії та практики : монографія. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2018. 344 с.
85. Головатий С. Верховенство права (правовладдя): як його тлумачить Венеційська комісія. *Право України*. 2011. № 10. С. 154–167.
86. Верховенство права: доповідь Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанська комісія) від 04 квітня 2011 року № 512/2009 (CDL AD(2011)003rev). URL : [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr)
87. Юровська В.В. Методи адміністративного права: теоретико-правові та праксеологічні аспекти : дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2018. 428 с.
88. Мельник-Томенко Ж.М. Принцип верховенства права як універсальна засада адміністративного судочинства. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 6. С. 39–45.
89. Юридична енциклопедія: В 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Т. 2.: Д-Й. К. : «Укр. ецикл.», 1999. 744 с.
90. Великий енциклопедичний юридичний словник / за редакцією акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. 992 с.
91. Невзоров І.Л. Принцип законності в правозастосувальній діяльності : автореф. дис. канд. юрид. наук. Харків, 2003. 19 с.
92. Мельник-Томенко Ж.М. Принципи законності: сутність та співвідношення із принципом верховенства права. *Цінність права як найефективнішого регулятора суспільних відносин* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Харків, 7–8 жовтня 2016 р. Харків : Східноукраїнська наукова юридична організація, 2016. С. 55–59.
93. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: [80000 слов]; [под ред. Н.Ю. Шведовой]. [4-е изд., доп.]. М. : Азбуковник, 1999. 944 с.
94. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
95. Городовенко В.В. Принцип рівності громадян перед законом і судом. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 1. С. 178–186.
96. Банчук О.А., Куйбіда О.Р. Вимоги статті 6 Конвенції про захист прав і основних свобод до процедури здійснення судочинства. К., 2005. 116 с.

97. Бондарь Н.С. Гражданин и публичная власть: конституционное обеспечение прав и свобод в местном самоуправлении : учеб. пособие. М., 2004. 278 с.
98. Рішення Конституційного Суду України від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012 у справі за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу). *Офіційний вісник України*. 2012. № 32. Ст. 1202.
99. Мельник-Томенко Ж.М. Принцип рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом: теоретико-правовий аналіз. *Правова позиція*. 2019. № 4(25). С. 56–60.
100. Полховська І.К. Конституційний принцип рівності людини і громадянина в Україні : монографія. Полтава : Полтавський літератор, 2009. 200 с.
101. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02 червня 2016 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1402-19>
102. Семенов В.М. Конституционные принципы гражданского судопроизводства. М., 1982. 152 с.
103. Сидоренко В.М. Принцип доступности правосудия и проблемы его реализации в гражданском и арбитражном процессе : автореф. дис. канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2002. 25 с.
104. Приходько И.А. Доступность правосудия в арбитражном и гражданском процессе: основные проблемы. СПб., 2005. 672 с.
105. Марочкін І.Є. Доступність правосуддя. *Проблеми законності: Республіканський міжвідомчий науковий збірник / відп. ред. В.Я. Тацій*. Х. : Нац. юрид. акад. України, 2003. Вип. 58. С. 125–131.
106. Марочкін І.Є. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації. *Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи* : мат. наук.-практ. конф., м. Харків, 18–19 квітня 2002 р. К.; Х. : Юрінком Інтер, 2002. С. 31–34.
107. Сібільова Н.В. Доступність правосуддя у громадянському суспільстві. *Доступність правосуддя в громадянському суспільстві* : матеріали семінару, проведеного Центром суддівських студій, м. Київ, 14–15 листопада 2002 р. К. : Центр суддівських студій, 2002. С. 15–16.
108. Толочко О. Право на справедливий судовий розгляд (ст. 6 ЄКПЛ) у світлі українського законодавства та правозастосовної практики. *Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / за ред. О.Л. Жуковської*. К. : ЗАТ «ВППОЛ», 2004. С. 233–270.

109. Битяк Ю. Становлення та шляхи забезпечення доступності правосуддя в адміністративному судочинстві. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 1. С. 51–60.
110. Сакара Н.Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах : дис. ... канд. юрид. наук / 12.00.03. Харків, 2006. 209 с.
111. Абросимова Е.Б. Судебная власть в Российской Федерации: система и принципы. М., 2002. 160 с.
112. Шевчук П.І. Доступ до правосуддя: сучасний стан і шляхи вдосконалення. *Адвокат*. 2000. № 1. С. 3–5.
113. Безнасюк А.С., Рустамов Х.У. Судебная власть : учебник для вузов. М., 2002. 455 с.
114. Смородинський В.С. Судова влада в Україні (загальнотеоретичні проблеми) : дис. ... канд. юрид. наук / 12.00.12. Харків, 2001. 170 с.
115. Чиркин В.Е. Государствование : учебник. 2-е изд., испр. и доп. М., 2000. 384 с.
116. Овчаренко О.М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації : монографія. Харків : Право, 2008. 304 с.
117. Шевчук С. Судовий захист прав людини: практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції. К., 2007. 848 с.
118. Овчаренко О.М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації : автореф. дис. канд. юрид. наук. Харків, 2007. 30 с.
119. Наталія Михайленко проти України, заява № 49069/11, 30 травня 2013 р. URL: <http://old.minjust.gov.ua/file/41551>
120. Мілієнко О.А. Принципи адміністративного судочинства. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2016. Випуск 1. Т. 3. С. 48–51.
121. Мельник-Томенко Ж.М. Принцип доступності правосуддя: теоретико-правовий аналіз сутності. *Становлення громадянського суспільства в Україні: нормативно-правове підґрунтя* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Дніпро, 4–5 травня 2018 р. Дніпро: ГО «Правовий світ», 2018. С. 64–66.
122. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Міжнародний документ від 04.11.1950 р. *Урядовий кур'єр*. 2010. № 215.
123. Степанова С.В. Європейські стандарти права на справедливий суд та їх імплементація у національне законодавство України: конституційно-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук / 12.00.02. Київ–Ужгород, 2018. 216 с.

124. Гімон М.М. Реалізація права на справедливий суд в адміністративному судочинстві України : автореф. дис. канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2018. 18 с.
125. Гімон М.М. Реалізація права на справедливий суд в адміністративному судочинстві України : дис. ... канд. юрид. наук / 12.00.07. Запоріжжя, 2018. 233 с.
126. Коваль І. Право на справедливий суд: практика Європейського суду з прав людини щодо України. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_7474
127. Рурич С.В. Право на справедливий суд в контексті статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року. Юридичні консультації. Головне територіальне управління юстиції у Закарпатській області. URL: <https://www.zakjust.gov.ua/yurydychni-konsultatsii/1437-pravo-na-spravedlyvyi-sud-v-konteksti-statti-6-konventsii-pro-zakhyst-prav-liudyny-i-osnovopolozhnykh-svobod-1950-roku-10072018>
128. Рішення Конституційного Суду України від 01 грудня 2004 року № 19-рп/2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України про офіційне тлумачення положень частин першої, другої статті 126 Конституції України та частини другої статті 13 Закону України «Про статус суддів» (справа про незалежність суддів як складову їхнього статусу). *Офіційний вісник України*. 2004. № 49. Ст. 3220.
129. Словник української мови: [в 11-ти т.]. Т. 2: Г-Ж / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; [редкол.: І.К. Білодід (голова) та ін.; уклали: А.П. Білоштан та ін. ; ред.: П.П. Доценко, Л.А. Юрчук]. К. : Наукова думка, 1971. 550 с.
130. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/ed20161130>
131. Основи адміністративного судочинства та адміністративного права : навч. посібник / за заг. редакцією Куйбіди Р.О., Шишкіна В.І. К., 2006. 576 с.
132. Маляренко А.О. Поняття та зміст принципу гласності цивільного судочинства. *Часопис Академії адвокатури України*. 2009. № 3(4). Т. 2. URL: <http://e-pub.aau.edu.ua/index.php/chasopys/article/view/604>
133. Амеліна А.С. Гласність як один з принципів цивільного судочинства. *Міжнародний юридичний вісник : збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України*. 2014. Вип. 1(1). С. 189–194.

134. Адміністративна юстиція в Україні : навчальний посібник / за заг. ред. А.Т. Комзюка. К., 2009. 198 с.
135. Кондратенко В. Сутність принципу гласності в адміністративному судочинстві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 10. С. 105–107.
136. Кондратенко В.М. Принципи гласності та відкритості в адміністративному судочинстві України : автореф. дис. канд. юрид. наук. К., 2013. 20 с.
137. Джафарова М.В. Зміст та процесуальне значення принципу гласності та відкритості адміністративного судочинства України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2014. Вип. 1. Т. 2. С. 99–104.
138. Бондарчук С. Принципи адміністративного судочинства України : автореф. дис. канд. юрид. наук. Харків, 2011. 17 с.
139. Гаврилюк О.О. Принцип гласності та відкритості у адміністративному судочинстві України : автореф. дис. канд. юрид. наук. Херсон, 2012. 19 с.
140. Гаврилюк О.О. Зміст принципу гласності та відкритості в адміністративному судочинстві України. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2011. № 3. С. 156–162.
141. Гаврилюк О.О. Принцип гласності та відкритості в системі принципів адміністративного процесу. *Право і безпека*. 2011. № 4. С. 43–46.
142. Мельник-Томенко Ж.М. Принципи гласності судового процесу і відкритості інформації щодо справи: правова природа та наукові підходи до її визначення. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. № 1. Т. 3. С. 46–52.
143. Беляева О.М. Толкование норм права. *Ученые записки Казанского государственного университета. Гуманитарные науки*. 2007. Т. 149. Кн. 6. С. 39–47.
144. Котенко М.В. Тлумачення норм права в системі юридичної діяльності. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серія: Юридические науки*. 2012. № 1. Т. 25(64). С. 258–263.
145. Алексеев С.С. *Государство и право*. М., 2006. 152 с.
146. Патрушев В.А. Теория толкования права как составная часть общей теории права. *Lex russica (Научные труды МГЮА)*. 2009. № 2. С. 410–418.
147. Михайлович Д.М. Офіційне тлумачення закону : автореф. дис. канд. юрид. наук. Харків, 2003. 19 с.

148. Дюрягин И.Я. Применение норм советского права: теоретические вопросы. Свердловск, 1973. 248 с.
149. Коркунов Н.М. Лекции по общей теории права. СПб., 2003. 430 с.
150. Трубецкой Е.Н. Энциклопедия права. Теория государства и права : хрестоматия: в 2 т. / авт.-сост. М.Н. Марченко. Т. 2: Право. М., 2004. С. 518–522.
151. Строгович М.С., Голунский С.А. Теория государства и права. М., 1940. 600 с.
152. Ткаченко Ю.Г. Толкование юридических норм в СССР : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. М., 1950. 26 с.
153. Таганцев Н.С. Русское уголовное право: Часть общая: лекции: в 2 т.; сост. и отв. ред. Н.И. Загородников. Т. 1. М., 1994. 380 с.
154. Сырых В.М. Теория государства и права : учебник. 2-е изд., стер. М., 2002. 592 с.
155. Шаргородский М.Д. Избранные работы по уголовному праву. СПб., 2003. 434 с.
156. Алексеев С.С. Общая теория права : учебник в 2-х т. Т. 2. М., 1982. 359 с.
157. Власов Ю.Л. Проблеми тлумачення норм права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2000. 17 с.
158. Молибога М.П. Тлумачення норм права: сутнісні характеристики. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 42–46.
159. Вопленко Н.Н. Официальное толкование норм права. М., 1976. 119 с.
160. Лазарев В.В. Применение советского права. Казань, 1972. 200 с.
161. Бошно С.В. Толкование норм права. *Право и современные государства*. 2013. № 4. С. 17–25.
162. Спасов Б. Закон и его толкование ; пер. с болг. Е.И. Калюшина, В.М. Сафонова. М., 1986. 169 с.
163. Пиголкин А.С. Толкование нормативных актов в СССР. М., 1962. 167 с.
164. Капліна О.В. Правозастосовне тлумачення судом норм кримінально-процесуального права : дис. ... докт. юрид. наук / 12.00.09. Харків, 2007. 480 с.
165. Щепельков В.Ф. Уголовный закон: преодоление противоречий и неполноты. М., 2003. 416 с.
166. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: опыт комплексного исследования. М., 712 с.
167. Александрова Л.Н. Толкование юридических норм и его влияние на судебную практику. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена*. 2007. № 15(39). С. 20–24.

168. Хабриева Т.Я. Толкование Конституции Российской Федерации: теория и практика. М., 1998. 245 с.
169. Гаврилова Ю.А. Толкование, конкретизация и смысл права: проблемы корреляции понятий. *Северо-Кавказский юридический вестник*. 2012. № 4. С. 16–19.
170. Прийма С.В. Принципи тлумачення норм права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2011. 19 с.
171. Манукян А.Г. Толкование норм права: виды, система, пределы действия : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Санкт-Петербург, 2006. 20 с.
172. Басангов Д.А. Доктринальное конституционное толкование в деятельности Конституционного Суда РФ : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. М., 2004. 22 с.
173. Карташов В.Н. Введение в общую теорию правовой системы общества : текст лекций. Ч. 4: Интерпретационная юридическая практика. Ярославль, 1998. 127 с.
174. Черданцев А.Ф. Толкование права и договора : учеб. пособие для вузов. М., 2003. 381 с.
175. Костенко О.І. Тлумачення актів адміністративного законодавства : дис. ... канд. юрид. наук / 12.00.07. Запоріжжя, 2011. 209 с.
176. Юридична енциклопедія в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемчушенко (голова редкол.) та ін. Т. 6. К. : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2001. 768 с.
177. Скаун О.Ф. Теорія держави і права : підручник. 2-е вид / пер. з рос. К., 2010. 525 с.
178. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп. М., 2001. 776 с.
179. Общая теория государства и права. Академический курс: в 3 т. / отв. ред. М.Н. Марченко. Т. 2. М. : Зерцало-М, 2002. 518 с.
180. Недбайло П.Е. Применение советских правовых норм. М., 1960. 512 с.
181. Коренев А.П. Нормы административного права и их применение. М., 1978. 142 с.
182. Марченко М.Н. Проблемы общей теории государства и права : учебник: в 2-х т. Т. 1. Государство. М., 2015. 744 с.
183. Хропанюк В.М. Теория государства и права : учеб. пособие / под ред. В.Г. Стрекозова. М., 1995. 384 с.
184. Закон: создание и толкование / под ред. А.С. Пиголкина. М., 1998. 283 с.
185. Нерсисянц В.С. Общая теория права и государства : учебник для вузов. М., 2015. 560 с.

186. Капліна О.В. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права : монографія. Харків, 2008. 296 с.
187. Булгаа А. Міжнародно-правова практика тлумачення норм міжнародних договорів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2003. 23 с.
188. Манукян А.Г. Толкование норм права: види, система, пределы действия : дисс. ... канд. юрид. наук / 12.00.01. Санкт-Петербург, 2006. 177 с.
189. Долголенко Т.Н. Аксиологический и формально-юридический смысл толкования права : дисс. ... канд. юрид. наук / 12.00.01. Казань, 2012. 150 с.
190. Власов Ю.Л. Проблеми тлумачення норм права : монографія. К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. 180 с.
191. Шаповал В. Офіційне тлумачення як функція Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 1999. № 3. С. 52–57.
192. Матвеева Л.Г. Юридична природа та місце офіційних інтерпретаційних актів у правовій системі України : дис. ... канд. юрид. наук / 12.00.01. Одеса, 2005. 201 с.
193. Карабань В.Я. Тлумачення актів цивільного законодавства України : дис. канд. юрид. наук / 12.00.03. О., 2007. 193 с.
194. Тихий В. Захист конституційних прав і свобод Конституційним Судом України за зверненнями фізичних та юридичних осіб. *Вісник Конституційного Суду України*. 2001. № 2. С. 67–71.
195. Гранат Н.Л. Реализация законодательной воли. Общая теория права и государства / под ред. В.В. Лазарева. М., 1996. 472 с.
196. Лазарев В.В. Толкование права. Проблемы общей теории права и государства / под общ. ред. В.С. Нерсесянца. М., 2001. 832 с.
197. Грязин И. Текст права. Таллин, 1983. 158 с.
198. Чулінда Л.І. Юридико-лінгвістичне тлумачення текстів нормативно-правових актів : дис. ... канд. юрид. наук / 12.00.01. Київ, 2003. 228 с.
199. Старостин Б.А. Предмет // Новая философская энциклопедия / Ин-т философии РАН; Нац. обществ.-науч. фонд; Предс. научно-ред. совета В.С. Стёпин, заместители предс.: А.А. Гусейнов, Г.Ю. Семигин, уч. секр. А.П. Огурцов. 2-е изд., испр. и допол. М., 2010. URL: <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH011d9ed4724e9ab0a1a95b1d>
200. Про заборону діяльності дельфінарію : Постанова Верховного Суду (Велика Палата) від 11 грудня 2018 року у справі № 910/8122/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/78977479>

201. Загальна теорія держави і права / За ред. В.В. Копейчикова. К., 1997. 320 с.
202. Кельман М.С. Мурашин О.Г. Загальна теорія держави і права : підручник. К., 2006. 477 с.
203. Марчук В.М. Николаєва Л.В. Нариси з теорії права : навч. посіб. К., 2004. 304 с.
204. Элькин П.С. Толкование и применение норм уголовного процессуального права. М., 1967. 145 с.
205. Спиридонов Л.И. Теория государства и права : учебник. М., 1996. 304 с.
206. Кряжков В.А., Лазарев В.В. Конституционная юстиция в Российской Федерации : учеб. пособие. М., 1998. 462 с.
207. Комаров С.А. Общая теория государства и права : учебник. М., 2004. 416 с.
208. Шабуров А.С. Формальная определенность права : автореф. дисс. канд. юрид. наук. Свердловск, 1973. 25 с.
209. Явич Л.С. Сущность права. Социально-философское понимание генезиса, развития и функционирования юридической формы общественных отношений. Ленинград, 1985. 207 с.
210. Шляпочников А.С. Толкование уголовного закона. М., 1960. 279 с.
211. Гранат Н.Л. Источники права. *Юрист*. 1998. № 9. С. 6–13.
212. Мельник-Томенко Ж.М. Concepts and features of interpretation of the general administrative judicial principles. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. № 6. С. 164–173.
213. Тодика Ю.М. Тлумачення Конституції і законів України: теорія та практика : монографія. Х. : Факт, 2003. 328 с.
214. Ротань В.Г., Самсін І.Л., Ярема А.Г., Кривенко В.В., Карабань В.Я. та ін. Новітнє вчення про тлумачення правових актів. Харків, 2013. 751 с.
215. Кузьмин И.А. Правоприменение и толкование права: ч. 2: Толкование права. Иркутск, 2017. 103 с.
216. Теорія та практика правозастосування. Тлумачення Конституції України / за заг. ред. д.ю.н., проф. Л.Р. Наливайко. Дніпро, 2016. 508 с.
217. Лепіш Н.Я. Наукове розуміння тлумачення норм права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2015. № 4. С. 12–24.
218. Шубенкова К.В. Теоретико-правовые концепции А.С. Пиголкина : дисс. ... канд. юрид. наук / 12.00.01. Волгоград, 2013. 243 с.
219. Михайлович Д.М. Юридична природа тлумачення норм права. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2000. Вип. 11. С. 146–149.

220. Костюк О.М. Теоретико-правові засади нормативного тлумачення : дис. ... канд. юрид. наук / 12.00.01. Івано-Франківськ, 2017. 221 с.
221. Костенко О.І. Тлумачення актів адміністративного законодавства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2011. 18 с.
222. ОАО «Нефтяная компания «ЮКОС» против России, жалоба № 14902/04, 31 июля 2014 года. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/webservices/content/docx/001-145730>
223. Сірик проти України, заява № 6428/07, 31 березня 2011 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_939
224. Олександр Волков проти України, заява № 21722/11, 09 січня 2013 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_947
225. Pla and Puncernau v. Andorra, Application no. 69498/01, 13 July 2004. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61900>
226. Andelković v. Serbia, Application no. 1401/08, 9 April 2013. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-118334>
227. Коруч У.З. Особливості тлумачення фундаментальних прав Європейським судом з прав людини (на прикладі концепції «живого дерева»). С. 45–47. URL: <http://dspace.tneu.edu.ua/retrieve/22085/45-47.pdf>
228. Висновок № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи про якість судових рішень. Документи Консультативної ради європейських суддів / упоряд. А.О. Кавакін. К., 2015. С. 489–511.
229. Висновок № 20 (2017) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи про роль судів у забезпеченні єдності застосування закону. URL: http://www.vru.gov.ua/content/file/%D0%92%D0%B8%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%BA_%D0%9A%D0%A0%D0%84%D0%A1_20.pdf
230. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13 липня 2017 року № 2136-VIII. Дата оновлення: 05 серпня 2018 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19>
231. Недждет Шахин и Перихан Шахин против Турции (БП), жалоба № 13279/05, 20 октября 2011 года. URL: <http://www.echr.ru/documents/doc/2470905/2470905-002.htm>
232. Беян против Румынии (№ 1), жалоба № 30658/05, 06 декабря 2007 года. URL: <https://precedent.in.ua/2016/04/08/beyan-protiv-romynyy-2-reshenye-o-narush/>
233. Костюк О.М. Теоретико-правові засади нормативного тлумачення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Івано-Франківськ, 2017. 18 с.

234. Висновок № 9 (2006) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи про роль національних суддів у забезпеченні ефективного застосування міжнародного та європейського права. Документи Консультативної ради європейських суддів / упоряд. А.О. Кавакін. К., 2015. С. 403–419.
235. Воловік проти України, заява № 15123/03, 06 грудня 2007 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_336/conv
236. Інформаційний лист Вищого адміністративного суду України від 18.11.2014 року № 1601/11/10/14-14. URL: http://www.vasu.gov.ua/sudovapraktika/inf_list/il18_11_2014_1601_11_10_14-14/
237. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04 грудня 2019 року у справі № 826/5500/18 про визнання протиправною бездіяльності та зобов'язання вчинити певні дії. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/86877130>
238. Постанова Верховного Суду від 09 січня 2020 року у справі № 635/3143/17 про встановлення факту нещасного випадку на виробництві, визнання незаконними актів про нещасний випадок на виробництві, не пов'язаний з виробництвом та їх скасування, зобов'язання вчинити певні дії. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/869838/>
239. Юхимюк О. Роль загальних принципів права у здійсненні судочинства в міжнародному праві. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/3/50.pdf>
240. Котяй Т.В. Системне тлумачення кримінального закону. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2016. Вип. 40(2). С. 109–114.
241. Крижова О.Г. Принцип верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2017. № 865. С. 544–549.
242. Молибога М.П. Теоретичні постулати тлумачення Конституції і законів України. *Вісник Академії управління МВС*. 2010. № 3(15). С. 29–36.
243. Капліна О.В. Правовий зміст принципів правозастосовного тлумачення норм кримінально-процесуального права. *Університетські наукові записки*. 2008. № 3. С. 282–288.
244. Баєва Л.В., Назаренко П.Г. Класифікація принципів судової влади в Україні: загальнотеоретичний аналіз. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2017. № 28. С. 19–21.

245. Постанова Верховного Суду (Велика Палата) від 11.12.2019 року у справі № 536/2475/14-к про процесуальне керівництво у провадженнях щодо суддів. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86365236>
246. Supreme Court of the United States, *Obergefell et al. v. Hodges, Director, Ohio Department of Health, et al.*, No. 14–556, June 26, 2015. URL: https://www.supremecourt.gov/opinions/14pdf/14-556_3204.pdf
247. Сліденко І.Д. Тлумачення Конституції України: питання теорії і практики в контексті світового досвіду : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2001. 20 с.
248. Москалюк О.В. Механізм подолання змістовних і темпоральних колізій норм права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 21 с.
249. *Ringeisen v. Austria*, Application no. 2614/65, 16 July 1971, Series A No. 13. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57565>
250. *Traktörer Aktiebolag v. Sweden*, application no. 10873/84, 7 July 1989, Series A No. 159. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57586>
251. Guide on Article 6 of the European Convention on Human Rights: Right to a fair trial (civil limb). Updated to 30 April 2019. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_6_ENG.pdf
252. Контрольный список вопросов для оценки соблюдения верховенства права, принят на 106-м пленарном заседании Европейской комиссии за демократию через право (18 марта 2016 г., исследование № 711/2013 CDL-AD(2016)007). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2016\)007-rus](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2016)007-rus)
253. «Дія 97» проти України, заява № 19164/04, 21 жовтня 2010 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_932
254. ТОВ «Фріда» проти України, заява № 24003/07, 08 грудня 2016 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c83
255. *Marc Brauer v. Germany*, Application no. 24062/13, 1 September 2016. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-165757>
256. Общественное объединение «Сутяжник» против России, жалоба № 8269/02, 23 июля 2009 года. URL: http://european-court.ru/uploads/ECHR_Sutyazhnik_v_Russia_29_07_2009.pdf
257. *Reklos and Davourlis v. Greece*, Application no. 1234/05, 15 January 2009. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-90617>
258. Устименко проти України, заява № 32053/13, 29 жовтня 2015 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_b27
259. Пономарьов проти України, заява № 3236/03, 03 квітня 2008 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_434/conv

260. Margaš v. Croatia [GC], Application no. 4455/10, 27 May 2014.
URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-144276>
261. Иванова и Ивашова против России, жалобы № 797/14 и 67755/14, 26 января 2017 года. URL: <https://minjust.ru/ru/2018-god/delo-ivanova-i-ivashova-protiv-rossii>
262. Постанова Верховного Суду (Велика Палата) від 15 травня 2019 року у справі № 372/2904/17-ц про звільнення майна з-під арешту.
URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/82096363>
263. Ramos Nunes de Carvalho e Sá v. Portugal, Applications nos. 55391/13, 57728/13 and 74041/13, 6 November 2018. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-187507>
264. Bryan v. the United Kingdom, Application no. 19178/91, 22 November 1995.
URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57954>
265. Fazia Ali v. the United Kingdom, Application no. 40378/10, 20 October 2015.
URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-158031>
266. Kingsley v. the United Kingdom, Application no. 35605/97, 28 May 2002.
URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60487>
267. Постанова Верховного Суду від 31 жовтня 2019 року у справі № 266/3228/16-а про скасування постанови про притягнення до адміністративної відповідальності. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/85323291>
268. Постанова Верховного Суду (Велика Палата) від 12.06.2018 року у справі № П/9901/59/18 (800/327/17) про визнання незаконним і скасування рішення, зобов'язання вчинити дії. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75133477>
269. Постанова Верховного Суду від 26.06.2018 року у справі № 910/12018/17 про визнання дій протиправними та зобов'язання утриматись від вчинення дій. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75081755>
270. Постанова Верховного Суду від 20 березня 2019 року у справі № 826/14951/18 про забезпечення позову. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80606679>
271. Постанова Верховного Суду (Велика Палата) від 27.03.2019 року у справі № 688/3487/16-а про визнання протиправним та скасування рішення про висловлення недовіри голові Шепетівської районної державної адміністрації. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81014009>
272. Постанова Верховного Суду від 6 березня 2019 року у справі № 1640/2594/18 про зобов'язання затвердити проект землеустрою земельної ділянки. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80269161>

273. Постанова Верховного Суду від 30 вересня 2019 року у справі № 910/23375/17 про визнання немотивованою відповіді державного уповноваженого Антимонопольного комітету України про відмову у розгляді справи. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84665462>
274. Постанова Верховного Суду (Велика Палата) від 12 лютого 2019 року у справі № 826/7380/15 про визнання протиправною бездіяльності й стягнення заборгованості бюджету з відшкодування податку на додану вартість. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80427413>
275. Постанова Верховного Суду (Велика Палата) від 19 вересня 2018 року у справі № 806/3265/17 (Пз/9901/2/18) про визнання протиправною бездіяльності та зобов'язання вчинити певні дії. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76822787>
276. Сасевич О.М. Судовий контроль за виконанням дискреційних повноважень. 2019. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/154340-sudoviy-kontrol-za-vikonannjam-diskreitsiynikh-povnovazhen>
277. Салов проти України, заява № 65518/01, 06 вересня 2005 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_428?lang=en
278. Лазаренко та інші проти України, заява № 70329/12 та ін., 27 червня 2017 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c40
279. Krčmář and Others v. the Czech Republic, application no. 35376/97, 3 March 2000. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58608>
280. Краска проти Швейцарії, заява № 13942/88, 19 квітня 1993 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf?library=ECHR&id=001-112966&filename=CASE%20OF%20KRASKA%20v.%20SWITZERLAND%20-%20%5BUkrainian%20Translation%5D.pdf>
281. Nideröst-Huber v. Switzerland, Application no. 18990/91, 18 February 1997. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58199>
282. Jokšas v. Lithuania, Application no. 25330/07, 12 November 2013. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-128039>
283. Віктор Назаренко проти України, заява № 18656/13, 03 жовтня 2017 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c65
284. Karakutsya v. Ukraine, Application no. 18986/06, 16 February 2017. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-171475>
285. Hentrich v. France, Application no. 13616/88, 22 September 1994. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57903>
286. Постанова Верховного Суду від 13 червня 2018 року у справі № 0707/1177/12 про скасування рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75296542>

287. Постанова Верховного Суду (Касаційний адміністративний суд) від 12.03.2019 року у справі № 803/386/14. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80548822>
288. Постанова Верховного Суду (Касаційний адміністративний суд) від 07 лютого 2018 року у справі № 813/2133/17 про скасування податкового повідомлення-рішення. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72324070>
289. Постанова Верховного Суду України від 22 вересня 2015 року у справі № 21-1359a15 про визнання протиправним та скасування податкового повідомлення-рішення. URL: [http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/5547b0bf8f76ef69c2257ef5004f8f1a/\\$FILE/21-1359%D0%B015.doc](http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/5547b0bf8f76ef69c2257ef5004f8f1a/$FILE/21-1359%D0%B015.doc)
290. Постанова Верховного Суду від 18 грудня 2018 року у справі № 9901/615/18 про визнання протиправною бездіяльності, визнання протиправними та скасування рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/79215039>
291. Загородников против России, № 66941/01, 07 июня 2007 года. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf?library=ECHR&id=001-100243&filename=CASE%20OF%20ZAGORODNIKOV%20v.%20RUSSIA%20-%20\[Russian%20Translation\].pdf](https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf?library=ECHR&id=001-100243&filename=CASE%20OF%20ZAGORODNIKOV%20v.%20RUSSIA%20-%20[Russian%20Translation].pdf)
292. Шмушкович проти України, заява № 3276/10, 14 листопада 2013 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_990
293. Виткаускас Д., Диков Г. Защита права на справедливое судебное разбирательство в рамках Европейской конвенции о защите прав человека. Воронеж, 2014. 211 с.
294. Гоц проти Туреччини, заява № 36590/97, 11 липня 2002 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_099
295. Suhadolc v. Slovenia (dec.), Application no. 57655/08, 17 May 2011. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105017>
296. Юссила против Финляндии, жалоба № 73053/01, 23 ноября 2006 года. URL: http://european-court.ru/uploads/ECHR_Jussila_v_Finland_23_11_2006.pdf
297. Zrvandyan A. Casebook on European Fair Trial Standards in Administrative Justice. Strasbourg: Council of Europe Publishing. URL: <https://rm.coe.int/16807001c6>
298. Schädler-Eberle v. Liechtenstein, Application no. 56422/09, 18 July 2013. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-122429>

299. *Stanford v. the United Kingdom*, Application no. 16757/90, 23 February 1994. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57874>
300. Тимергалиев против России, жалоба № 40631/02, 14 октября 2008 года. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/euro/Rtimergaliyevcase.html>
301. Постанова Верховного Суду (Касаційний кримінальний суд) від 20 серпня 2019 року у справі № 672/1599/17 у кримінальному провадженні, внесеному до Єдиного реєстру досудових розслідувань за № 12017240120000418, за обвинуваченням у вчиненні злочину, передбаченого ст. 395 КК. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/83836422>

Навчальне видання

Лютіков П. С., Мельник-Томенко Ж. М.

**ТЛУМАЧЕННЯ ЗАГАЛЬНИХ ПРИНЦИПІВ
АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА:
ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ ЗАСАДИ
ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИКИ
ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ**

Монографія

Дизайн обкладинки
Верстання
Технічне редагування

*Савельєва Валерія
Ігор Стратій
Тетяна Шутова*

Г Е Л Ь В Е Т И К А
ВИДАВНИЧИЙ ДІМ

WWW.HELVETICA.UA

Підписано до друку 01.09.2021 р. Формат 84x108/16.
Папір офсетний. Гарнітура Merriweather. Цифровий друк.
Ум. друк. арк. 10,58. Наклад 300. Замовлення № 0821м-227.
Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Тел.: +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.